

ISSN 222-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 23 (282) грудень

2013

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 23 (282) грудень 2013

Частина III

Засновано в лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова» (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 3 від 01 листопада 2013 року)

Виходить двічі на рік

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступник головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори:

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.**,

доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.**,

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,

доктор філологічних наук, професор **Глуховцева К. Д.**,

доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.**,

доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.**,

доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.**,

доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Соціологічні науки»:

доктор соціологічних наук, професор **Кононов І. Ф.**,

кандидат соціологічних наук, доцент **Хобта С. В.**,

кандидат соціологічних наук, доцент **Лебідь Л. І.**

доктор філософських наук, професор, академік Національної академії наук Білорусі,

(м. Мінськ, Республіка Білорусь) **Бабосов Євген Миколайович**

доктор історичних наук, професор (Болгарія, м. Софія) **Захарі Захарів'єв**

доктор соціологічних наук, професор **Куценко О. Д.**

доктор соціологічних наук, професор **Рущенко І. П.**,

доктор соціологічних наук, професор **Саппа М. М.**

доктор соціологічних наук, професор **Сокурянська Л. Г.**,

доктор соціологічних наук, професор **Катаєв С. Л.**,

доктор соціологічних наук, доцент **Коваліско Н. В.**,

доктор філософських наук, професор **Гаврилов М. І.**,

доктор соціологічних наук, професор **Каменська Т. Г.**,

доктор соціологічних наук, доцент **Барматова С. П.**

доктор соціологічних наук, професор (Саратов, Російська Федерація) **Черняєва Тетяна Іванівна**

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ

до технічного оформлення статей

Редколегія “Вісника” приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) 2011.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра – номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Список використаної літератури” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацом; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю завершують 3 анотації обсягом 15 рядків українською і російською та 22 рядки англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013

ЗМІСТ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДРУГИЙ МОДЕРН: ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРОВЕДЕННЯ КОРДОНІВ (ОСОБИСТІТЬ, СОЦІАЛЬНА ГРУПА, СУСПІЛЬСТВО)»

1.	Кононов І. Ф. Концепція ідентифікації та ідентичності в психоаналізі: Зигмунд Фройд та Ерік Еріксон.....	5
2.	Романенко С. В. Многомерность и множественность социальных идентичностей в контексте расширения пространства.....	27
3.	Іванова Т. В. Соціальна ідентичність та емоції.....	37
4.	Петренко О. С. Вплив інтернет-середовища на ідентичності користувачів.....	45
5.	Ерёмченко А. М. Историческая событийность как фактор национальной идентичности.....	54
6.	Хобга С. В. Граница, национальная и региональная идентичности в восприятии жителей Донбасса.....	64
7.	Бабін Б. В. Самоусвідомлення народів як критерій їх правосуб'єктності в умовах Другого модерну.....	77
8.	Маслихин А. В. Славянская идентичность в России.....	91
9.	Воропасва Т. С. Другий модерн і трансформація колективної ідентичності громадян України (1991 – 2012 рр.).....	99
10.	Жаде З. А. Развитие концепта «идентичность» в научном сообществе Северного Кавказа.....	110
11.	Бабосов Е. М. Особенности формирования религиозной идентичности в современной Беларуси.....	120
12.	Гераськов С. В. Між Сходом і Заходом: трансформація японської ідентичності у вимірах глобалізації.....	131
13.	Живілова М. С. Міська ідентичність в структурі ідентичностей мешканців Луганська.....	140
14.	Лебідь Л. І., Уколова А. А. Соціально-статусна ідентифікація мешканців Луганська: соціологічний аналіз.....	154
15.	Кінашевський Д. О. Геймерские идентичности в виртуальном пространстве.....	167
16.	Крылов М. П., Гриценко А. А. Саморазвитие культурного ландшафта как эвристический принцип	185
17.	Галкина Л. И., Чугунов Е. В. Концепция национальной идентичности С. Хантингтона.....	205

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

18. **Пашковський П. І.** Роль радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР: інтерпретації в західній історіографії..... 215
19. **Єнін М. Н., Віхров М. М.** Ідеологічні ідентичності та можливість групових рухів солідарності в сучасній Україні... 223

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

20. **Толстокорова А. В.** Влияние трудовой миграции на семейные ролевые модели в украинском транснациональном родительстве..... 237

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

21. **Мачуліна І. І.** Профорієнтаційна робота як соціальний механізм професійного самовизначення молоді 247

КАФЕДРА: МЕТОДИКА ТА ДОСВІД ВИКЛАДАННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

22. **Тягнибедина О. С.** О некоторых трудностях понимания респондентами вопросно-ответного комплекса социологической анкеты..... 254

РОЗДУМИ НАД КНИГАМИ

23. **Кононов І. Ф.** Самоидентификация субъекта и топология дискурсивных пространств..... 268
24. **Кононов І. Ф.** Человеческий лик регионов..... 273
24. **Кононов І. Ф.** Мічені люди або вбивча ідентичність 277
25. **Уколова А. А.** Інституціональний аналіз як поле взаємодії соціології та економічної науки 279
26. **Зирак Абдулла Карим.** Знание, индивид и общество..... 281
27. **Харчук Ю. В.** Социология государственного управления как новая научная дисциплина..... 284
28. **Нестеров П. Н.** Огляд німецької преси..... 287
- Відомості про авторів**..... 294

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ДРУГИЙ МОДЕРН: ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРОВЕДЕННЯ
КОРДОНІВ
(ОСОБИСТІТЬ, СОЦІАЛЬНА ГРУПА, СУСПІЛЬСТВО)»**

УДК 316.27 : 303.094.4

І. Ф. Кононов

**КОНЦЕПЦІЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ В
ПСИХОАНАЛІЗІ: ЗІГМУНД ФРОЙД ТА ЕРІК ЕРІКСОН**

Чому зараз важливо вивчати ідентичності? Проблема ідентичностей та ідентифікацій у світовій і вітчизняній соціологічній літературі переважно обговорюється в алармістському тоні. Перехід від Першого до Другого модерну, який Зигмунт Бауман визначив як зсув від «важкого» до «легкого» капіталізму [1, с. 62 – 67], є концептом, що, окрім усього іншого, покликаний пояснити і вектор змін людських ідентичностей. Він пов'язаний з множинністю ідентифікацій, жодна з яких не є надійною, тривалою і глибокою. Люди, функціонально пов'язані з суспільними інститутами та групами, і ситуацією відправляються в одну спільну позицію – споживачів. Але ця спільна позиція не може продукувати стійких форм взаємодії. Як пише З. Бауман, «...життя, організоване навколо споживання, має обходитися без норм: воно спрямовується спокусами, плинними бажаннями, що постійно виникають, а не нормативною регуляцією» [1, с. 84]. Парадоксальність цього становища полягає в тому, що відповідальність за свою ідентичність, як і за життєвий успіх, елітні групи сучасних суспільств покладають на пересічного індивіда.

У цій перспективі ідентичність розглядається лише як результат індивідуального вибору, як свідоме співвіднесення індивіда з різними суспільними позиціями. Цій об'єктивній мисленнєвій формі Геннадій Коржов надав форму соціологічної максими: «Рефлексивність процесу ідентифікації, власна відповідальність індивідуума за конструювання цілісного відчуття ідентичності, створення власного життєвого проекту» [2, с. 64]. Але індивід з таким завданням впоратися не здатен. Знову пошлюся на слова З. Баумана: «...Існує широкий і зростаючий розрив між суспільним становищем людей де-юре і їх можливостями стати індивідами де-факто, тобто управляти своєю долею і обирати варіанти, яких вони дійсно бажають» [1, с. 47]. Це і кидає сучасного індивіда від відчуття себе як абсолютно суверенної особистості до пошуку ним примордіальних зв'язків, які б давали стійку і надійну приналежність до групи (націоналізм, расизм і т. д.).

Зміни в досліджуваній царині ускладнюються процесом глобалізації, яка зіштовхує між собою ціннісні системи, що сформувалися в різних цивілізаціях. Російський вчений Володимир Лапкін своєрідно використовує ідеї Е. Еріксона, пишучи: «Криза іманентна природі феномену ідентичності» [3, с. 18]. На його думку, «зниження інтенсивності самоідентифікації індивідів зі своїми традиційними *великими спільнотами* (від держави до конфесії або структур спорідненості) означає зростання відчуженості від колишніх «органічних» соціальних ролей і формування запиту на інші рольові патерни. Диференціація *соціальних ідентифікацій* виступає сьогодні потужним інструментом від'єднання одних груп від інших. В результаті конструюються інші спільноти, які використовують тепер вже нетрадиційні механізми інтеграції, що вимагають від індивіда не цілісної, а лише часткової участі. Мірою розпаду синкретичних форм ідентифікації ці процеси від'єднання (атомізації), що роз'їдають суспільство, перетворюють саму природу сучасного індивіда (що розглядається як складовий елемент цілісного соціального суб'єкта)» [3, с. 19].

Як бачимо, для уваги до проблеми ідентичності сучасні суспільні процеси дають більше ніж достатньо підстав. Але ці зсуви ведуть і до втрати концептом ідентичності / ідентифікації змістовності. Вона втрачає теоретичне обґрунтування і все більше спирається на здоровий глузд.

Це примушує звернутися до витоків концепції ідентичності. Вони своїм джерелом мають психоаналіз Зигмунда Фрейда. До речі, те, що сучасним автором здається характеристикою моменту, відмічалось вже ним. Наведу досить довгу, але промовисту цитату з праці «Психологія мас і аналіз людського Я»: «Якщо розглядати життя окремої людини нашого часу, використовуючи описи масової психології, що доповнюють один одного, то з огляду на велику кількість ускладнень можна втратити мужність і не зважитись на узагальнюючий виклад. Кожна окрема людина є складовою частиною багатьох мас, вона з різних сторін пов'язана ідентифікацією і створила свій Я-ідеал за різними зразками. Таким чином, окрема людина – учасниця багатьох масових душ: своєї раси, свого стану, церковної громади, державності і т. д. – і понад це може піднятися до частинки самостійності і оригінальності» [4, с. 333 – 334]. Схожість наведеної думки з висновками сучасними авторів не може не вражати. Але ці висновки З. Фрейда базувалися на іншому теоретичному ґрунті.

Сказане робить актуальною реконструкції теоретичних джерел концепції ідентичності в психоаналізі. Це і буде *метою нашої розвідки*. При цьому я обмежуся тільки творами З. Фрейда та Е. Еріксона.

Ідентифікація та ідентичність у творах Зигмунда Фрейда

Визнання пріоритету З. Фрейда в дослідженнях ідентифікації та ідентичності є загальним місцем в сучасній науці. Стереотип, що склався, добре передає Вадим Палагута: «Якщо ж згадати історію застосування терміну “ідентифікація”, то вперше даний термін використав З. Фрейд – винятково як психоаналітичний концепт, в якому в латентній формі і містилася функціональність “ідентичності” як такої. Необхідно відмітити, що для ортодоксального психоаналізу поняття “ідентифікація” є хоча і важливим, але не ключовим концептом і не отримало подальшої концептуальної розробки в наступних напрямках психоаналізу, в силу акценту у самого З. Фрейда на афективно-емоційній сфері ідентифікації¹. Тільки у Е. Еріксона даний концепт має застосування і суттєво переглядається, доповнюючись поняттям “ідентичність”: «Психологічна ідентичність розвивається з поступової інтеграції усіх ідентичностей»², тобто в ній завжди присутні декілька елементів і вона характеризується цілим рядом параметрів. Мало того, Е. Еріксон, співвідносячи ці поняття, виходив з припущення, що базисним все ж є концепт “ідентичність”, і що його використання полягає в безперервному синтезі ідентифікацій, як у випадку з окремими людьми, так і з соціальними групами» [5, с. 69]. Стереотип завжди спрощує реальний процес. Але, виступаючи об'єктом критики, він допоможе нам в реконструкції поглядів засновника психоаналізу на досліджувану проблематику.

Почну з того, що З. Фрейд розглядав психоаналіз як науковий напрям, який зародився в психіатрії, але в процесі свого розвитку почав впливати на загальнонаукову ситуацію. Наведу його слова з «Психоаналітичних етюдів»: «Безперечно, що психоаналіз має характер новизни, хоча він окрім зроблених відкриттів переробив великий за обсягом матеріал, відомий вже з інших джерел: результати вчення великого невропатолога Шарка (*Jean-Martin Charcot – I. K.*) і дані з царини гіпнотичних феноменів. Його значення з самого початку було суто терапевтичним, він хотів створити нове дієве лікування невротичних захворювань; але співвідношення, які спочатку неможливо було передбачити, дозволили психоаналізу зробити крок далеко за межі початкової мети. Нарешті, психоаналіз почав претендувати на те, що він взагалі перевів наше розуміння душевного життя на новий базис і тому є важливим для усіх наукових галузей, заснованих на психології» [4, с. 401]. Отже, експансія психоаналізу зробила будь-які психоаналітичні концепти загальними для усіх наук про людину і суспільство.

---

¹ Тут посилання: Фрейд З. Идентификация / Массовая психология и анализ человеческого «Я» // Фрейд З. Основной инстинкт. – М. : Олимп; ООО «Издательство АСТ – ЛТД», 1997. – С. 283.

² Посилання: Эриксон Э. Дети и общество. – СПб. : ООО «Речь», 2002. – С. 229.

Побіжно зауважу, що засновник психоаналізу чудово усвідомлював світоглядне значення свого вчення, ставлячи його в один ряд з геліоцентричною системою Коперника і теорією еволюції Дарвіна. «...Психоаналітичне вчення про співвідношення між свідомим Я і значно більш сильним несвідомим означає сильний удар по людському самолюбству, який я назвав *психологічним* і додав до *біологічного* удару, завданого вченням про походження людини, і до більш раннього *космологічного*, завданого відкриттям Коперника» [4, с. 409 – 410].

3. Фройд не обмежувався суто науковими цілями. Він вважав, що його вчення може сприяти гуманізації суспільного життя загалом. Стосовно окремої людини «...психоаналітичне лікування можна визначити як продовження виховання в сенсі усунення залишків дитинства» [6, с. 267]. Психоаналіз ставили за своїми функціями на один рівень з релігією. В «Майбутньому однієї ілюзії» З. Фройд розмірковував про долю людини в секуляризованому суспільстві. Він пише про індивіда, що отримав раціональне виховання: «Людина опиниться тоді, безумовно, в скрутному становищі: вона повинна буде самій собі зізнатися у всій своїй беспорядності, своїй нікчемності в гуші мирської суєти – вже більше не центр творіння, вже більше не об'єкт лагідної турботи благого провидіння. Вона потрапляє в становище дитини, що покинула отчий дім, де їй було так тепло і затишно. Але інфантилізм приречений на подолання, чи не так? Не можна людині вічно залишатися дитиною, вона повинна нарешті вийти назовні, у “вороже життя”. Це можна назвати “*вихованням до реальності*”...» [4, с. 393]. Сказане стосується не лише окремого індивіда, але і людства загалом: «В цій ситуації є одночасно і щось таке, що лякає, і щось таке, що втішає, перше – тому, що мати за пацієнта увесь рід людський – це не жарт; друге – тому, що врешті-решт усе відбулося саме так, як воно мусило відбутися згідно з передбаченнями психоаналізу» [4, с. 409].

Саме згідно з зазначеними настановами варто формулювати судження стосовно центральності чи периферійності концепту ідентифікації в психоаналізі. По-перше, концепт ідентичності формується у З. Фройда на ранньому етапі його творчості і проходить через усю його наукову діяльність. У «Тлумаченні сновидінь» він використовує термін “ідентифікація” в різних значеннях. Перше з них стосується істерії: «...Ототожнення (ідентифікація) надзвичайно важливий момент для механізму істеричних симптомів. Цим шляхом хворі виявляють в своїх симптомах не лише власні переживання, але й переживання інших осіб; вони начебто страждають за інших і виконують одноосібно всі ролі великої життєвої п'єси» [7, с. 139]. З. Фройд особливо підкреслює, що подібну ідентифікацію не варто розглядати як процес свідомого наслідування, імітації. Головну роль в даному разі відіграють несвідомі психічні процеси. «Ідентифікація не є тому проста імітація, а *засвоєння* на ґрунті однакової етіологічної умови» [7, с. 139]. Спеціально вчений зупиняється на ідентифікації, що виражає сексуальну

спільність: «Істеричка ідентифікує себе в симптомах своєї хвороби найбільш часто – якщо не виключно – з особою, з якою вона перебуває в статевих стосунках або яка перебувала в статевих стосунках з тією ж особою, що й вона. Практика мови теж дає вираз такому розумінню: “zwei Liebende sind Eines” (Двоє люблячих становлять одне ціле)» [7, с. 139 – 140]. Аналіз ідентифікації як істеричного симптому є, мабуть, найбільш раннім шаром студій проблеми ідентифікації в науковій біографії австрійського вченого. Неважко помітити зв'язок цих ідей у «Глумаченні сновидінь» з першою великою працею З. Фрейда, що була написана спільно з Йозефом Брейером, – «Дослідженнями істерії» [8]. Друге значення терміну “ідентифікація” пов'язане з аналізом роботи сновидіння. Засновник психоаналізу вважав, що в сновидіннях відбуваються процеси згущення і пересування вражень. З приводу першого він говорив: «Сновидіння убоге, бідне і лаконічне порівняно з обсягом і багатством думок. Сновидіння, будучи записаним, займає піваркуша; аналіз же, в якому розвиваються думки, що приховуються за цим сновидінням, потребує інколи шести, восьми і дванадцяти сторінок» [7, с. 243]. Про пересування читаємо так: «Результатом цього зміщення є те, що зміст сновидіння не схожий за своєю сутністю на думки, що приховуються за ним, і те, що сновидіння відображає лише викривлення життя в несвідомому» [7, с. 261]. Дія сновидіння призводить до того, що «схожість, узгодженість і спільність зображаються сновидінням шляхом поєднання в одне ціле, яке або вже наявне в матеріалі сновидіння, або ж утворюється заново. Перший випадок ми можемо назвати ідентифікацією, другий – утворенням складних комбінацій. Ідентифікація застосовується там, де мова йде про людей; утворення ж складних комбінацій там, де матеріалом поєднання служать речі, хоча складні комбінації утворюються і з людей. <...> Ідентифікація полягає в тому, що лише одна з осіб, пов'язаних між собою схожістю, віднаходить собі вираження в сновидінні, між тим, як друга або всі інші начебто усуваються сновидінням. Ця одна особа входить у сновидінні в усі ті відносини і ситуації, які пов'язані з нею або з особами, які вона собою заміщує» [7, с. 269]. Третє значення терміну “ідентифікація” в «Глумаченні сновидінь» пов'язане з тотожністю сприйняття. З. Фрейд його пов'язував з задоволенням бажань. На його думку, еволюційним шляхом в психічному апараті людини сформувалася здатність поєднувати внутрішню потребу і зовнішні умови її задоволення. Він писав: «Як тільки наступного разу проявляється ця потреба, так цієї ж миті завдяки наявній асоціації викликається психічний рух, який спрямовується на те, щоб викликати спогади про перше сприйняття, іншими словами, відтворити ситуацію першого задоволення. Ось цей психічний рух ми і називаємо бажанням; повторний прояв сприйняття є здійснення бажання, а повне поновлення сприйняття про відчуття задоволення – найкоротший шлях до такого здійснення. Нам ніщо не заважає припустити примітивний стан психічного апарату, в якому

процес протікає дійсно цим шляхом, тобто в якому бажання перетворюється на галюцинування. Ця перша психічна діяльність, отже, спрямована на ідентичність сприйняття, іншими словами, на повторення сприйняття, пов'язаного з задоволенням потреби» [7, с. 378 – 379]. Така тотожність сприйняття, пов'язана лише з самими потребами, може призвести організм до катастрофи. Необхідно потреби співвідносити з мінливою реальністю. Правда, бажання у всіх випадках залишається мотором нашої діяльності. З. Фройд писав про це так: «Уся ця складна мисленнєва діяльність, яка протікає від спогаду аж до утворення зовнішнім світом ідентичності сприйняття, являє собою, однак, лише обхідний шлях у напрямку до здійснення бажання, що став необхідним завдяки досвіду. Мислення є адже не що інше, як заміна галюцинаторного бажання, і якщо сновидіння є здійсненням бажання, то це можна вважати лише природним і само собою зрозумілим, адже тільки бажання здатне спонукати до діяльності наш психічний апарат» [7, с. 379]. Таким чином, тотожність сприйняття передбачає співвіднесення внутрішнього (потреби) і зовнішнього (умов зовнішнього світу) для задоволення бажань. І це важливий момент формування відчуття власної самототожності разом з відчуттям реальності мінливого зовнішнього світу. Хоча зовнішні ситуації постійно змінюються, але в наших реакціях на них поєднується стабільність бажань і різноманітність способів їх задоволення.

Усі розглянуті значення терміну “ідентифікація” перебувають десь на середині дороги між повсякденним вжитком цього слова і формуванням суто наукового терміна. Німецькою «ототожнювати» і є «identifizieren» (англійською – identify). В такому сенсі назване поняття вживалося не тільки З. Фройдом. В праці «Тотем і табу» він наводить цитату з праці Джеймса Фрезера: «Тотемізм – це ідентифікація людини з її тотемом» [4, с. 153].

Прогресивний зсув проблематики ідентифікації (в розумінні Імре Лакатоса [9, с. 77]) у З. Фрейда намічається знов-таки в «Глумаченні сновидінь». Маю на увазі ту частину книги, де засновник психоаналізу обговорює Едипів комплекс. Дозволю тут собі невеликий відступ. Відповідні місця з книги З. Фрейда показують, наскільки психоаналіз при своїх витоках був науковою рефлексією над однією з форм сімейного життя – буржуазною патріархальною родиною раннього індустріального суспільства. В принципі, вона склалася з формуванням модерного суспільства ще на доіндустріальній стадії. Це віденський психіатр її спостерігав в період торжества суспільства заліза і пари.

Отже, це сім'я, де безперечним центром влади є батько, а діти конкурують між собою за прихильність батьків. З. Фройд писав про маленьких дітей віком до трьох років: «Я готовий цілком серйозно стверджувати, що дитина свідомо враховує, якої шкоди можуть завдати їй новонароджений брат або сестра» [7, с. 210]. Не сім'я, а просто

капіталістичне підприємство, де відбувається постійна калькуляція витрат і прибутків!

З. Фройд прямо заявляв, що дитина від самого початку є сексуальною істотою. Першим об'єктом, на який спрямовується дитяча сексуальність, стають батько або мати (залежно від статі дитини). Дитинство раннього віку сповнене ревностями. «Справа виглядає, грубо кажучи, так, начебто хлопчики вбачають у батькові, а дівчата – в матері суперників свого кохання, усунення яких може бути їм лише вигідним» [7, с. 213]. Саме на цьому ґрунті виникає ототожнення дитини з тим з батьків, на кого спрямовані її ревності. Дослідник дає багато ілюстрацій з власного досвіду лікаря. Наприклад, він розповідає про восьмирічну дівчинку своїх знайомих, яка користувалася випадком, коли мати під час обіду виходила з-за столу на кухню, і говорила: «Тепер я буду мамою!» [7, с. 215].

Оскільки центром влади в буржуазній сім'ї є батько, то саме чоловічі ролі були тут полем формування найбільшої напруженості. Для одного з найнебезпечніших її типів З. Фройд і запропонував як аналогію міф про Едипа. Наведу досить довгу цитату: «Доля його захоплює нас тому, що вона могла б стати нашою долею, тому що оракул наділив нас до нашого народження таким же прокляттям, як і *Едипа*. Усім нам, можливо, судилося спрямувати наше перше сексуальне почуття на матір і першу ненависть і насильницьке бажання на батька; наші сновидіння переконують нас у цьому. Цар *Едип*, який вбив свого батька *Лайя* і оженився на своїй матері *Іокасті*, являє собою лише здійснення бажання нашого дитинства. Але більш щасливі, ніж він, ми зуміли відщепити наше сексуальне почуття від матері і забути свої ревності стосовно батька. Людина, що здійснила таке первісне дитяче бажання, примушує нас здригнутися, ми відсторонюємося від неї з усією силою процесу витіснення, яке зазнало з самого дитинства це бажання в нашій душі» [7, с. 218]. Іншою великою трагедією, де знайшов вираження той самий душевний комплекс, З. Фройд вважав «Гамлета» У. Шекспіра. Але у Гамлета внаслідок різниці, обумовленої культурним прогресом, він набув характеру докорів сумління і сексуальної відрази. Тому за відповідним несвідомим бажанням у фрейдизмі закріпилася назва «Едипів комплекс». Як бачимо, ідентифікація з одним з батьків є його обов'язковим моментом. Саме в цьому сенсі в подальшому З. Фройд і використовував поняття «ідентифікація».

Західна соціологія виросла зі спроб відповісти на запитання, свого часу сформульоване Томасом Гоббсом: «Як можливе суспільство, коли усі індивіди є егоїстами?». Відомо, що англійський філософ природний стан описує латинським висловом: «*Bellum omnium contra omnes*» (війна всіх проти всіх) [10, с. 220]. Жах Гоббса пов'язаний з тим, що загроза хаосу завжди наявна в житті людей. Після нього розбіжності між дослідниками суспільства полягали в способах локалізації цієї загрози. Хтось її вбачав в суперечностях громадянського суспільства, в

економічній конкуренції, а ось З. Фройд розмістив цю загрозу в самому людському естві. Якщо Т. Гоббс вважав, що загроза тримається під контролем за допомогою держави, яка виникла в результаті суспільного договору, то З. Фройд її приборкувачку вбачав в культурі.

Коли читаєш праці З. Фройда, то вражає відчуття сил хаосу, які приховуються під тонкою плівкою культури. Австрійський психіатр, здається, жив в очікуванні соціальних катаклізмів, жорстокої суспільної боротьби і встановлення диктаторських режимів. Суспільною передумовою таких очікувань було розуміння суспільної несправедливості, яка продукувала вороже ставлення більшості населення до культури. Можливо, найбільш гостро ця проблема була поставлена в праці «Майбутнє однієї ілюзії». В ній автор писав: «...Якщо якась культура нездатна задовольнити якусь частину учасників без передумови придушення іншої частини, може бути, навіть більшості (а таке становище в усіх сучасних культурах), то цілком зрозуміло, що у цих пригнічених розвивається інтенсивна ворожість проти культури, яку вони посилюють своєю роботою, але від плодів якої мають лише мізерну частку» [4, с. 357]. Цілі абзаци цієї роботи, здається, надихнув дух Гоббса: «Ми говорили про ворожість до культури, що викликана тиском, який остання чинить, а також відмовою від первинних потягів, яких вона вимагає. Якщо уявити собі, що заборони ці зняті, то будь-яку жінку, що сподобалася, можна обрати сексуальним об'єктом; можна не довго думаючи вбити свого суперника або будь-кого, хто взагалі стоїть поперек дороги; можна також, не запитуючи дозволу, відняти у іншого будь-яке його добро – як це чудово, яким ланцюгом задоволень стало б тоді життя! Правда, невдовзі появляється наступне ускладнення. У кожної людини точно такі ж бажання, як у мене, і вона буде милувати мене не більше, ніж я милую її. Отже, по суті, при такому усуненні культурних заборон безмежно щасливою може бути тільки одна-єдина людина, а саме тиран, диктатор, що присвоїв собі усі засоби влади; але і в нього будуть усі підстави бажати, щоб інші дотримувалися принаймні наступної культурної заборони: не вбий» [4, с. 359].

Ідентифікація у З. Фройда і є моментом цього первородного гріха людини. При цьому гріх або злочин лежав в основі соціогенезу. В праці «Тотем і табу» вчений змальовує міфологічну картину вбивства першого патріарха його синами, яке і поклато початок власне суспільному життю. Після смерті батько був ототожнений з тотемом. «Це набрало форми розкаяння, виникло відчуття провини, що збігається тут з розкаянням, яке всі переживають. Мертвий тепер став сильнішим, ніж він був за життя; все це відбулося так, як ми тепер ще можемо простежити на долях людей. Те, чим він заважав своїм існуванням, вони самі тепер забороняли, потрапивши в психічний стан добре відомої з психоаналізу «пізньої покірності». Вони відмінили вчинок, оголосивши неприпустимим вбивство заступника батька, тотема, і відмовилися від його плодів, відмовившись від жінок, що звільнилися. Таким чином, з

усвідомлення вини сина, вони створили два основних табу тотемізму, які повинні були тому збігтися з обома витісненими бажаннями Едипового комплексу» [4, с. 165]. Цей комплекс (включно з ідентифікацією) став передумовою розвитку людської культури: «З усією очевидністю проявляється прагнення сина посісти місце бога-батька. З введенням землеробства піднімається значення сина в патріархальній родині. Він дозволяє собі дати нове вираження своєму інцестуозному лібідо, що виявляє своє символічне вираження в обробці матері-землі» [4, с. 174].

Історія суспільства в скороченому і модифікованому вигляді повторюється в процесі соціалізації кожного індивіда. Спеціально проблему ідентифікації З. Фройд розглянув в праці «Психологія мас і аналіз людського Я», де є окремий розділ «Ідентифікація». Тут він писав: «Достовірно лише те, що ідентифікація прагне сформувати власне Я за подобою іншого, взятого за “взірець”» [4, с. 312]. Автор аналізує ідентифікацію в трьох аспектах: як момент формування Едипового комплексу, як аспект формування невротичних симптомів і як таку, що виникає на ґрунті спільного бажання, спільних устремлінь. Його висновок такий: «Відомості, отримані нами з цих трьох джерел, ми можемо резюмувати таким чином: по-перше, що ідентифікація являє собою найпершу форму емоційного зв'язку з об'єктом; по-друге, що регресивним шляхом, начебто інтроекцією об'єкта в Я, вона стає заміною лібідозного об'єктивного зв'язку і, по-третє, що вона може виникнути при кожній знову поміченій спільності з особою, що не є об'єктом сексуального первинного потягу. Наскільки важливою є ця спільність, настільки успішнішою може стати ця часткова ідентифікація і відповідати, таким чином, початку нового зв'язку» [4, с. 314]. Розділ завершується важливою приміткою: «Ми дуже добре знаємо, що цими прикладами, запозиченими з патології, ми не вичерпали сутності ідентифікації і, таким чином, залишили без уваги загадки масоутворення. <...> Від ідентифікації через наслідування йде шлях до вживання, до розуміння того механізму, який взагалі робить можливою нашу позицію стосовно чужого психічного життя. І у виявах уже наявної ідентифікації багато ще треба з'ясувати. Ідентифікація, між іншим, має своїм наслідком обмеження агресії проти людини, з якою ідентифікуються; цю людину жаліють і їй допомагають. Вивчення таких ідентифікацій, які, наприклад, лежать в основі “кланів”, привело Робертсона Сміта до вражаючого висновку, а саме, що вони засновані на визнанні однієї, спільної для всіх субстанції (Kingship and Marriage, 1885) і тому можуть бути створені спільною трапезою» [4, с. 316]. Таким чином, засновник психоаналізу виділив як інваріантне, так і відмінне в процесах ідентифікації. Вона є моментом міжлюдських зв'язків і фактором розвитку індивіда.

Через діалог з Гюставом Ле Боном та Вільямом Макдугалом Зигмунд Фройд просувався до аналізу групової ідентифікації. Він писав, що в масі люди можуть робити те, що жоден з них не став би чинити

поодинці. Це може мати як соціально позитивний (героїзм), так і соціально негативний (паніка, погроми і т. д.) вигляд. Тому маси можуть і перевершувати в моральному відношенні індивіда і поступатися йому [4, с. 288]. Втрата індивідуальності в масі, на думку З. Фройда, відбувається завдяки відкриттю шлюзів для несвідомого. Цим сучасні маси стають схожими на первісну орду: «...Зноситься, знесилоється психічна надбудова, настільки по-різному розвинена у різних людей, і виявляється (приводиться в дію) несвідомий фундамент, у всіх однаковий» [4, с. 283]. Ми знову натикаємося на гоббсівський жах, який криється в природі людини. Первісний лад нікуди не зник, він не залишився в далекому минулому. Він завжди під тонкою плівкою сучасних соціальних норм. Як тільки виникають умови для їх руйнування, він виходить на поверхню.

З. Фройд цитує В. Макдугала, який вважав умовою існування маси, «...щоб окрема людина маси склала собі певне уявлення про природу, функції, досягнення і вимоги маси, щоб таким чином у неї склалося емоційне ставлення до маси як цілого» [4, с. 295]. Фактично тут мова йде про узагальненого Іншого. Для маси він уособлюється у фігурі вождя: «Усім учасникам маси потрібно бути рівними між собою, але всі вони хочуть влади над собою одного. Множина рівних, які можуть одне з одним ідентифікуватися, і один-єдиний, що їх усіх перевершує, – ось ситуація, здійснена в життєздатній масі» [4, с. 327].

Не буду зупинятися на тому, що З. Фройд ототожнює вождя з міфологічним батьком первісної орди. Цей «науковий міф» [4, с. 339] він сам розповідає *just so story*. Але через ці паранаукові конструкції йому вдається вийти на культурні фактори колективної ідентифікації. Так до поля його наукової уваги потрапляє мова, на якій «...ґрунтується ідентифікація окремих індивідів один з одним» [4, с. 324]. Він відмічає роль мистецтва, чії твори «...підвищують відчуття ототожнення, яких так потребує кожне культурне коло, відкриваючи шлях до спільних переживань, що високо цінуються; але творіння мистецтва дають поживу і нарцистичному задоволенню, коли вони являють собою досягнення особливої культури і красномовно нагадують про її ідеали» [4, с. 359].

Групова культурна ідентифікація створює передумови для особливого типу управління пригніченими класами. Ці думки З. Фройда прямо перегукуються з ідеями культурного домінування А. Грамші: «Нарцистичне задоволення культурним ідеалом належить і до тих сил, які протидіють ворожості і культурі в межах якогось культурного кола. Не лише привілейовані класи, які споживають благодіяння культури, але і пригнічені можуть брати участь в задоволенні, причому право зневажати «стоячих ззовні» нагороджує їх за пригноблення у їхньому власному колі. Правда, я нікчемний плебей, замучений боргами і військовими поборами, зате я римлянин і беру участь у завданні підкорювати інші народи і встановлювати їм закони. Пригноблені ідентифікують себе з класом, що повеліває і експлуатує їх, але ця

ідентифікація є лише частиною великого причинного зв'язку» [4, с. 358]. Таким чином, З. Фройд виводить ідентифікацію з клінічної сфери і перетворює її на загальнокультурний механізм об'єднання великих людських груп. Він прямо писав в «Я і Воно»: «Соціальні почуття спираються на ідентифікацію з іншими людьми на основі однакового Я-ідеалу» [11, с. 439].

Коли З. Фройд говорив про великий причинний зв'язок, то він мав на увазі, що ідентифікацію можна зрозуміти лише в загальному психічному контексті життя людини і в соціальному контексті існування суспільства. Ми бачимо, що зміст цього поняття набуває визначеності разом з формуванням дискурсу психоаналізу. Проблема ідентифікації стає одним з вузлів великого дискурсивного мережива і тільки через увесь дискурс набуває визначеності. В попередньо наведеній цитаті ми вже бачили зв'язок ідентифікації з Я-ідеалом. Чим же обумовлений збіг останніх у різних людей? Згідно з З. Фройдом, Я-ідеал або Над-Я (Super-Ego) виникає внаслідок найпервиннішої і найважливішої ідентифікації індивіда з батьком. Отже, схожість Я-ідеалів обумовлена схожістю рольових позицій і рольових стосунків в сім'ї певного типу.

Проте, хто і як здійснює цю первинну ідентифікацію? Власне – це робота несвідомого, Воно. В ній і продукується Я, а отже «неважко переконатися в тому, що Я є тільки змінена під прямим впливом зовнішнього світу і при посередництві W – Ww (Wahrnehmung – Bewusstsein – I. K.) частина Воно, свого роду продовження диференціації поверхового шару. Я намагається також сприяти впливу зовнішнього світу на Воно і здійсненню тенденцій цього світу, воно прагне замінити принцип насолоди, який неподільно владарює в Воно, принципом реальності. Сприйняття має для Я таке ж значення, як потяг для Воно. Я уособлює те, що можна назвати розумом і розважливістю, на протигагу до Воно, яке містить пристрасті» [11, с. 431]. Внаслідок такої природи психічного життя людини найбільш важливі його процеси розгортаються в несвідомому. Тим паче, що і значна частина Я є несвідомою. Це стосується також ідентифікацій. Ми усвідомлюємо лише їх результат. Якби все здійснювалося як свідоме співвіднесення себе з іншими людьми або соціальними групами, то не було б явищ множинності особистості. З. Фройд про це писав так: «Справа може дійти до розщеплення Я, оскільки окремі ідентифікації завдяки протиборству ізолюються одна від одної і загадка випадків “множинної особистості“, можливо, криється як раз у тому, що окремі ідентифікації попеременно оволодівають свідомістю» [11, с. 435]. Цілісне ж психічне життя особистості набуває складної і діалектично суперечливої форми: «Я-ідеал є, таким чином, спадкоємцем Едипового комплексу і, отже, виразом найбільш потужних порухів Воно і найважливіших призначень його лібідо. Виставивши цей ідеал, Я змогло оволодіти Едиповим комплексом і одночасно підкоритися Воно» [11, с. 439].

Я не ставив собі за мету дослідити усі випадки вживання засновником психоаналізу терміна «ідентифікація». Для цього довелося б залучити значно більший матеріал (зібрання творів З. Фрейда: Freud S. *Gesammelte Werke*. – Bd. 1 – 17. – L., 1940 – Frankfurt am Main, 1968). Але і наведених даних досить, щоб переконатися у більшій складності теорії З. Фрейда порівняно зі стереотипними уявленнями про неї.

Наостанок хочу звернути увагу на те, що в своїх працях великий психіатр писав і про ідентичність, а не лише про ідентифікації. Я вже говорив про його концепцію «ідентичності сприйняття». Наведу ще один приклад з «Тотема і табу». Тут йдеться про те, що в первісному суспільстві люди не мали уявлення про причини зачаття. З. Фрейд пише: «Але якщо повернутися назад і припустити, що жінка спочатку вірила, що тварина, рослина, камінь або інший предмет, що займав її увагу в момент, коли вона вперше відчула себе матір'ю, дійсно в неї проник і потім породжується нею в людській формі, то завдяки цій вірі матері ідентичність людини з її тотемом набуває підстав, і з цього легко випливали б усі подальші заповіді тотема (за винятком екзогамії)» [4, с. 139].

Безумовно, З. Фрейд розуміє ідентичність як тотожність. Частина сучасного змісту поняття «ідентичність» передавалася ним за допомогою поняття «Я». Він писав: «Ми створили собі уявлення про зв'язну організацію душевних процесів в одній особі і позначаємо його як *Я* цієї особи. Це *Я* пов'язане з свідомістю, воно панує над спонуками до руху, тобто до розрядки збуджень у зовнішній світ. Це та душевна інстанція, яка контролює усі часткові процеси, яка вночі відходить до сну і все ж керує цензурою сновидінь» [11, с. 427].

Цінність ідей З. Фрейда не просто в них самих. Вони мали потенціал для розвитку і тому психоаналіз перетворився на одну з найбільш динамічних концепцій останніх 100 років.

Кризові стани особистості та ідентичність: концепція Еріка Еріксона

Якщо скористатися популярним нині аналізом інтелектуальних мереж [12], то можна сказати, що Е. Еріксон був за крок від З. Фрейда. Він почав працювати як психоаналітик разом з дочкою засновника психоаналізу Анною Фрейд. Це співробітництво сформувало у нього на все життя інтерес до дитинства і юності як періодів людського життя. Звідси і його точка зору на ідентичність та ідентифікацію.

Якщо у З. Фрейда домінувала природознавча настанова при аналізі людини, то Е. Еріксон зміщує фокус уваги психоаналізу до суспільних і гуманітарних проблем. З. Фрейд пішов з життя, коли Е. Еріксону було 37 років, але твори останнього дають уявлення вже про інший світ, ніж твори його вчителя. В цьому світі виникла загроза загальної роботизації індивідів, що по-різному проявлялася в тоталітарних і демократичних суспільствах. Ця загроза породила

боротьбу технократів і гуманістів. Людство п'янила перспектива безсмертя, але зворотною стороною його наукових досягнень стала загроза самознищення. Вчений писав: «...Для сучасної свідомості є характерним, що людина знову інтеріоризує безсмертну Ідентичність, що раніше була нею спроекційована на небеса (тепер в принципі досяжні), і намагається переробити себе за зразком технологічної свідомості. Однак, оскільки людина сьогодні здатна повністю знищити увесь людський рід, формування загальнолюдської ідентичності стає абсолютною необхідністю» [13, с. 49].

Е. Еріксон, крім З. Фрейда, вважав своїм попередником і натхненником в дослідженнях ідентичності Вільяма Джеймса. Обох названих вчених він називав революціонерами з середнього класу, але вважав, що їхня діяльність відбувалася в умовах стабільної моралі та суспільних ідеалів. «З тих пір війни на ґрунті національної ворожнечі, політичні революції та духовні бунти підірвали традиційні основи людської ідентичності» [13, с. 34].

Як психоаналітик він стикався з випадками «кризи ідентичності» у військовослужбовців США в період Другої світової війни. Закінчення війни не призвело до зменшення гостроти відповідної проблематики. Серед американської молоді поширеними стали «сплутана ідентичність», культивування негативної ідентичності. При цьому «...не варто забувати про те, що старше покоління певною мірою знехтувало своїм обов'язком і не запропонувало молоді сильних ідеалів, які необхідні для формування молодого покоління, – хоча б для того, щоб молодь могла повстати проти добре сформованого набору старих цінностей» [13, с. 38 – 39].

В ідентичностях приховується не лише позитивна соціальна енергія, але й небезпека. Психоаналітик вважав, що однією з найважливіших небезпек цього плану є поділ людства на так звані «псевдовиди». Так він називає етнічні групи і нації. На його думку, «...псевдовиди – один з найбільш зловісних аспектів будь-якої групової ідентичності» [13, с. 51]. Якщо буде продовжуватися їх прославляння, то це може стати однією з причин загибелі людства. З іншого боку, сучасна людина гостро відчуває втрату своєї завершеності, цілісності. «Коли людина через випадкові або еволюційні зміни втрачає цілісність, вона реорганізує себе і довколишню реальність, вдаючись до того, що ми називаємо тоталітаризмом» [13, с. 90 – 91]. Пригноблені соціальні групи приймають негативну ідентичність, але роблять її своєрідним дозволом на насильство. Особливо яскраво це проявляється серед молоді нижчих класів суспільства: «Не дивно, що молоді люди, не схильні до літературної рефлексії, можуть вмістити в себе настільки глибоку негативну ідентичність лише шляхом агресії, а то і спалахів насильства» [13, с. 34]. Оскільки ідентичність як така є амбівалентною, то до неї треба ставитися виважено, уникаючи абсолютизації, адже «...в будь-якій ідентичності є «псевдоаспекти», які становлять загрозу для індивіда.

Адже розвиток людини не починається і не закінчується ідентичністю: сама ідентичність для зрілої людини стає відносною. Психосоціальна ідентичність потрібна як якір у швидкоплинному існуванні людини “тут і тепер” [13, с. 51]. Усе сказане пояснює, чому концептуальні пошуки Е. Еріксона були зорієнтовані на віднаходження методів не суто індивідуальної, а соціальної психотерапії, результатом якої мусила стати гуманізація суспільства.

Варто декілька слів сказати про методологічні орієнтири Еріка Еріксона. Зрозуміло, що головний дослідницький об'єкт для нього окреслював психоаналіз. Ставлення до його постулатів у вченого змінювалося протягом часу. Статті, з яких складається книга «Ідентичність: юність і криза», писалися в різні роки, що зумовило різні акценти в ставленні до цього вчення та до теорії його засновника. Автор вважав, що «...традиційний психоаналіз нездатен цілком досягнути ідентичність, тому що він не виробив термінологію, яка описує середовище» [13, с. 33]. Навіть коли З. Фройд вів мову про групову ідентичність, в центрі уваги у нього залишалося «es/id» як інстинктивна сила, що рухає людиною з її нутра. Е. Еріксон писав, що навіть коли засновник психоаналізу в своїх міркуваннях відштовхувався від Г. Ле Бона, «...між цією соціологічною моделлю і психологічною, що становить основу психоаналітичного методу, лежить глибока прірва» [13, с. 54]. Він закидав З. Фройд умоглядні теоретичні моделі на кшталт Едипового комплексу. Перш ніж приймати такі «даності», варто з'ясувати соціальну структуру відповідного типу сім'ї, говорив Е. Еріксон [13, с. 56]. Але подібні зауваження не означали, що дослідник вийшов за межі фрейдизму. Так, скажімо, первинну соціалізацію він описує за допомогою концептів оральної, анальної та генітальної стадій. Тут же фігурує і Едипів комплекс [13, с. 106 – 140]. Тому критика Е. Еріксона стосується, скажу так, крайнощів фрейдизму.

Натуралістичні нахили З. Фрейда привели його до конструювання метафізичної концепції світу, в якій борються два начала – Ерос та Танатос, прагнення до життя і прагнення до смерті. Деякі місця з праці «По той бік принципу задоволення» прямо звучать як маніхейські філософемі. Засновник психоаналізу писав: «Наше уявлення було з самого початку дуалістичним, і тепер воно стало ще різкішим, ніж раніше, з тих пір як ми встановили протилежність не між потягами Я і сексуальними, а між потягами до життя і потягами до смерті» [11, с. 416]. Ці космічні сили у З. Фрейда були кінцевим підґрунтям усіх головних порухів людської психіки.

Е. Еріксон теж визнає вітальну силу, без якої не буде нічого іншого в людській психіці. Так і ідентичність є її тимчасовою формою [13, с. 243]. Але простої відсилки до вітальних глибин буття недостатньо. Людина є не лише космічною істотою. В першу чергу її природа пов'язана з суспільством. Вчений у цьому зв'язку визнавав важливість психологічного застосування З. Фрейдом поняття фізичної енергії, але

вважав, що необхідно пояснити зв'язок між нею і соціальними уявленнями [13, с. 60]. Метою його прагнень була нова теорія, яка б поєднувала психоаналіз з соціологією: «...Психоаналітична соціологія безпосередньо стикається з завданням осмислення оточення людини як наполегливої спроби поколінь поєднати в організаційному зусиллі забезпечення інтегрованої серії “середньоочікуваних оточень“» [13, с. 234].

Не можу сказати, що Е. Еріксон переконливо вирішив поставлені завдання, адже методологічною основою його зусиль було уявлення про людину як істоту «психосоціальну» [13, с. 153]. Він цілком слушно писав про те, що неприпустимо для психоаналізу ігнорувати соціальні факти. «З іншого боку, дослідники суспільства та історики продовжують ігнорувати ту просту обставину, що усі люди народжені матерями, що усі колись були дітьми, що життя людей і народів починається в дитячій кімнаті, що суспільство складається з людей, які з дітей перетворюються на батьків і яким суджено всотати в себе історичні зміни, які відбуваються за їх життя, і самим “робити історію для нащадків“» [13, с. 53 – 54]. Але власне поєднання соціологічного і психологічного у Е. Еріксона не завжди набувало характеру синтезу. Частіше за все його аналіз відбувався за формою психологія + соціологія, а інколи біологія + психологія + соціологія. Ось досить характерний приклад: «...Дамо нове визначення завдань «єго» (і, можливо, самого «єго»): це один з трьох необхідних і безперервних процесів, за допомогою яких існування людини є неперервним в часі і оформленим. Перший з них – нервовий, оскільки його вивчення було розпочато після перенесення Фрейдом біологічного і фізіологічного способів мислення на психологію, – це біологічний процес, через який організм стає ієрархічною організацією систем органів, що проживає свій життєвий цикл. Другий процес – соціальний; за його допомогою організми об'єднуються в певні географічні, історичні і культурні групи. Те, що можна назвати «єго – процесом», є організаційним принципом, який забезпечує існування індивіда як цілісної особистості, що характеризується самототожністю і цілісністю як щодо внутрішнього досвіду, так і щодо актуальності до інших» [13, с. 82 – 83]. Ці три процеси мисляться як начебто окремі сутності. Насправді, і людська біологія, і людська психологія існують як людські завдяки соціальності. До цього ми повернемося дещо пізніше. В цілому ж навіть поєднання соціології і психології виявилось плідним.

Е. Еріксон завжди відрізняє ідентичності індивіда та групи. В індивіді він розрізняє «єго-ідентичність» та «Я-ідентичність». Наведу деякі його визначення ідентичності як такої. Він писав: «Ідентичність індивіда заснована на двох одночасних спостереженнях: на відчутті тотожності самому собі і безперервності свого існування в часі і просторі та на усвідомленні того факту, що твоя тотожність і безперервність визнаються оточенням» [13, с. 58 – 59]. В іншому місці він підкреслює, що в самому загальному сенсі ідентичності збігаються з поняттям «Я» в

його найрізноманітніших формах: «Я-концепції», «Я-системи», «Я-досвіду» [13, с. 218 – 219]. Різниця між «его – ідентичністю» та «Я-ідентичністю» є в концепції Е. Еріксона досить суттєвою. «Я» – повністю усвідомлене, а «его» – несвідоме. «Его-ідентичність» формується в результаті синтезуючої функції психіки на кордоні «его» і соціальної реальності. Вчений порівнює «его-ідентичність» та «его-ідеал». Останній прагне того, що ніколи не може бути повністю реалізованим. «...»Его-ідентичність“ характеризується за дійсно досягнутим, за відчуттям реальності «я» в соціальній реальності, яке постійно переглядається» [13, с. 221]. «Я-ідентичність» має дискурсивну природу: «Те, що може бути в результаті назване «Я-ідентичністю», виникає з життєвого досвіду, в процесі якого тимчасово сплутані «я» успішно реінтегруються в ансамбль розмов, які також гарантують соціальне визнання» [13, с. 221]. Наведу ще одне порівняння цих ідентичностей: «Можна в такому випадку говорити про «его-ідентичність», коли обговорюється синтезуюча функція «его» і про «я-ідентичність», коли обговорюються образи «я» і рольові образи індивіда» [13, с. 222].

Згідно з Е. Еріксоном «его-ідентичність» задає відповідну якість існування індивіда. В результаті формування ідентичності формуються внутрішній простір і час особистості. Отже, з цього моменту простір не тільки поза нами і ми змушені його долати. Простір в нас самих. Це стосується і часу. Але цікавими є механізми і наслідки формування внутрішнього простору, результатом яких є виникнення кордонів особистості. Е. Еріксон писав: «Потреба в певній дистанції проявляється, між іншим, в готовності укріплювати і захищати кордони своєї території інтимності і спільноти, розглядаючи усіх, хто перебуває поза цими кордонами, з фанатичною «переоцінкою найдрібніших відмінностей» між своїми і чужими» [13, с. 147]. Ідентичність, таким чином, пов'язана зі здатністю особистості, яка будучи членом тієї чи іншої соціальної групи, виконуючи інтеріоризовані соціальні ролі, а отже виступаючи «однією з...», відокремлюватися в суспільстві, центрувати суспільний порядок на себе і виступати унікальним психологічним всесвітом.

Е. Еріксон шукав ту елементарну клітинку взаємодії, де відбувається взаємне проникнення індивідуального і суспільного, і де народжується ідентичність. В загальному сенсі можна сказати, що він, як і З. Фройд, вбачав основу формування людської особистості в Еросі. Але розуміння Еросу у названих вчених дуже різне. Якщо для З. Фройда він є космічною силою, яка проявляється в людських потягах, то Е. Еріксон говорить про кохання дорослих і про любов до дитини. Він писав: «...Взаємне статеве кохання обернене до майбутнього і до суспільства. Воно забезпечує поділ праці у виконанні того життєвого завдання, здійснення якого можливе лише спільно двома людьми різної статі: синтез виробництва, продовження роду, відтворення в первинному осередку – сім'ї певного типу» [13, с. 81]. Наведу і таке його твердження:

«Якщо «его-ідентичності» коханців і партнерів доповнюють одна одну, їх поєднання в шлюбі благотворно відіб'ється на розвитку «его» їх нащадків» [13, с. 81]. Найбільш раннє і ще недиференційоване відчуття ідентичності виникає у дитини в результаті контактів з матір'ю. Саме воно формує взаємну довіру і взаємне узнавання. Тут у людини вперше виникає відчуття «благословенної присутності», потреба в якому залишається основною протягом усього життя людини [13, с. 114 – 115]. Мати, як член суспільства, вводить дитину через первинну організацію тілесного досвіду до широкої системи суспільних відносин. Особливо це наочно відбувається в первісних суспільствах. У Е. Еріксона був досвід взаємодії з вихованцями з числа індіанців – мисливців на бізонів. Крім іншого, це дало йому можливість зробити висновок, що виховання в подібних групах є процесом формування «его» дитини, «...коли через ранні тілесні відчуття їй передаються основні способи організації досвіду, характерні для даної групи, – те, що можна назвати груповою ідентичністю» [13, с. 56].

Початкова ідентичність пов'язана з базовою довірою до світу і оточення, яка виникає у дитини внаслідок «благословенної присутності» матері, ширше – батьків. В подальшому певний рівень базової довіри до світу повинні забезпечувати суспільні інститути. Як писав Е. Еріксон, «...суспільні інститути, очевидно, постійно забезпечують індивіду впевненість, якісь колективні гарантії проти тих тривог, які накопичувалися з раннього дитинства» [13, с. 92]. Особливу увагу вчений при цьому звертав на релігію, де «...поновлюється відчуття цілісності світу, зв'язку речей» [13, с. 93].

Не можуть існувати ідентичності поза постійним процесом соціальних взаємодій. Наведу довгу, але промовисту цитату: «...З точки зору психології формування ідентичності є процесом одночасного відображення і спостереження, процес, що протікає на усіх рівнях психічної діяльності, за допомогою якого індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його у порівнянні з собою і в рамках значимої для них типології; в той же час він оцінює їх судження про нього з точки зору, як він сприймає себе у порівнянні з ними і з типами, значимими для нього. На щастя, цей процес протікає здебільшого несвідомо – за винятком тих випадків, коли і внутрішні умови, і зовнішні обставини посилюють хворобливе чи піднесене “усвідомлення ідентичності”» [13, с. 31 – 32].

Е. Еріксон чітко розрізняв ідентичність та ідентифікацію. Остання для нього пов'язана з ототожненням з іншими, з наслідуванням, імітацією. Через різноманітні ідентифікації з реальними людьми чи з літературними героями дитина здійснює орієнтацію в рольовому репертуарі, який пропонує їй суспільство. Вчений писав: «...Кожний даний історичний період передбачає обмежений набір соціально значимих моделей, які можна успішно поєднувати в процесі ідентифікації» [13, с. 63]. В цьому сенсі ідентифікація – один з процесів

формування ідентичності: «Особистість індивіда включає в себе, не вичерпуючись цим, суму усіх послідовних ідентифікацій в той ранній період, коли дитина хотіла, а часто і примушувалася бути схожою на людей, від яких вона залежала» [13, с. 96 – 97]. Разом з тим, вважаю за потрібне підкреслити, що згідно з Е. Еріксоном, ідентифікація – це не увесь процес формування ідентичності. Це – лише один з його механізмів, який передбачає ототожнення, уподібнення, навіть імітацію і мімікрію. В цьому сенсі ідентифікації можуть стати на заваді формуванню ідентичності. Психоданалітик прямо писав: «Формування ідентичності, нарешті, починається там, де ідентифікація стає непридатною» [13, с. 170].

Теоретичне новаторство Е. Еріксона, яке здобуло всесвітнього визнання, полягає в розгляді ідентичності як процесу, етапи якого як цезурами відділяються життєвими кризами. Кризи, про які писав психоданалітик, не є обумовлені випадковостями особистого життя індивіда. Навпаки, вони інваріантні життєвій траєкторії сучасної людини і пов'язані з етапами життєвого циклу. Наведу відповідні слова вченого: «...Можна сказати, що особистість розвивається відповідно до етапів предетермінованих готовністю людського організму піддаватися спонуці колом значимих індивідів та соціальних інститутів, що розширюється, усвідомлювати їх і взаємодіяти з ними» [13, с. 102].

Уявлення Е. Еріксона про кризу мають загальнонаукове значення. Її він розумів як стан системи, яка втратила збалансованість внаслідок непропорційної зміни своїх елементів. Через це в системі на певний час починають домінувати дисфункції. Подальший рух спрямовується на пошук нової збалансованості елементів і структури. Стосовно індивіда «будь-яка стадія стає кризою, оскільки зростання і усвідомлення, що починається в якійсь новій частині функціонування, йде разом зі змінами енергії інстинктів і, таким чином, також обумовлює специфічну вразливість цієї частини» [13, с. 105].

Всім якісно відмінних стадій життєвого циклу людини Е. Еріксон відобразив у табличній формі. Кожна з них має свої соматичні, психологічні і соціальні характеристики і завершується кризою, подолання якої формує у індивіда нову якість ідентичності. В психологічній і соціологічній літературі ця концепція всебічно розглянута і прокоментована [14]. Сама таблиця увійшла в найрізноманітніші довідкові видання [15]. Це дає мені можливість зосередитися лише на тому, що безпосередньо стосується ідентичності.

На **стадії немовля (оральна або інкорпоративна стадія** життєвого циклу) формуються відчуття базової довіри чи недовіри до світу. Найкоротше формування найпершої ідентичності людини Е. Еріксон пропонує таке: «Я є те, що, сподіваюся, я маю і даю» [13, с. 116]. **Наступна стадія** (від 2 до 3 років життя) відповідно до вчення З. Фройда отримала назву **анальної** і пов'язана з формуванням умінь контролювати свої фізіологічні відправлення. Коротке формування

ідентичності цього періоду: «Я є те, чого я можу вільно бажати» [13, с. 125]. **Локомоторно-генітальна стадія** (від 4 до 5 років) підсумовується формулою: «Я є те, чим, як можу уявити, я стану» [13, с. 132]. **Латентна стадія** або шкільний вік (від 6 до 11 років) отримала свою назву від З. Фрейда. Засновник психоаналізу вважав, що в цей період сильні потреби людського організму перебувають в приспаному стані, що відкриває шлях для процесу навчання. Е. Еріксон писав: «Тут ставиться на карту не що інше, як розвиток і підтримка в дитині ідентифікації з тими, хто знає речі і знає, як робляться речі» [13, с. 135]. Коротка формула ідентичності латентної стадії: «Я є те, що я можу навчитися робити» [13, с. 137]. **П'ята стадія – юнацтво** (від 12 до 18 років) – це період в життєвому циклі, що постійно розширюється з розвитком людського суспільства. На цій стадії йде боротьба між відчуттям стабільності особистості та сплутаністю ролей. Її гасло – вірність. **Шоста стадія – молодість**. Формула: «Ми є те, що ми любимо» [13, с. 149]. В принципі ця формула зберігає своє значення протягом свідомого життя дорослої людини. **Сьома стадія – дорослість**. Для неї характерно «...сприйняття життя як особистої відповідальності» [13, с. 151]. **Восьмий етап завершує людське життя**. Це стадія зрілості. Її формула: «Я є те, що мене переживе» [13, с. 153].

Для реалізації життєвих циклів недостатньо простого розгортання генетичної програми людського організму. Потрібна узгодженість між розвитком особистості і функціонуванням суспільних інститутів. Е. Еріксон писав: «Будь-яка цивілізація може бути оцінена за тим, яке значення вона надає повноцінному життєвому циклу індивіда, адже таке значення (або його відсутність) не може не зачіпати початків життєвого циклу наступного покоління і, таким чином, шансів інших людей на те, щоб зустрітися з цими кінцевими питаннями з певною ясністю і силою» [13, с. 153]. Для цього потрібна міжгенераційна солідарність, коли «...старше покоління настільки ж має потребу в молодшому, настільки молодше залежить від старшого, завдяки силі «єго» кожного покоління» [13, с. 235]. Тільки у цьому разі ідентичність кожного етапу людського життя буде програмою позитивної соціальної дії. В цих умовах «...оптимальне почуття ідентичності переживається просто як відчуття психосоціального благополуччя. Його найбільш явним супутником є почуття «себе в своїй тарілці» і внутрішня впевненість у визнанні з боку авторитетів» [13, с. 174].

Висновки

Психоаналіз в своєму розвитку пройшов від уявлень про ідентифікацію як характеристику неврозів до концепції процесуальної ідентичності. Е. Еріксон сформулював положення, які перекидають місток від психологічних до соціологічних візій відповідної проблеми.

Але перспективність психоаналітичної теорії полягає в можливостях її розвитку.

Одним з найбільш багатообіцяючих напрямків такого руху мені уявляється дослідження проблеми ідентичності як перехрестя у вивченні іпостасей соціальності. Під останньою будемо розуміти систему процесів, які є інваріантними для різних форм суспільного життя. Завдяки їм суспільне життя в своїх різних формах має історичну тяглість, воно переживає якісні зміни, але не переривається і суспільні інновації унаслідуються. Найбільш просунутою теорією соціальності на цей момент є теорія Нікласа Лумана, який використовував поняття аутопойєсиса для позначення «циркулярного самовідтворення суспільства». Він вважав, що аутопойєсис здійснюється завдяки комунікації: «...Тільки комунікація уявляється тим типом операції, який виконує цю умову: соціальна система виникає, якщо з комунікації розвивається комунікація» [16, с. 80]. Мені здається такий підхід дещо спрощеним. Я не заперечую важливість комунікації для існування соціальності, але вона сама потребує передумов. Я запропонував розглядати соціальність через призму чотирьох її іпостасей. Тобто вона сутнісно єдина, але повертається в різних моментах відповідними ликами. Зараз можна говорити про неорганічне тіло суспільства, соціальну систему, особистість і сім'юсферу [17, с. 156]. Ідентичність поєднує між собою особистість, соціальну систему та сім'юсферу. Результатом цього стає спрямований рух енергії, який і створює неорганічне тіло суспільства. Завдяки внутрішній амбівалентності ідентичностей соціальність набуває антиномічних форм свого існування. Ці антиномії не є свідченнями слабкості розуму, а існують в самому суспільному бутті.

Список використаної літератури

- 1. Бауман З.** Текучая современность / Зигмунт Бауман / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
- 2. Коржов Г. О.** Соціальні ідентичності в епоху Другого модерну // Соціологія Другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу: зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 55 – 64.
- 3. Лапкин В. В.** Политические изменения в глобальном мире и динамика идентичности / Владимир Валентинович Лапкин // Политическая идентичность и политика идентичности. В 2-х томах. – Т. 2. Идентичность и социально-политические изменения в XXI веке / [отв. ред. И. С. Семененко]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 16 – 41.
- 4. Фрейд З.** Тотем и табу: Сб. / Зигмунд Фрейд / Составитель и автор предисловия П. С. Гуревич. – М.: Олимп; ООО «Издательство АСТ – ЛТД», 1998. – 448 с.
- 5. Палагута В. И.** Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах. Монография / Вадим Иванович Палагута. –

Днепропетровск : Инновация, 2010. – 440 с. **6. Фрейд З.** О психоанализе // Зигмунд Фрейд. О клиническом психоанализе. Избранные сочинения / Составитель, научный редактор, автор вступительной статьи и комментариев проф. Ю. М. Пратусевич. – М. : Медицина, 1991. – С. 226 – 273. **7. Фрейд З.** Толкование сновидений / Зигмунд Фрейд / Издание подготовил Б. Г. Херсонский. – К. : Здоров'я. – Донецк : Сталкер, 1998. – 496 с. **8. Фрейд З.** О психотерапии истерии // Зигмунд Фрейд. О клиническом психоанализе. Избранные сочинения / Составитель, научный редактор, автор вступительной статьи и комментариев проф. Ю. М. Пратусевич. – М. : Медицина, 1991. – С. 41 – 90. **9. Лакатос И.** Методология исследовательских программ / Имре Лакатос / Пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 382 с. (Философия. Психология). **10. Маер Г.** Гобс / Ганс Маер // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Пер. з нім. за ред. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002. – С. 214 – 226. **11. Фрейд З.** Психология бессознательного. Сб. произведений / Зигмунд Фрейд / Сост., научн. ред., автор вступ. ст. М. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с. **12. Коллинз Р.** Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Рэндалл Коллинз / Пер. с англ. Н. С. Розова, Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. – 1280 с. **13. Эриксон Э.** Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон / Пер. с англ. Общ. ред. и предисловие Толстых А. В. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с. **14. Микляева А. В.** Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования / Микляева А. В., Румянцева П. В. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.humanpsy.ru/miklyaeva/soc_ident_02. **15. Восемь стадий развития по Эриксону.** [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.eti-deti.ru/obchie/1.html>. **16. Луман Н.** Введение в системную теорию / Под ред. Дирка Беккера / Никлас Луман / Пер. с нем. К. Тимофеева. – М. : Логос, 2007. – 360 с. **17. Кононов И. Ф.** Пространственный поворот в социологической теории: перспективы развития / Кононов Илья Федорович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Вип. 19. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 151 – 157.

Кононов І. Ф. Концепція ідентифікації та ідентичності в психоаналізі: Зигмунд Фрейд та Ерік Еріксон

Процес переходу до Другого модерну викликав моду на використання концепту ідентичності стосовно різноманітних суспільних проблем. Часто цей концепт витлумачується в алармістському дусі. Відповідальність за формування своєї ідентичності покладається на пересічного індивіда, хоча при цьому перед ним ставляться завдання, явно перевершуючи можливості будь-якої особистості. На цей час відбулася певна девальвація концепту ідентичності. Сам термін багато в

чому втратив наукову глибину і почав на сторінках наукових праць вживатися з повсякденними конотаціями. Це зробило актуальним повернення до витоків вчення про ідентичність та ідентифікацію. В статті зроблено реконструкцію поглядів З. Фрейда та Е. Еріксона на це коло проблем. Показано, що в межах психоаналізу первинною була концепція ідентифікації як уподібнення, отождоження, імітації, навіть мімікрії. З. Фрейд відкрив ці процеси при вивченні істерії. Далі ідентифікація почала розглядатися як момент формування людської психіки, що пов'язаний з Едиповим комплексом. Згодом у З. Фрейда з'являються уявлення про ідентичність як про відношення частини і цілого в соціальному житті. Е. Еріксон надав ідентичності процесуального характеру, зв'язавши етапи формування ідентичності з життєвими кризами, які відділяють один етап життєвого циклу людини від іншого. Зараз відкривається перспектива розвинути теорію ідентичності, пов'язавши її з проблемою соціальності.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, психоаналіз, психоаналітична соціологія, З. Фрейд, Е. Еріксон.

Кононов И. Ф. Концепция идентификации и идентичности в психоанализе: Зигмунд Фрейд и Эрик Эриксон

Процесс перехода ко Второму модерну вызвал моду на использование концепта идентичности применительно к разнообразным социальным проблемам. Часто этот концепт истолковывают в алармистском духе. Ответственность за формирование собственной идентичности возлагают на обычного человека, хотя перед этим перед ним ставят задачи, явно превышающие возможности любой личности. На настоящий момент происходит определенная девальвация концепта идентичности. Сам термин во многом утратил научную глубину и начал на страницах научных изданий использоваться с повседневными коннотациями. Это сделало актуальным возвращение к истокам учения про идентичность и идентификацию. В статье реконструированы взгляды З. Фрейда и Э. Эриксона на этот круг проблем. Показано, что в рамках психоанализа первичной была концепция идентификации как уподобления, отождествления, имитации, даже мимикрии. З. Фрейд открыл эти процессы при изучении истерии. Далее идентификация начала рассматриваться как момент формирования человеческой психики, связанный с Эдиповым комплексом. Впоследствии у З. Фрейда появляется представление об идентичности как об отношении части и целого в социальной жизни. Э. Эриксон придал идентичности процессуальный характер, связав этапы формирования идентичности с жизненными кризисами, которые отделяют один этап жизненного цикла человека от другого. Сейчас открывается перспектива развития теории идентичности в связи с проблемой социальности.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, психоанализ, психоаналитическая социология, З. Фрейд, Э. Эриксон.

Kononov I. F. Concept of identification and identity in psycho-analysis: Zigmund Freud and Erik Erikson

Transition process towards Second Modern caused tradition to use a concept of identity concerning various social issues. Often this concept is interpreted in alarming way. Full responsibility for molding own identity is laid upon ordinary man, although this task obviously exceeds abilities of any ordinary personality. There is a certain devaluation of the concept of identity on the real moment.

The term in a great measure lost its scientific depth and is used with everyday connotations on the pages of scientific editions. This article reconstructs views of Z. Freud and E. Erikson upon this scope of problems. It is shown that within the psycho-analysis theory concept of identification as authentication, imitation, and even mimics was the basic one. Z. Freud discovered these processes when studied hysteria. Further on identification was considered as a moment of formation of human mentality, which is connected with Edip's complex.

Later Freud spoke about identity as the relation of a part and the whole in social life. E. Erikson gave procedural character to identity, connecting stages of identity formation with life crisis, which separate one phase of life cycle from another. Nowadays there is a prospect to develop identity theory in connection with the problem of sociality.

Studies of identities and identification in the contemporary sociology should focus on the basic ideas of Freud and Erikson.

Key words: identity, authentication, psycho-analysis, psycho-analytical sociology, Zigmund Freud and Erik Erikson.

Стаття надійшла до редакції 14. 06. 2013 р.
Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.
протоколом № 3
Рецензент – д. філос. н., професор
Гаврилов М. І.

УДК 316.351

С. В. Романенко

**МНОГОМЕРНОСТЬ И МНОЖЕСТВЕННОСТЬ
СОЦИАЛЬНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ
РАСШИРЕНИЯ ПРОСТРАНСТВА**

Сегодняшнее обращение к проблемам идентичности и практик ее социального воспроизведения и функционирования не в последнюю очередь связано с контекстами многомерности и множественности. Расширение социальных контактов личности, возможность включения

во все большее количество социальных групп и сообществ, как реальных, так и виртуальных, приоткрывает другой взгляд на весьма популярную для современной социологии проблему идентичности и подтверждает идею многомерности и множественности ее природы.

Социологический подход к рассмотрению идентичности необходимо связан с понятиями социальной структуры, социального института, социальной роли и статуса. Однако эти базовые для идентичности категории также претерпевают изменения в сегодняшнем бурно меняющемся мире. Эти изменения исследователи связывают с процессами «информатизации», «глобализации», «виртуализации» общества. Все упомянутые концепции тесно связаны с понятием пространства. Сегодня все чаще социологи и специалисты в области социальных наук говорят о «глобальном информационном пространстве», «виртуальном пространстве», «пространстве Интернет» и т. д. В рамках технических и естественных наук возникают научные направления, изучающие изменения в обществе, вызванные процессами глобализации, информатизации, например, «социальная информатика». Представления о социальном пространстве, сложившиеся в социологии, привели к появлению социальной или гуманитарной географии, которая отслеживает изменения, происходящие с пространством под воздействием социальных и культурных факторов. Общее использование термина «пространство» является весьма симптоматичным и заставляет более пристально взглянуть на феномен *пространства* и его связь с понятием *идентичности*. Именно это является основной **целью** данной статьи.

Классическая социология, несмотря на поиск собственных «идеальных», «чистых» конструктов, аксиоматически базировалась на научных представлениях о пространстве и времени. Так или иначе, но изучаемые индивид или группа априори существовали в физическом трехмерном пространстве и четко определенной системе измерения времени [1]. Другими словами, ответить на вопрос «Кто ты?» гораздо легче, осознавая «Где ты?» Такая закрепленность в пространстве позволяла более или менее однозначно определить социальное окружение личности и факторы, влияющие на ее социализацию и формирование идентичности. В социологии неоднократно предпринимались попытки связать понятия места, территории, пространства с идентификацией личности [2]. Между индивидом и местом его локализации была установлена важная связь. «Место играет существенную роль в формировании идентичности, поскольку этот процесс имеет как внутреннее измерение, поскольку происходит в сознании индивида, так и внешнее, поскольку проявляется в системе интеракций человека с окружающим миром» [2, с. 109]. Это привело к определению различных типов идентичности: «географической», «локальной», «территориальной», «региональной».

Но сегодня, не меняя физического месторасположения, личность может включаться в гораздо большее количество социальных контактов, которые также оказывают влияние на формирование идентичности или точнее идентичностей, поскольку перемещение в другое пространство дает возможность формировать совершенно другое окружение и даже изменять биологические характеристики того же самого индивида.

Таким образом, специалисты в области социальных наук, занимающиеся изучением идентичности, отмечают, что иерархическая структура идентичностей заменяется тензорной (термин С. Б. Переслегина). Другими словами, идентичность представляет собой величину, меняющую свои характеристики при переходе из одного пространства в другое. Особое значение этот вывод приобретает в связи с виртуализацией части общественных процессов.

Кратко остановимся на том, что мы будем понимать под виртуальным пространством. Виртуальное пространство зачастую смешивается и подменяется понятием «киберпространство», которое характеризуется циркуляцией электронных данных и осуществлением процессов электронной коммуникации, и которое, в конечном итоге, описывает лишь часть этого более широкого понятия. С другой стороны, под этим также часто понимается лишь пространство воображения, существование которого максимально субъективно, а, следовательно, его воздействие на социум ограничено возможностями индивида воплотить плоды своей фантазии в реальность. Но киберпространство открыло возможности для материализации воображаемых идей на физических носителях и позволило включить их в широкую социальную коммуникацию. Посредством киберпространства, виртуальные (воображаемые) идеи хлынули в материальный мир, поэтому новое представление о виртуальном пространстве необходимо объединяет эти два подхода и представляет собой конгломерат киберпространства и пространства воображения.

Важнейшим социальным результатом процесса информатизации многие исследователи считают формирование глобальной коммуникационной системы и единого информационно-коммуникативного пространства, которое можно рассматривать как величайшее «географическое открытие» новейшего времени, соизмеримое с открытием и освоением новой среды обитания и деятельности человеческой цивилизации. Виртуальное пространство можно рассматривать как новую среду, стихию, которая вслед за сушей, мировым океаном, недрами, воздушным и космическим пространствами на порядок расширило ноосферу и возможности для социального взаимодействия. Фундаментальным следствием этого открытия стало усложнение структуры пространства (и до того достаточно простой), в которой теперь можно условно выделить три составляющих: классическое (физическое, географическое [3]) пространство, виртуальное пространство и зону их взаимодействия и взаимоперехода.

Причем следует отметить, что эта зона в последние годы расширяется невероятными темпами, и в скором времени можно будет говорить о поглощении или дублировании реального пространства виртуальным.

Привычная нам реальность многократно увеличивает в виртуальности свое разнообразие, воплощая в виртуальных моделях-двойниках подлинные отношения, действия, вещи, деньги, идеи, самого человека. Емкость виртуального пространства поистине безгранична. В нем беспрепятственно реализуется не только информационная составляющая любого вида человеческой деятельности, но и личностная, индивидуальная, психологическая, только некоторые финальные операции с объектами в той или иной мере предполагают возвращение в классическую реальность. Этот процесс можно рассматривать как материализацию виртуального взаимодействия. Примером может служить обналичивание прибыли от виртуальных сделок, или флешмоб как перенос виртуального взаимодействия в реальное пространство и время.

Однако материализация происходит все реже и реже: чаще наблюдается обратный процесс, который некоторые исследователи обозначают как «исчезновение» пространства [4, с. 10] или «симуляцию»/«виртуализацию» [5, с. 6] пространства.

На наших глазах возникла новая среда социального взаимодействия, в которую с каждым днем включается все большее количество индивидов, – виртуальное пространство. Каковы же особенности виртуального взаимодействия и его влияния на формирование идентичности?

Взаимодействие – одна из основных категорий социальной науки. Через взаимодействие с другими индивид познает себя, приобретает черты личности. Виды взаимодействия определяют тип общества, его структуру, дают возможность описывать и оценивать поведение людей, прогнозировать дальнейшее развитие взаимоотношений. Таким образом, взаимодействие как объективная и универсальная форма воздействия и влияния социальных акторов друг на друга определяет существование, структурную организацию и направления трансформации любой общественной системы. В этом смысле, изучение новых видов взаимодействия приобретает особое значение, поскольку позволяет характеризовать состояние общества в целом и прогнозировать дальнейшее его развитие.

Идентичность в свою очередь формируется с учетом процессов, происходящих в социуме. Однажды сконструированная, она сохраняется и постоянно трансформируется благодаря социальному взаимодействию. Формирование и воспроизводство идентичности (идентичностей) определяются социальной структурой, в которую включен индивид. С другой стороны включенность индивидов в социальное взаимодействие способно поддерживать и трансформировать социальную структуру. Таким образом, происходят социальные изменения, которые

производятся реальными людьми, обладающими определенными идентичностями.

По мнению американского социолога Чарльза Хортон Кули, через простые формы интимного взаимодействия в первичных группах формируется социальная природа человека [6], которая представляет собой универсальный набор социальных чувств, установок, моральных норм, определяющих структуру человеческой деятельности. Человеческая природа определяется не только и не столько биологическими факторами, которые имеют существенное значение лишь в раннем возрасте, – она есть групповая природа.

Социальная реальность, в которой существует человек и которая влияет на его поведение, развивается через контакты с сознанием других людей, через общение, взаимодействие. Особое значение Кули приписывал универсальным первичным группам: семье; детской игровой группе; соседской общине [6]. Важной характеристикой первичных групп является то, что взаимодействие в них осуществляется непосредственно друг с другом, лицом к лицу. Именно здесь происходит социализация, усваиваются социальные нормы, проникающие на другие уровни социальности; выстраивается некий индивидуальный «микрокосм», определяющий дальнейшее поведение в более крупных социальных организациях.

Также Ч. Кули обращал внимание на интерпретационный (виртуальный по своей сути) и избирательный характер социального взаимодействия. Именно предпочтения индивида создают тот социальный порядок, в котором он живет. Самооценка человека складывается из вымышленного мнения, воображаемого воздействия на сознание другого человека. «Мы всегда воображаем и, воображая, разделяем суждения другого сознания» [7, с. 317]. Общаясь с кем-либо, кто вызвал интерес, человек имеет склонность «становиться на это время своей интерпретацией того, чем он представляется другому» [7, с. 329]. Хотя Ч. Кули отмечает временность и поверхностность такого воздействия, в конечном итоге оно играет большую роль в формировании личности, и из него складывается индивидуальность.

В понимании Ч. Кули социальный порядок или социальная реальность, в которой живет человек, носит глубоко субъективный характер, однако именно они определяют реальное поведение и поступки индивида в обществе, конструируют его идентичность (у Ч. Кули «самость»). Виртуальная составляющая (или продукт воображения индивида) вносит существенный вклад в социальные действия в реальном физическом пространстве, и без ее понимания невозможно корректное описание процесса формирования идентичности и мотивов поведения.

Используя подход Ч. Кули к изучению взаимодействия в виртуальном пространстве, можно выделить несколько смысловых конструкций для понимания его особенностей. Во-первых, процесс

создания образа «Я» длится в течение всей человеческой жизни. Столкновение со «значимыми Другими» меняет даже вполне сформировавшуюся личность. Кули также указывает на то, что в современном ему обществе таких контактов становится все меньше, человек постепенно отчуждается от непосредственного общения с другими, опосредованное общение ослабляет общность индивидов. Продолжая его рассуждения можно заметить, что этот процесс отчуждения достиг своего логического предела: сегодня все чаще говорят об индивидуализированном, атомизированном обществе, но при этом общения, контактов, социального взаимодействия стало, как ни странно, больше. «Наша общая судьба – Другим быть словно зеркала» [7, с. 316]. Эти «Другие» находятся в виртуальном пространстве, они также необходимы и ценны, как и реальные, поскольку через контакты с Другими индивид постоянно познает, оценивает и переоценивает себя. Взаимодействие с виртуальным пространством (виртуальными друзьями, либо просто с информацией) оказывает существенное влияние на контактеров, меняет их представление о себе, о других и способно существенно влиять, как на процесс идентификации, так и на реальное поведение.

Вторая особенность касается того, что социальная природа не может ограничиваться лишь индивидуальным общением, – она имеет групповую природу. Сегодня можно наблюдать несколько направлений организации виртуальных социальных групп, сетевых сообществ, таких как флешмоб, группы по интересам в социальных сетях (веб-сервисах).

Третье замечание касается первичных групп как фундамента социальной природы. В современном обществе этот фундамент претерпел некоторые изменения. Соседские общины сегодня – почти миф, существующий в воспоминаниях старшего поколения и представляющий собой скорее исключение, чем правило. То же самое происходит с детскими игровыми группами, – они носят ситуативный характер. Основной средой первичной социализации индивида сегодня является семья. При этом виртуальное пространство достаточно агрессивно проникает в тесный семейный круг.

Зачастую куда проще посадить младенца перед телевизором, чем занимать его внимание чем-либо полезным. В миф о необходимости как можно более раннего знакомства ребенка с компьютером почему-то верит большинство родителей. Хотя так называемые «развивающие игры» развивают, прежде всего, влечение к близкому знакомству с виртуальным пространством, нередко перерастающее в зависимость. Компьютеры, мобильные телефоны, планшеты и другие электронные устройства, которыми «щедро снабжают» родители своих детей, позволяют не возвращаться в реальный мир даже во время школьных занятий. Ранее доступ в игорные дома был открыт лишь для взрослых. Сегодня виртуальные казино, Интернет-клубы с играми on-line, отдельно стоящие игровые автоматы буквально окружают каждую школу. Столь

раннее приобщение к азартным играм не может пройти бесследно для подростка. Неоднократно описаны случаи, когда дети начинают красть у родителей деньги для игр на автоматах и посещения Интернет-клубов.

Четвертый момент касается того, что современное общество становится обществом тотального контроля [8, 9]. Мобильные телефоны, компьютеры, платежные, клубные карты и другие подобные изобретения позволяют следить за каждым из нас. Но виртуальное пространство при этом остается зоной практически полной свободы, пространством неподвластным самому пристальному родительскому контролю. Возможность выхода в него через мобильные незарегистрированные устройства не позволяет следить: с кем общается ребенок, о чем, какие страницы Интернет он посещает, какую информацию получает.

Возвращаясь к идеям Ч. Кули, можно констатировать, что виртуальное пространство в тех или иных его проявлениях все чаще берет на себя функции первичной группы, которая становится «колыбелью социализации» и «колыбелью идентификации». Причем, в случае ослабления семейных связей между родителями и детьми эти процессы могут приобрести неконтролируемый и неуправляемый характер.

Таким образом, для понимания и объяснения процессов социальной идентификации современного человека недостаточно анализа его реального социального окружения. Необходимо также проникать в виртуальную составляющую. Перефразируя известную формулу, получим: «Скажи мне, каким ты пользуешься сервисом, и я скажу кто ты». В этом смысле чрезвычайно интересным маркером идентичности являются «ники» и «аватары», которыми представляет себя индивид в виртуальном пространстве. Это может быть весьма объемным и репрезентативным материалом для изучения современных идентичностей. К тому же таких маркеров для каждого индивида может быть сколько угодно.

Итак, подведем итог наших рассуждений и обозначим направления для дальнейших изысканий. В работах интеракционистов социальная идентичность (самость) предстает как социальное образование, складывающееся из свойств, проявляющихся в ходе социального взаимодействия и, с другой стороны, как двигатель этого взаимодействия. Виртуальное пространство позволяет многократно конструировать свою идентичность с учетом различных исходных данных и предоставляет индивиду различные подпространства для их презентации и модификации. Здесь каждый индивид может обладать целым набором идентичностей, механизм формирования которых через социальное взаимодействие принципиально не изменился. Все также существует «Я», которое тяготеет к «Мы» и противопоставляет себя «Им». Все также важна тождественность себе и ожидания от «Других». Но теперь эти взаимодействия приобретают все более временный и перманентно изменяющийся характер.

Виртуальное пространство допускает существование и одновременное функционирование несколько взаимодополняющих и даже взаимоисключающих идентичностей. Драматургический подход И. Гофмана [10], основывающийся в свою очередь на идеях У.Томаса, позволяет подвести под сложившуюся плюралистичную картину формирования социальной идентичности вполне реальную теорию. И. Гофман [10, с. 34] описывает социальный мир как вероятностную модель значений, способных приумножаться в процессе взаимообогащающего обмена между людьми и допускает, что воображаемые, предположительные значения могут иметь реальные последствия в виде целенаправленных действий людей. Социальная структура переживает процесс постоянного становления и реструктуризации. Поскольку человек участвует во множестве социальных групп, состоящих из лиц, чьим мнением он дорожит, то он имеет столько же идентичностей. Виртуальное пространство создало форму социального взаимодействия как-бы «лицом-к-лицу», но которое допускает конструирование и изменение даже биологических характеристик, что позволяет исполнять роли, не предусмотренные природой. Кроме того, оно дает возможность практически каждому желающему существенно расширить аудиторию для перформанса своей идентичности (идентичностей) и предоставляет театральные площадки, сцены для разыгрывания желаемых ролей.

В виртуальном пространстве удастся изменить «порядок взаимодействия» и упростить управление впечатлениями за счет упразднения моральных и физических ограничений, которыми опутана повседневность каждого. Проблема «аморальности» создания видимости снимается визуальным характером самой презентации в этом пространстве и его информационным характером. Ведь с точки зрения информологии не существует разницы между информацией и дезинформацией. Пренебрежение моральными принципами ведет к подрыву взаимного доверия, что в конечном итоге приводит к процессам индивидуализации и атомизации в современном социуме, – отправной точке наших рассуждений о взаимосвязи социальной идентичности и пространства.

Список использованной литературы

- 1. Социальные** идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная / Ответственный редактор С. А. Макеев, Е. В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
- 2. Коржов Г.** Территориальные идентичности: концептуальные интерпретации в современной зарубежной социологической мысли / Г. Коржов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 107 – 125.
- 3. Сокулер З. А.** Социальное и географическое пространства в концепции П. Бурдьё (научно-аналитический обзор) // Социальное пространство: междисциплинарные исследования: Реферативный сборник / Отв. ред. Гирко Л. В. // РАН. ИНИОН. Центр социальных

научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии. – М.: ИНИОН, 2003. – 196 с. **4. Филиппов А. Ф.** Теоретические основания социологии пространства / А. Ф. Филиппов. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2003. – 230 с. **5. Иванов Д. В.** Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. – 96 с. **6. Кули Ч.** Человеческая природа и социальный порядок / Чарльз Хортон Кули; пер. с англ. под общ. ред. Толстова А. Б. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2001. – 328 с. **7. Кули Ч.** Социальная самость // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 316 – 329. **8. Бауман З.** Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с. **9. Гидденс Э.** Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 120 с. **10. Гофман И.** Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман; пер. с англ. – М.: Канон-пресс-ц, 2000. – 304 с.

Романенко С. В. Багатовимірність і множинність соціальних ідентичностей у контексті розширення простору

У соціологічній традиції соціальна ідентичність вивчається як характеристика, властива великим і малим соціальним групам. Сучасна колективна ідентичність необхідно включає риси індивідуальності, креативності, несхожості, відмінності від інших, які сприймаються як сила «колективного». У даній статті автор розглядає взаємозв'язок між поняттями «соціальна ідентичність» і «простір», а також зміни, які накладає на процес соціальної ідентифікації розширення простору, формування віртуального простору. Показано, що віртуальний простір допускає існування і одночасне функціонування декілька взаємодоповнюючих і навіть взаємовиключних ідентичностей. Він створив форму соціальної взаємодії начебто «віч-на-віч», але яка допускає конструювання і зміну навіть біологічних характеристик, що дозволяє виконувати ролі, не передбачені природою.

Ключові слова: соціальна ідентичність, віртуальний простір, соціальна взаємодія, первинна група, соціалізація.

Романенко С. В. Многомерность и множественность социальных идентичностей в контексте расширения пространства

В социологической традиции социальная идентичность изучается как характеристика, свойственная большим и малым социальным группам. Современная коллективная идентичность необходимо включает черты индивидуальности, креативности, непохожести, отличия от других, которые воспринимаются как сила «коллективного». В данной статье предлагается рассмотреть взаимосвязь между понятиями «социальная идентичность» и «пространство», а также изменения, которые накладывает на процесс социальной идентификации

расширение пространства, формирование виртуального пространства. Показано, что виртуальное пространство допускает существование и одновременное функционирование несколько взаимодополняющих и даже взаимоисключающих идентичностей. Оно создало форму социального взаимодействия как-бы «лицом-к-лицу», но которое допускает конструирование и изменение даже биологических характеристик, что позволяет исполнять роли, не предусмотренные природой.

Ключевые слова: социальная идентичность, виртуальное пространство, социальное взаимодействие, первичная группа, социализация.

Romanenko S. V. Multidimension and multiplicity of social identity in the context of space expansion

In sociological tradition, a social identity is studied as a characteristic inherent in large and small social groups. Contemporary collective identity should include features of individuality, creativity, unlikeness, difference from others that are perceived as the power of the «collective».

In this article, we propose to consider the relationship between the notions of «social identity» and «space», and changes, imposed on the process of social identity by the expansion of space and the formation of a virtual space.

It is shown that virtual space assumes existence and simultaneous functioning of a few complementary and even mutually exclusive identities. It created a form of social cooperation “face-to-face”, which allows construction and change even of biological characteristics, which, in its turn, permits to act unnaturally.

In addition, it gives an opportunity to practically every person, interested substantially, to extend an audience for the performance of the identity and gives theatrical grounds, stages for playing off the desired roles.

In virtual space it is possible to permute «co-operation» and to simplify the manifestations of the impressions due to the abolition of moral and physical limitations, which are similar to a tie, tied around daily routine.

The Virtual space has become a zone for the formation of new identities, besides there are constant changes of the old identities in this space.

Key words: social identity, virtual space, social interaction, primary groups, socialization.

Стаття надійшла до редакції 20. 06. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протокол № 3

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

УДК 316.422:159.923.2

Т. В. Іванова

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЕМОЦІЇ

Проблема ідентичності зберігає свою актуальність у міждисциплінарному дискурсі соціально-гуманітарного знання досить тривалий час. На сьогоднішній день потреба людини у ідентичності виходить на одне з перших місць. Цю ситуацію передбачав ще на початку 70-х років ХХ століття Клод Леві-Стросс, який стверджував, що у найближчому майбутньому криза ідентичності стане новою проблемою століття [1]. У період стрімких трансформацій суспільних відносин людині стає всескладніше підтримувати внутрішню узгодженість і стійкість «Я». Відбувається втрата усталених кордонів і соціальних цінностей, за допомогою яких людина визначає себе, своє місце в соціумі. Можна говорити про кризу ідентичності як на рівні окремої особистості, так і у межах суспільства в цілому. У зв'язку з цим у людини виникає потреба у виробленні власних підстав для здійснення вибору і проектування життєвої стратегії в цілому. Людина починає формувати систему індивідуальних варіантів ціннісних орієнтацій та особистісне регулювання власної поведінки.

Проблема ідентичності виявилася складною і багатогранною не тільки для сучасної людини, але й для суспільних наук, які намагаються осмислити її у контексті структурних та нормативних компонентів суспільних відносин. Аналіз соціальної ідентичності дасть можливість досягнути поглибленого розуміння суб'єктності індивіда як у контексті суспільства і культури, так і у складних умовах постсучасності. Сказане вище ініціює прагнення дослідників до теоретичного осмислення процесу соціальної ідентичності особистості.

Г. Теджфел та Дж. Тернер визначили соціальну ідентичність як «ті аспекти «образу Я», що виникають із соціальних категорій, до яких індивід відчуває свою приналежність» [2, с. 40]. Таким чином, у своїй теорії автори підкреслюють, що соціальна ідентичність – це результат процесу соціальної категоризації, під яким розуміється фундаментальний когнітивний процес, який дозволяє нам організовувати інформацію про навколишній світ. Соціальна ідентичність є фактором, що забезпечує самокатегоризацію та регуляцію поведінки [3], є умовою зворотного зв'язку щодо результатів власної діяльності та соціальної взаємодії [4].

Сучасні соціологічні теорії в основному роблять акцент на «сконструйованості» ідентичності. За визначенням Г. Стоуна ідентичність означає те, що являє собою людина у соціальному сенсі [5]. Ідентичність конструюється в процесі входження індивіда як соціального об'єкта у простір соціальних відносин. На думку Е. Гіденса, ідентичність слід асоціювати з позиціонуванням людини – носія вікових,

гендерних ролей у різних соціетальних спільнотах [6]. Р. Дженкінс віддає перевагу соціальному, нормативному аспекту ідентичності, використовуючи поняття індивідуальної та соціальної ідентичності як синонімічні конструкти. Найбільш значуща різниця між ними у тому, що індивідуальна ідентичність передбачає наявність відмінностей між людьми, а колективна – подібність [7].

Аналіз соціальної ідентичності проводиться, як правило, у контексті нормативних, структурних і когнітивних компонентів, що забезпечують, на думку дослідників, не тільки її тотожність, але й змінність та розвиток. Слід зазначити, що емоційний компонент соціальної ідентичності досить часто залишається поза увагою соціологів. Виключенням є роботи у межах психоаналізу, але, емоційність як правило, тут розглядається як прояв певних ірраціональних компонентів, що можуть спричинити особистісну дисоціацію, та , врешті-решт, – розщеплення як соціальної, так і особистісної ідентичності [8].

З іншого боку, на сьогодні в соціології є певна кількість робіт, у яких розглядається вплив емоцій на прояви та існування соціальної ідентичності. Метою даної статті є огляд та аналіз робіт, орієнтованих на вивчення емоцій як структурного компоненту соціальної ідентичності.

Роботи, присвячені вивченню співвідношення соціальної ідентичності та емоцій, переважно зосереджені на аналізі двох аспектів. По-перше, емоції розглядаються як елемент соціальної (групової) детермінації процесу ідентифікації. По-друге, як елемент концептуалізації власне особистості, яка являє собою ієрархічно побудовану структуру соціальних статусів, ролей, позицій.

Г. Теджфел у своїй теорії соціальної ідентичності одним з перших акцентував увагу на ролі емоцій при формуванні самоідентифікації у процесі групової взаємодії. Він визначав соціальну ідентичність як ту частину «Я-концепції», яка виникає з усвідомлення свого членства у соціальній групі (або групах) разом з ціннісним та емоційним значенням, що йому надається.

У цілому, когнітивну теорію соціальної ідентичності Г. Теджфела можна зобразити у шести постулатах:

1. Соціальна ідентичність складається з тих аспектів «Образу Я», які впливають зі сприйняття індивідом себе як члена певних соціальних груп.
2. Індивіди прагнуть до збереження або підвищення своєї самооцінки, тобто прагнуть до позитивного образу себе.
3. Соціальні групи (або категорії) і членство в них пов'язані з супутною їм позитивною або негативною оцінкою. Оцінка власної групи індивідом визначається взаємовідносинами з деякими іншими групами через соціальне порівняння ціннісно-значущих якостей і характеристик.

4. Порівняння, результатом якого стає позитивна відмінність своєї групи від чужої, породжує високий престиж; негативна відмінність супроводжується відчуттям низької престижності власної групи.

З цих постулатів можна вивести ряд наслідків:

- індивіди прагнуть до досягнення або до збереження позитивної соціальної ідентичності, що пов'язане з активізацією позитивних емоцій;
- позитивна соціальна ідентичність базується на сприятливих (емоційно позитивних) порівняннях інгрупи з кількома релевантними аутгрупами.

5. Мета диференціації – зберегти або досягти переваги за деякими параметрами, що супроводжується позитивно забарвленими почуттями.

6. Коли соціальна ідентичність не задовольняє членів групи, вони прагнуть або покинути групу, до якої в даний момент належать, і приєднатися до більш високо оцінюваної ними групи, або зробити так, щоб їх справжня група стала позитивно відмінною від інших [9].

Таким чином, соціальні групи та членство в них пов'язані з позитивним або негативним ціннісним змістом, тому соціальна ідентичність індивіда може бути позитивною або негативною, виходячи з оцінок тих груп, які беруть участь у створенні соціальної ідентичності людини.

Емоції допомагають людям визначати межі групи та ідентифікувати її членів. Наприклад, колективний екстаз та благоговіння можуть дати членам групи почуття общинної ідентичності [10], у той час як страх, ненависть і відраза до членів аутгрупи можуть зміцнити групові кордони. З цими припущеннями узгоджується експериментальне дослідження Дж. Грінберга з співавторами, у якому було виявлено, що страх смерті збільшує внутрішньогрупову згуртованість і підсилює презирство до аутгруп [11].

Якщо позитивна емоція є фактором, що *закріплює* структурні компоненти соціальної ідентичності, то негативна емоція може виступити своєрідним *стимулом до змін* соціальної ідентичності. Наприклад, як зазначають Г. Теджвел та Дж. Тернер [12], членство у низькостатусних, дискримінованих, стигматизованих групах пов'язане з формуванням негативної соціальної ідентичності. У цьому випадку люди вдаються до різних стратегій досягнення позитивної соціальної ідентичності. Наприклад, вони можуть покинути свою групу і приєднатися до більш високооцінюваної групи, або сформувати позитивний імідж у власної групи.

Емоція також може виступати *маркером* у структурі соціального міжгрупового оцінювання. Як вже зазначалось, відношення індивіда до власної групи визначається при співвіднесенні її з іншими конкретними групами шляхом соціального порівняння значущих властивостей і характеристик. Категоризація відбувається шляхом акцентування відмінностей між групами та пом'якшення відмінностей між елементами у межах власної групи. Результати безлічі досліджень

підкреслюють, що автостереотипи (узагальнені уявлення про власну групу) здебільшого виявляються набагато позитивнішими за гетеростереотипи (уявлення про аутгрупу) [13]. Мало того, гетеростереотипи, як правило, більшою мірою обтяжені негативними конотаціями, ніж автостереотипи, навіть якщо характеристики іншої групи є позитивними з об'єктивної точки зору.

Емоції можуть *сигналізувати* про дисфункційний розвиток соціальної ідентифікації. Наприклад, відсутність можливості соціальної реалізації наявної «Я-концепції» може супроводжуватись емоцією неспокою, а відсутність у суспільстві механізмів, що забезпечують реалізацію ідеальної «Я-концепції» може призвести до депресії [14]. Кожна негативна емоція сигналізує про необхідність поведінкових змін відповідно до певних соціальних стандартів. Таким чином, емоції допомагають збільшити вірогідність реалізації певної, конгруентної до існуючих соціальних умов, ідентичності [15].

Емоція може відігравати роль *означення адекватності*. У випадку, коли важко оцінити поведінку з позицій нормативних очікувань або культурних цінностей, негативні емоційні реакції можуть стати додатковою міткою, що визначає певну неадекватність. Маркером можуть виступити також і позитивні емоції. Емоційна реакція, на відміну від когнітивного оцінювання, є узагальненою, але в той же час досить швидкою і тому може використовуватися в умовах дефіциту часу або інформації. Г. Теджфел та Дж. Тернер описують різноманітні канали використання емоційного маркування у ситуації міжособистісної взаємодії. Зокрема, позитивна оцінка з боку оточення веде до збереження та подальшої реалізації поведінки у межах певної самокатегоризації. При переважанні негативних зовнішніх оцінок індивід буде відчувати негативні емоції (гнів, сором, провину). У даному разі можливі такі форми реагування: по-перше, активація поведінкових реакцій з метою підвищення рівня відповідності власної ідентичності існуючим соціальним нормам; по-друге, зниження значущості актуальної на даний момент ідентичності та активація інших ідентичностей, що мають більшу адекватність щодо наявних соціальних ролей особистості. Емоційні переживання допомагають індивіду не тільки отримати інформацію щодо відповідності власної соціальної ідентичності існуючому нормативному контексту. З позицій сценарного підходу, соціальна ідентичність повинна бути відповідною соціальній ідентичності інших, а дії індивіда бути скоординованими з іншими суб'єктами соціальної взаємодії. У разі неадекватної або неефективної реалізації соціальної ідентичності, людина може відреагувати за допомогою емоцій гніву, розчарування, образи, які у ситуації соціальної взаємодії та щодо соціальної ідентичності можуть відігравати різноманітні функції – від означення рівня адекватності поведінки до сигналу про необхідність зміни соціального сценарію [12]. Таким чином, емоції, визначаючи адекватність реалізації соціальної ідентичності,

можуть сприяти соціальній координації та ефективній соціальній взаємодії.

Емоції виступають не тільки певним «зовнішнім» фактором по відношенню до соціальної ідентичності, але також є власне елементом «Я-концепції», виступаючи умовою її формування. Ще у ранніх роботах, зосереджених на вивченні соціальної ідентичності (Ч. Кулі, Дж. Мід) стверджувалося, що формування ідентичності супроводжується ставленням до себе як до об'єкта оцінювання. При цьому, закріплення певних елементів ідентичності може відбуватися декількома шляхами. По-перше, отримання позитивного зворотного зв'язку з боку соціального оточення закріплює відповідні форми поведінки. По-друге, позитивні емоції можуть виникати внаслідок отримання очікуваних або запланованих результатів у процесі реалізації власного «Я». Таким чином, позитивні емоції відіграють роль своєрідного підкріплення при формуванні соціальної ідентичності, фіксуючи найбільш адекватні та ефективні форми її виявлення.

У роботах, що присвячені вивченню емоцій як структурного компоненту соціальної ідентичності, були підкреслені такі її репрезентації.

По-перше, існує певна тотожність між соціальною ідентичністю та певними емоціями, що супроводжують реалізацію даної ідентичності у соціумі. Емоція, таким чином, виступає як ключова асоціація, пов'язана з даною соціальною ідентичністю [16].

По-друге, характерні риси у прояві емоцій можуть допомогти суб'єктивній інтерпретації соціальних ролей, а також надати можливість індивіду досягти певного соціального статусу. Йдеться про те, що емоції значною мірою пов'язані з реалізацією соціальних ролей, а також нерідко репрезентують наявний соціальний статус. Наприклад, вираз збентеження може відображати низький соціальний статус людини [17].

По-третє, емоції є фактором створення узгодженої соціальної ідентичності шляхом формування цілісної структури між когнітивною, мотиваційними та поведінковими підструктурами. Як було показано у дослідженні Д. Ойзерман, емоційно позитивне ставлення до власної соціальної ідентичності є сприятливим фактором, який не тільки посилює орієнтацію діяти відповідно до заданої ідентичності, але й пригнічує форми поведінки, що не відповідають соціальним нормам у межах реалізації певної ідентичності [18].

По-четверте, емоції можуть сигналізувати про значущість ідентичності у структурі ієрархічних уподобань людини. Інтенсивність емоційних реакцій може свідчити як про прагнення людини до реалізації конкретної соціальної ідентичності, так і про переважання даної ідентичності у структурі особистості [19].

Узагальнюючу короткий аналіз ролі емоцій у реалізації соціальної ідентичності, слід зазначити, що емоції відіграють роль мотиватора у реалізації тієї соціальної ідентичності, щодо якої людина отримує

позитивне підкріплення. Емоції також інформують особистість щодо адекватності їх уявлень як про сукупність власних соціальних ідентичностей, так і про їх ієрархічну значимість. Результатом впливу емоцій є підкріплення існуючої соціальної ідентичності, а також послідовність у їх реалізації відповідно до соціальних і культурних нормативних очікувань.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Важливим, але недостатньо вивченим є аналіз ситуативних факторів, що можуть активізувати емоційні репрезентації цілей соціальної ідентифікації. Практично залишається поза увагою співвідношення емоційних компонентів у дихотомії особистісна–соціальна ідентифікація.

Список використаної літератури

- 1. Леви-Стросс К.** Социальные науки – это гуманизм. Этнолог перед проблемой национальных идентичностей (перевод Н.С. Автономовой) // Вопросы философии. – 2010. – №8. – С. 108–114.
- 2. Tajfel H., Turner J. C.** An Integrative Theory of Intergroup Conflict // The Social Psychology of Intergroup Relations / Eds. W. G. Austin, S. Worchel. – 1979, Monterey. – CA: Brooks-Cole. – P. 24 – 50.
- 3. Hazel M., Wurf E.** The Dynamic Self-Concept: A Social Psychological Perspective / Markus Hazel, Elissa Wurf // Annual Review of Psychology. – 1987. – Vol. 38. – P. 299–337.
- 4. Swann W. B.** Self-Verification: Bringing Social Reality in to Harmony with the Self // Social Psychological Perspectives on the Self / Ed. J. Suis, A. G. Greenwald. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1983 – Vol. 2. – P. 33 – 66. – Режим доступу: <http://homepage.psy.utexas.edu/homepage/faculty/swann/docu/swBSRHS83.pdf>
- 5. Социальная идентичность и изменение ценностного сознания в кризисном обществе: методология и методика измерения социальной идентичности.** Информ. материалы / Отв. ред. Н. А. Шматко. – М. : РАН ИС, 1992. – 71 с.
- 6. Гидденс Э.** Устроение общества: Очерк теории структуризации. 2-е изд. / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с.
- 7. Павленко В. Н.** Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135–141.
- 8. Лэнг Р. Д.** Расколотое "Я" / Р. Д. Лэнг ; пер. с англ. – СПб. : Белый Кролик. – 1995. – 352 с.
- 9. Tajfel H.** Social stereotypes and social groups / H. Tajfel // Intergroup Behavior. – Oxford : Blackwell, 1981. – P. 144–167.
- 10. Heise D. R., O'Brien J.** Emotion expression in groups // Handbook of emotions / Eds. M. Lewis, J. M. Haviland – N. Y. : Guilford press, 1993. – P. 489–498.
- 11. Greenberg J.** Evidence for terror management theory: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview // J. Personal and Social Psychology. – 1989. – Vol. 57. – P. 681 – 690. – Режим доступу: <http://people.uncw.edu/ogler/experimental/tm%201.pdf>.
- 12. Tajfel H., Turner J. C.** An integrative theory of intergroup conflict // The Social Psychology of Intergroup Relations /

- Eds. W. G. Austin, S. Worchel. – Monterey, CA: Brooks/Cole. – 1979. – P. 33–47. **13. Лебедева Н. М.** Введение в этническую и кросс-культурную психологию : Учеб. пособие / Н. М. Лебедева. – М. : Ключ. – 1999. – 223 с. – (Университетский учебник). **14. Tory E. H.** Self-Discrepancy: A Theory Relating Self and Affect / Higgins, E. Tory // *Psychological Review*. – 1987. – Vol. 94. P. 319–340. **15. Sheldon S.** Integrating Emotion into Identity Theory // *Advances in Group Processes: Theory and Research on Human Emotions* / Ed. J. H. Turner. – Bingley, UK: Emerald House. – 2004. – Vol. 21. – P. 1–23. **16. Frijda N. H., Kuipers P., Schure E.** Relations among emotion, appraisal, and emotional action readiness / N. H. Frijda, P. Kuipers, E. Schure // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1989. – Vol. 57. – P. 212–228. – Режим доступу: http://www2.uni-jena.de/svw/igc/studies/ss03/frijda_relations_among_emotion.pdf. **17. Haidt J., Keltner S.** Culture and facial expression: Open-ended methods find more faces and a gradient for recognition / J. Haidt, S. Keltner // *Cognition and Emotion*. – 1999. – Vol. 13. – P. 225–266. – Режим доступу: <http://ist-socrates.berkeley.edu/~keltner/publications/haidt.keltner.1999.pdf> **18. Oyserman D.** Identity-Based Motivation and Consumer Behavior / Daphna Oyserman // *Journal of Consumer Psychology*. – 2009. – Vol. 19. – P. 276–279. **19. Stryker S., Serpe R.** Commitment, Identity Salience and Role Behavior: Theory and a Research Example // *Personality, Roles and Social Behavior* / Eds. W. Ickes, E. Knowles. – New York: Springer-Verlag, 1982. – P. 199–218. – Режим доступу: http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-1-4613-9469-3_7#page-1.

Іванова Т. В. Соціальна ідентичність та емоції

Мета статті – аналіз праць, орієнтованих на вивчення емоцій як структурного компонента соціальної ідентичності.

Аналізуються емоції, по-перше як елемент групової детермінації, по-друге як концептуалізація особистості. Емоції щодо соціальної ідентичності можуть відігравати роль означення та маркування. Емоції структурують соціальну ідентичність, сприяють закріпленню ефективних елементів, впливають на успішність та адекватність її реалізації.

Робиться висновок, що емоції відіграють роль мотиватора у реалізації цієї соціальної ідентичності, щодо якої людина отримує позитивне підкріплення. Емоції також інформують особистість щодо адекватності їх уявлень як про сукупність власних соціальних ідентичностей, так і про їх ієрархічну значимість. Результатом впливу емоцій є підкріплення існуючої соціальної ідентичності, а також послідовність у їх реалізації відповідно до соціальних і культурних нормативних очікувань. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаються у аналізі ситуативних факторів, що можуть активізувати емоційні репрезентації цілей соціальної ідентифікації, в

аналізі співвідношення емоційних компонентів у дихотомії особистісна–соціальна ідентифікація.

Ключові слова: соціальна ідентифікація, емоція, групова ідентифікація.

Иванова Т. В. Социальная идентичность и эмоции

Цель статьи – обзор и анализ работ, ориентированных на изучение эмоций как структурного компонента социальной идентичности.

Анализируются эмоции, во-первых, как элемент групповой детерминации, во-вторых, как концептуализация личности. Эмоции по отношению к социальной идентичности могут играть роль определения и маркировки. Эмоции структурируют социальную идентичность, способствуют закреплению эффективных элементов, влияют на успешность и адекватность ее реализации.

Делается вывод, что эмоции играют роль мотиватора в реализации той социальной идентичности, относительно которой человек получает позитивное подкрепление. Эмоции также информируют личность относительно адекватности их представлений как о совокупности собственной социальной идентичности, так и об их иерархической значимости. Результатом влияния эмоций является подкрепление существующей социальной идентичности, а также последовательность в их реализации в соответствии с социальными и культурными нормативными ожиданиями. Перспективы последующих исследований в данном направлении видятся в анализе ситуативных факторов, которые могут активизировать эмоциональные репрезентации целей социальной идентификации, анализе соотношения эмоциональных компонентов в дихотомии личностная – социальная идентификация.

Ключевые слова: социальная идентификация, эмоция, групповая идентификация.

Ivanova T. V. Social Identity and Emotions

The purpose of this article is to review and analyze works directed towards the study of emotions as a structural component of social identity. It emphasized that usually social identity analyzed in the context of regulatory, structural and cognitive components. Its allows research variability and development of identity.

Emotions are analyzed, firstly as an element of group determination, secondly as an element of conceptualization of personality. Emotions can be as determination and marking regarding to social identity. Emotions structure social identity, contribute to fixation of effective elements, influence upon success and adequacy of its realization.

The author comes to the conclusion that emotions play a part of motivator in realization of social identity, related to which an individual receives positive reinforcement. Emotions also inform personality regarding

adequacy of ones' ideas both as for sum total of own social identity, and their hierarchical meaningfulness.

Reinforcement of existing social identity and also consistency in their realization in accordance with social and cultural normative expectations – is a result of emotions' influence.

Prospects of the future research in the given field are the following: analysis of situational facts which can activate emotional representations of aims of social identification, analysis of correlation of emotional components in dichotomy personal-social identification.

Key words: social identification, emotion, group identification.

Стаття надійшла до редакції 20. 09 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

УДК [316.772.5:004.738.5] – 047.27

О. С. Петренко

ВПЛИВ ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩА НА ІДЕНТИЧНОСТІ КОРИСТУВАЧІВ

Життя сучасної людини тісно пов'язане з використанням інтернету. Це – середовище для праці, відпочинку, спілкування, отримання найрізноманітнішої інформації. Тож актуальним є питання про те, як інтернет-середовище, з усіма його спільнотами та соціальними мережами, впливає на вже існуючі ідентичності та створює нові. Ця тематика практично не досліджена у вітчизняній соціології.

Метою статті є розгляд того, як інтернет-утворення сприяють формуванню і активізації ідентичностей, що пов'язані з оффлайновими та онлайн-спільнотами та мережами.

Ідентичність виявляється не лише у віднесенні себе до певної соціальної групи, але і впливає з певних соціальних взаємодій та забезпечує входження у статусно-рольову структуру та схеми поведінки. Інтернет став простором для соціальної взаємодії, куди проростають вже існуючі форми взаємодії та розвиваються нові. Відповідно, нашою гіпотезою є те, що інтернет-середовище, у якому, по-перше, укріплюються ідентичності, що вже є в реальному житті, або для них там наявні передумови, а, по-друге, через певні види інтернет-взаємодій з'являються нові ідентичності.

Окрім того, в умовах анонімності інтернет може бути місцем для експериментів з власною ідентичністю, тобто, створення віртуальних

особистостей (з іншим віком, статтю, характером, соціальним становищем) чи прояву тих ідентичностей, які в реальному житті придушуються як соціально небажані. Але на даному етапі зростає сегмент сайтів, на яких переважає використання справжніх імен користувачів, що не сприяє експериментам з ідентичністю.

Інтернет-практики закріплюють ідентичності, що виростають з реального життя. Наприклад, аккаунти у соціальних мережах стають інструментом побудови певного образу себе та ствердження власної ідентичності через фото, нікнейми, пости тощо. Через соціальні мережі люди встановлюють зв'язки з іншими людьми, підписуються на електронні ЗМІ певного спрямування, вступають у групи та підписуються на сторінки, аби отримувати інформацію та спілкуватися з однодумцями. Тож з відповідних даних ми можемо дізнатися, які групи є референтними для певної особи та якими ідентичностями вона наділена.

Окремо можна розглядати випадки, коли інтернет-спільноти стають середовищем, у якому стверджується самоідентифікація нових членів субкультур. Процес засвоєння норм, цінностей, сленгу, участь у певних практиках та встановлення міжособистісних зв'язків, входження в групу може відбуватися паралельно у реальному та віртуальному світах. На відповідних сайтах зазвичай можна знайти матеріали, що стосуються колишньої діяльності субкультурної групи, відбувається координація дій щодо майбутньої (зустрічі, тренування, фестивалі), можна знайти глосарій сленгу, відділ творчості з тематики субкультури, загальні правила функціонування спільноти, її особливості, діє форум, де спілкуються представники субкультури, що інакше не могли б спілкуватися так часто через територіальну віддаленість. Відповідна модель діє у рольовиків та реконструкторів, анімешників, дідгерів, трейсерів тощо.

Функцію ствердження та підсилення вже існуючої ідентичності виконують також ресурси, що об'єднують людей за професійною та ідеолого-політичною, релігійною спрямованістю, за спільним захопленням, територіальною спільністю тощо. Цікаво, що утворені спільноти можуть формувати у певної групи усвідомлення «Ми-групи», спільності проблем та можливості діяти разом, а отже виступати каталізатором дії, взаємодопомоги. Так, існує безліч сайтів членів сімей осіб, що страждають від певної хвороби, захисників тварин, еко-активістів тощо.

Ідентичності, що з'являються в інтернеті та розвиваються винятково завдяки йому – це блогер, завсідник певного форуму чи ресурсу, деякою мірою фрілансер, геймер. *Інтенсивність ідентичності буде корелюватися з важливістю певної статусно-рольової позиції та відповідної спільноти для життя індивіда. Якщо певна діяльність в інтернеті є суспільно схваленою та внутрішньо важливою для індивіда і потребує докладання значних зусиль, то ця ідентичність буде дуже*

важливою. Окрім того, спільнота, що надає людині цілісну ідентичність набуває для неї характеру «узагальненого іншого» [1, с. 33].

Звернемося до загальної характеристики соціальних спільнот і мереж у інтернеті, аби виявити специфіку формування ідентичностей у них.

Більшість сучасних спільнот – це предмети вибору, що не існують довго чи не дуже довго володіють увагою своїх членів [2, с. 213–215]. У термінології З. Баумана – це «гардеробні спільноти». Подібний характер мають також інтернет-спільноти. Г. Рейнгольд віртуальними називає спільноти, що розташовані у кіберпросторі та підтримуються й існують винятково завдяки онлайн-взаємодії [5, с. 106]. Загальна тенденція, яка досліджується у роботах З. Баумана, М. Кастельса, Б. Уеллмана, Г. Рейнгольда, може бути відображена як *«рух до спільнот, що організовані на основі спільних інтересів більше, ніж на спільності місця чи предків»* [3, с. 108]. Легкість доступу та виходу з подібних інтернет-груп перетворює користувача ресурсу в Інтернеті у віртуального мандрівника, який часто вирішує, що необхідність досягати консенсусу у суперечці, приділяти увагу збагаченню ресурсу інформацією потребує невиправдано багато сил та часу, і обирає варіант полишення спільноти та переходу на інший ресурс. Більшість таких спільнот не формують значимі ідентичності.

Б. Уеллман запропонував таке визначення спільноти: *«Це мережі міжособистісних зв'язків, що забезпечують соціальну взаємодію, підтримку, інформацію, відчуття приналежності до групи та соціальну ідентичність»* [4, с. 153]. Важливим моментом сучасності є перехід від спільноти до мережі як основної форми організації взаємодії. І якщо спільнота засновувалася переважно на спільності цінностей і соціальній організації, то мережі *«будуються на основі вибору та стратегії соціальних діячів»*, якими можуть виступати окремі особи, сім'ї, суспільні групи [4, с. 154]. Важливим чинником для розуміння функціонування подібних мереж є індивідуалізм, як фактор, що сприяє таким структурам. Можна погодитися з думкою М. Кастельса, що Інтернет стає одним з інструментів забезпечення мережевого індивідуалізму та встановлення і підтримки слабких зв'язків. Онлайніві спільноти, зауважує М. Кастельс, *«найліпше сприймати як мережі соціальності зі змінною геометрією та перемінним складом, і такими, що відповідають інтересам соціальних діячів та формі самої мережі. Значною мірою тема, довкола якої будується онлайнова мережа, визначає склад її учасників»* [4, с. 156]. Незважаючи на те, що в інтернеті онлайн-спільноти максимально наближаються за характером до мереж, їх все-таки варто розрізняти.

У роботі російських дослідників Д. Губанова, Д. Новікова, А. Чхартішвілі дається таке визначення: *«Під соціальною мережею на якісному рівні розуміється соціальна структура, що складається з множини агентів <...> та визначеної на ній множини відносин*

(сукупності зв'язків між агентами, наприклад, знайомства, дружби, співпраці, комунікації)» [5, с.4]. *«Гнучкі, селективні, такі, що підтримуються більшою мірою символічними комунікаціями, а не фізичними діями, мережі є новою моделлю структурності, що відрізняється від інститутів та груп, але такою, яка не редукується до агентності»* (курсив мій – О. С.) [6, с. 9].

Як британські, так і американські підходи до аналізу мереж концентрувалися на тому, що істотними рисами аналізу соціальних мереж виступають такі: 1) аналіз концентрується на поведінці та діях індивідів у мережах; 2) *мережі не впливають на ідентичність їх індивідуальних компонентів, люди об'єднані в структури, але зберігають індивідуальні цілі та ідентичності*; 3) мережі формуються стихійно, за власним вибором через взаємодію індивідів, але їх моделі специфічні у культурному відношенні; 4) мережі не можуть бути зведені до прагнень індивідів, що їх утворюють [3, с. 29–32].

Існування власне інтернет-спільнот можна визначити за такими характеристиками: 1) наявність спільної діяльності чи захоплення характерного для членів спільноти; мета цієї діяльності може як виходити за межі Інтернету, так і ні; 2) певна періодичність практик, що здійснюються членами спільноти, для підтримки цієї діяльності (викладання матеріалів, коментування, спілкування); 3) наявність певної культури у вигляді писаних та неписаних правил поведінки, іноді знань, цінностей, що поділяються учасниками, структури відносин, симпатій та антипатій, що склалася всередині групи; 4) формування ідентичності (у членів спільноти за достатньо високого рівня включення у її життя може сформуватися усвідомлення себе як «старожилів» певного ресурсу у порівнянні з новачками [7], усвідомлення себе та людей на форумі як спільноти).

Можна очікувати, що існування онлайн-спільнот призводить до формування «Ми-групи», що існує як в інтернеті, так і підсилює існування реальних груп.

Значна частина *віртуальних соціальних мереж* є структурами, що постають на реальних соціальних зв'язках, у які включений індивід. Саме тому в більшості соцмереж висуваються вимоги, протилежні традиційній анонімності Інтернету, яка переважала на форумах. Назвати електронні соціальні мережі спільнотами у повному сенсі слова не можна, хоча всередині них можуть утворюватися спільноти. Блогові майданчики також можна вважати мережами через наявність системи «підписок» та «френдів».

Підсумуємо характерні риси спільнот і мереж в інтернеті. Власне спільноти зазвичай менші, ніж мережі, тож більшість з їх членів взаємодіють одне з одним та знають інших; у їх членів є спільні цінності, настанови, захоплення; тут можна виявити лідерів, найбільш впливових членів і спілкування відбувається здебільшого у вигляді загальної дискусії (класичним прикладом є форум). Тоді як соціальні мережі,

сервіси блогінгу та мікроблогінгу мають модель сукупності аккаунтів, що містять певну інформацію про користувачів, їх презентацію себе, і вже між цими аккаунтами встановлюються зв'язки, відбувається персональне спілкування, користувачі вступають в групи найрізноманітніших тематик (де можуть відбуватися загальні дискусії), читають блоги та популярні акканти різних спрямувань. Якщо у спільноті може виникнути уявлення «ми робимо спільну справу», наприклад, у Вікі-спільноті, на форумі астрономів-аматорів чи еко-активістів, майстрів хендмейду, то у мережах «Facebook», «ВКонтакте», така спільнота може сформуватися лише в певному сегменті мережі, на сторінці спільноти, причому її члени будуть зареєстровані і в спільнотах іншого спрямування, паралельно спілкуватимуться з людьми, які не мають стосунку до означеної спільноти. Навіть спеціалізовані мережі, такі як «LinkedIn», мережі з обміну фотографіями «Instagram», мережі, що поєднують книголюбів, меломанів, художників та інших творчих людей, мережі знайомств, мережі для лікарів та науковців є перш за все джерелом презентації користувачами себе та встановлення цікавих чи вигідних контактів.

Для дослідження наявності та інтенсивності певних ідентичностей, пов'язаних з функціонуванням інтернет-спільнот і мереж, нами було проведене пілотажне опитування 110 користувачів Інтернету у віці від 18 до 30 років. Респонденти обиралися методом «снігової кулі» та опитувалися шляхом розсилання анкет через мережу «ВКонтакте». Респондентам пропонувалося відповісти на запитання: «Які з перерахованих характеристик є для Вашого уявлення про себе значимими та наскільки?». Були запропоновані варіанти: 1 – не значима; 2 – скоріше не значима, ніж значима; 3 – рівною мірою значима і не значима; 4 – скоріше значима, ніж не значима; 5 – значима; 0 – важко сказати. Для зручності у викладі результатів ми поєднаємо варіанти 4 і 5 у позицію «значима».

Характеристика «користувач Інтернету» виявилася, в цілому, значимою для уявлення про себе у 85 з 110 опитаних. Дійсно, є певна спільність практик користувачів і деколи має місце протиставлення людей, що інтенсивно користуються інтернетом, і тих, що його відкидають або користуються ним нерегулярно через різницю у досвіді та схемах дії, що виникає. Про важливість інтернету для сучасного покоління свідчить вже те, що змінюється модель користування ним: від пошуку конкретних матеріалів до перебування весь час на зв'язку та постійного сканування свого інформаційного простору в пошуках змін і продукування інформації про себе (на зміну «поколінню користувачів» приходять «покоління під'єднаних») [8, с. 44–50]. Зауважимо, що позиція «користувач рунету та юанету» виявилася значимою для 36 з опитаних, а ще 23 вказали, що вона для них однаковою мірою значима та не значима. Отже, ця характеристика загалом менш значима, ніж «користувач інтернету», що свідчить або про незначущість кордонів між

різними зонами інтернету для користувачів, або про те, що вони рідко їх перетинають, тому не виділяють різницю між секторами інтернету.

Наступний блок питань стосувався соціальних мереж. Найпопулярніша мережа «ВКонтакте» отримала такі показники: відповідна характеристика виявилася, в цілому, значимою для 66 з 110 опитаних, ще 30 вказали, що вона для них «однаковою мірою» значима та не значима». Припускаємо, що висока значимість цієї характеристики пояснюється не утворенням окремої важливої ідентичності, а тим, що у соцмережі через комунікативні практики люди утверджують певний, частіше за все наблизений до реального, образ себе і, враховуючи, що в соціальних мережах вони підтримують контакт з реальними знайомими, побудові цього образу вони приділяють значну увагу. Зазначимо, що в багатьох мережах у користувачів серед «друзів» є їх однокласники, друзі, колеги, керівники, тобто люди, знайомі з реального життя, а також ті, з ким знайомство та взаємодія відбувалися лише в інтернеті, тож користувачі змушені часто уніфікувати свій образ в соціальних мережах, аби не порушити певні рольові рамки.

Характеристика «користувач «Facebook» значима для 11 зі 110 респондентів (ще для 12-ти однаковою мірою значима та не значима), «користувач «Twitter» – значима для 4 (для 8 – однаковою мірою значима та не значима). Пункт «користувач іншої соціальної мережі» виявився значимим для 16-ти (ще для 18-ти однаковою мірою значима та не значима). Частіше за все як інша соцмережа фігурувала мережа «Однокласники». Відзначимо, що ці 3 мережі поступаються за популярністю «ВКонтакте», тому мають і нижчі показники за важливістю. Окрім того, на показники вплинуло і те, що опитування проводилося саме серед користувачів мережі «ВКонтакте», чия аудиторія має соціально-вікові відмінності від аудиторії інших мереж.

Блог як інтернет-щоденник може виступати потужним засобом самовираження, а іноді стає практично основним заняттям людини (зазвичай, це блоги-проекти, присвячені певній тематиці), даючи прибуток його власнику та вплив на значну аудиторію. Серед опитаних 6 відзначили, що характеристика «користувач блогового майданчика / блогер» для них значима та скоріше значима, а ще для 11 – однаковою мірою значима та не значима.

Участь у форумах теж не дуже поширена. Окрім того, більшість відвідувачів форумів лише читають їхні матеріали, меншість реєструється та бере участь у дискусіях. Нечисленне ядро становлять найбільш активні постійні користувачі, що активно спілкуються, започатковують теми; вони зареєстровані порівняно давно та регулярно бувають на ресурсі, саме з них обираються модератори, вони задають тон у спільноті, особливо для новачків. Можна сказати, що саме для завсідників форуму, які віддають багато сил його функціонуванню, найбільш значима відповідна ідентичність. За результатами опитування 15 зі 110 вказали, що характеристика їх як членів певної форумної

спільноти є для них значимою, а ще 20 – що вона є однаковою мірою значимою та не значимою.

Відчуття приналежності до спільної суспільно важливої справи дає участь у проєктах Wiki, якщо людина бере активну участь у продукуванні певної інформації та її удосконаленні. До того ж у структурі Вікі-спільнот є залежність прав і обов'язків для різних категорій учасників від вкладу у певний Вікі-проєкт; на Вікі-сайтах є майданчики для обговорення окремих статей та форуми. Звісно, порівняно невелика частина користувачів, наприклад, «Вікіпедії», пише туди статті чи їх коригує, більшість просто користується готовою інформацією. Але саме ця невелика частка ідентифікує себе з Вікі-спільнотою. Серед опитаних назвали значимою свою ідентичність як члена Вікі-спільноти п'ятеро з опитаних і ще 14 обрали варіант «однаковою мірою значима та не значима».

Також ставилося питання про значимість приналежності до аудиторії певного інтернет-видання: 22-є опитаних обрали позиції «значима та скоріше значима», а ще 17 – «однаковою мірою значима та не значима». Отже, для близько чверті опитаних досить важлива спільність з аудиторією певного інтернет-видання. Такий показник вказує на формування стабільних аудиторій інтернет-видань, і, можливо, на те, що даючи можливість зворотного зв'язку через коментування та участь у створенні інформації, інтернет-видання стають ближчими до своєї аудиторії. Окрім того, медіа через формування порядку денного слугують зміцненню певних ідентичностей [9].

Серед категорії «інше» високі оцінки отримали позиції: користувач міжнародного сервісу обміну листівками «Postcrossing», користувач сайтів онлайн-петицій тощо.

Можемо зробити висновок, що активне використання інтернету, інтернет-спільнот і мереж, що в ньому існують, відіграють важливу роль у підтримці та активізації ідентичностей, що вкорінені в реальне соціальне життя, і сприяють формуванню нових, в тому числі тих, що ґрунтуються на онлайн-практиках. Характеристика «користувач Інтернету» є дуже важливою для уявлення про себе значної кількості сучасної молоді. Найпоширенішим інструментом самопрезентації, а отже ствердження власної ідентичності, є соціальні мережі. Але більшість з них через специфіку функціонування (зокрема відкидання анонімності та використання зв'язків, що існують у реальному житті) не породжують нової ідентичності, а дають розкритися вже існуючим. Функціонування форумів та інших інтернет-спільнот, що об'єднують людей довкола спільних дружніх зв'язків, цінностей та діяльності можуть як сприяти зміцненню старих ідентичностей, так і утворенню нових. Інтернет-видання та соціальні медіа через певний порядок денний та активне включення аудиторії у своє функціонування також впливають на функціонування ідентичностей.

Список використаної літератури

- 1. Абельс Х.** «Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Хайнц Абельс; пер. с нем. под общей редакцией Н. А. Головина и В. В. Козловского. – СПб.: Издательство «Алетейя», 2000 – 272 с.
- 2. Бауман З.** Текущая современность / Зигмунт Бауман; пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочкова]. – СПб.: Питер, 2008 – 240 с.
- 3. Allison Cavanagh.** Sociology in The Age of The Internet / Allison Cavanagh. – Maidenhead, Open University Press, 2007. – 224 p.
- 4. Кастельс М.** Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс; пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитоновна. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 328 с.
- 5. Губанов Д. А.** Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства / Д. А. Губанов, Д. А. Новиков, А. Г. Чхартишвили. – М.: Физматлит, 2010. – 228 с.
- 6. Иванов Д. В.** К теории потоковых структур / Д. В. Иванов // Социс. – 2012. – № 4. – С. 8–16.
- 7. Кремлева С.** Чат «Сибирские Партизаны» как сетевое сообщество / Софья Кремлева – Режим доступа: http://flogiston.ru/articles/netpsy/chat_sibparty.
- 8. Царева А. В.** Человек в сети: смена веб-поколений // Журнал социологии и социальной антропологии Тематический номер «Сети в глобальном мире. – СПб., 2012. – Т. XV. – № 5(64). – С. 35–54.
- 9. Лекторова Ю. Ю.** Конструирование повестки дня: выбор идентичности в сети / Ю. Ю. Лекторова // Идентичность как предмет политического анализа. Сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 октября 2010 г.). – М.: ИМЭМО РАН, 2011.– С. 62–64.

Петренко О. С. Вплив інтернет-середовища на ідентичності користувачів

Стаття присвячена впливу інтернет-спільнот, мереж та аудиторій інтернет-медіа на вже існуючі ідентичності інтернет-користувачів та формування нових. Розглядаються характерні риси спільнот і мереж. Характеристики інтернет-спільноти такі: спільна діяльність чи захоплення, що поєднують її членів; періодичність практик, що ними здійснюються; спільні правила поведінки, знання, цінності; структура відносин (симпатії/антипатії, формальні та неформальні статусні позиції); формування ідентичностей. Спільноти зазвичай менші від мереж, що забезпечує більш тісну взаємодію. Електронні соціальні мережі та блогові майданчики являють собою менш структуровану сукупність аккаунтів як засобів самовираження та самопрезентації користувачів, між якими утворюються певні зв'язки. В статті також викладено результати пілотажного опитування, присвяченого наявності та важливості ідентичностей, пов'язаних з використанням інтернету загалом, різноманітних соціальних мереж, блогових майданчиків, форумів та інтернет-спільнот, інтернет-видань.

Ключові слова: інтернет-спільнота, соціальна мережа, ідентичність.

Петренко О. С. Влияние интернет-среды на идентичность пользователей

Статья посвящена влиянию интернет-сообществ, сетей и аудиторий интернет-медиа на уже существующие идентичности интернет-пользователей и формирование новых. Рассматриваются характерные черты сообществ и сетей. Характеристики интернет-сообщества следующие: общая деятельность или увлечение, объединяющее его членов; периодичность практик, ими осуществляемых; общие правила поведения, знания, ценности; структура отношений (симпатии/антипатии, формальные и неформальные статусные позиции); формирование идентичностей. Сообщества обычно меньше сетей, что обеспечивает более тесное взаимодействие. Электронные социальные сети и сервисы блогинга являются менее структурированной совокупностью аккаунтов, как средств самопрезентации пользователей, между которыми устанавливаются связи. В статье также изложены результаты пилотажного опроса, посвященного наличию и важности идентичностей, связанных с использованием интернета в целом, разнообразных социальных сетей, блогговых сервисов, форумов и интернет-сообществ, интернет-изданий.

Ключевые слова: интернет-сообщество, социальная сеть, идентичность.

Petrenko O. S. The internet influence on the users' identities

The article analyses influence of internet communities, social networks and internet media on the existing users' identities and create new ones. Here analyzed typical features of communities and networks. Communities and networks create or intensify people's identity gathering them in professional, political, religious and hobby groups. They can create "We-group" filling, recognition of common problems, ideas and possibilities of action. Sociologists noticed that communities and social networks now have a lot of common characteristics. Internet community has such features as: common action and interests; periodicity of practice (creation of new information, commenting), common rules, knowledge, values; structure of relationship (leaders, status positions); forming of identity. Internet forum is an example of internet-community. Social network is a social structure which consists of a set of agents and relations among them, which are formed by individuals by their own choices. Actors in network keep their own goals and identities. For example "Face book" has a model of multitude of users' accounts with their representations and their ties (who is a friend to whom). In the social network we can form internet-community in some certain sector of it. Communities are smaller than networks, so the majority of their members know and communicate with each other; they have common discussions, interests and

values. Results of the survey demonstrate existence and importance of identities, which concern using internet, different social networks, blogging services, forums and internet communities, internet media and so on.

Key words: internet communities, social networks, identity.

Стаття надійшла до редакції 03. 06. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – к. соц. н., доцент Хобта С. В.

УДК 930.1

А. М. Ерёмченко

ИСТОРИЧЕСКАЯ СОБЫТИЙНОСТЬ КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В современных социальных науках наблюдается определённый плюрализм в понимании того, что есть нация. По-разному трактуются вопросы относительно факторов становления наций, времени их возникновения и перспектив дальнейшего существования, сущностных структурообразующих признаков нации, соотношения понятий «этнос», «народ», «нация» и т.п.

Современный английский исследователь Энтони Д. Смит выделяет пять факторов, наличие которых признаётся существенным для обеспечения национальной идентичности как в западной, так и в восточной модели: 1) историческая территория, или родной край; 2) общие мифы и историческая память; 3) общая массовая, гражданская культура; 4) единые юридические права и обязанности для всех членов; 5) общая экономика с возможностью передвигаться в границах национальной территории [1, с. 23].

Мы хотим обратить внимание на фактор становления национальной идентичности, который, по-нашему мнению, недооценён и Э. Смитом, и другими исследователями. Между тем он является чрезвычайно важным. Этим фактором выступает *совместная историческая событийность*.

Мы предложили следующее определение понятия «историческое событие»: историческое событие есть изменение существующих социальных условий, являющееся результатом действий, совершаемых индивидом или социальной группой, и обладающее относительной самостоятельностью, целостностью и значимостью для хода исторического процесса. Под «условиями» мы понимаем примерно то, что в современной социальной философии и теоретической социологии называют «структурами». Здесь у нас нет возможности углубляться в

анализ критериев события. Интересующихся отсылаем к нашим работам [2; 3].

В своей работе Э. Смит нигде прямо не подчёркивает важность совместного событийствования. Но косвенно он признаёт его весомость. В частности, большое значение в процессе формирования наций Смит придаёт сплочённым и обладающим высоким уровнем самосознания этническим группам – этническим ядрам. Именно этническое ядро объединяет различные этнические группы в единую нацию и формирует национальное государство [1, с. 48]. Но что представляет собой, так сказать, микрофактура этого объединения и формирования? Событийствование.

Именно историческая событийность задаёт историческую память. Почему нет общих для восточных и западных украинцев преданий, легенд и мифов? Да потому что нет общих для них исторических событий, в которых они участвовали бы на одной стороне, участвовали бы и душой, и телом, и всею судьбою своею. *По-настоящему запоминается не идеологически навязываемое, а событийно пережитое.*

Для большинства населения восточной Украины вмешательство Романа Мстиславича в польские дела или контакты Даниила Романовича с римской курией – почти такая же экзотика, как покаяние в Каноссе или пощёчина в Ананьи. Скажем, битва под Ярославом не актуализирована в их исторической памяти, а битва на Чудском озере актуализирована. Многие восточнукраинцы согласятся с тем, что победа Александра Невского над Тевтонским орденом есть часть их истории, но весьма немногие согласятся признать то же самое относительно победы Даниила над Ростиславом. Их герой Пётр I, а не Мазепа. Полтавская баталия для них – славная победа «наших» над захватчиком Карлом и предателем Мазепой. С другой стороны, *что* для западного украинца восстание Булавина, поход «группы войск Ворошилова» на Царицын или «Молодая гвардия»? События чужой истории?

Особенно большое значение для становления и укрепления чувства идентичности нации имеют так называемые *архетипические события*. Учение об архетипических событиях развито нами в указанных работах [2; 3].

В архаичных обществах архетипическим образцом были мифические события, имевшие космогонический смысл. Эти события совершались в вечности, они были постоянны, неизменны. Считалось, что благодаря их репродуцированию в ритуале община и само Мироздание продолжают существовать как целое. С переходом к истории место таких организующих универсум социальной общности архетипов занимают грандиозные реальные события. (См. об этом, напр. М. Элиаде [4], [5]).

Следует признать, что архетип, в понимании К. Г. Юнга сам по себе не событие, хотя и служит основанием событийности. Согласно

Юнгу, архетипы – это пресуществующие формы» коллективного бессознательного, “которые вездесущи и распространены повсюду” [6, с. 84–85]. Насколько нам известно, Юнг не дает четкого определения понятия архетипа. Более того, создается впечатление, что он колеблется между содержательной и формальной трактовкой архетипа. Так, с одной стороны, К. Г. Юнг называет архетипы не только «древнейшими», «изначальными» типами, «испокон веков наличными всеобщими образами», но и «содержаниями коллективного бессознательного» [7, с. 98]. С другой стороны, он настаивает на формальном характере архетипов, определяя их как “формы без содержания” и полагая, что содержательными они становятся лишь переходя из бессознательного в область “сознательного опыта” [8, с. 127–128].

Архетипы, анализируемые Юнгом (Анима, Анимус, Мудрый Старец и т. п.) сами по себе не событийны. Мы же, вводя понятие архетипического события, осмысливаем архетип как нечто событийное в своих истоках. Некое первоначальное событие, оказывая вследствие каких-либо причин чрезвычайно сильное воздействие на коллективное бессознательное, фиксируется в нем в виде устойчивой формы. В этом смысле событие первично, архетип вторичен. Но затем эта форма начинает организовывать как разнообразные мифы, коллективные образы и представления, культурные символы, фигуры творческой фантазии, так и вытекающие из этих форм коллективной психики всевозможные действия, поступки, интенции, событийные усилия и собственно события, составляющие, так сказать, «внешнюю» историю социальной группы. Взятая в целом, история данной группы оказывается многократным взаимопереходом внутреннего во внешнее и многократной взаимодетерминацией архетипического и событийного.

Всякий архетип, ныне проявляющийся в виде культурной нормы, образца, ценности, символа, – в конечном счете, есть результат угасания события в условии. На заре истории того или иного этноса происходят некие прасобытия, оставляющие глубокий след в коллективном бессознательном. Эти прасобытия определяют последующую историю этноса как воспоминание и как программа деятельности. Необходимо пояснить, что архетипические события не обязательно должны быть в действительности грандиозными – они должны обязательно восприниматься этническим сознанием как грандиозные. Более того: события, обретшие архетипический статус, могут быть легендарными или мифологизированными. Обычно всякое архетипическое событие в той или иной степени мифологизируется. Итак, архетипическое событие есть реальное или легендарное событие, лежащее в истоках истории этноса и программирующее в качестве некой задачи, образца, нормы поведения его последующую историю. Например, архетипическим событием древнегреческой цивилизации, скорее всего, следует считать Троянскую войну. Причём это не та незначительная военная кампания,

которая происходила в реальной истории, а та, которая изложена в поэмах Гомера.

Предлагаемая нами концепция архетипических программ имеет некоторое сходство с интерпретацией истории М. Мюллером. Он пишет: «Итак, первое определение “истории” можно было бы сформулировать таким образом: это та взаимосвязь действий, в которой какая-то группа людей пытается реализовать в многообразии целенаправленных акций единый, тождественный смысл ... Историей мы называем такую взаимосвязь действий, которая ведет к возникновению созданного мира, соответствующего ограниченной во времени группе людей. Причем, обоюдное соответствие, их идентичность преобразует «индивидов» в «личности», а группу – в сообщество «личностей» Обоюдная идентификация, если она удастся, то есть достигается во времени, является результатом и одновременно смыслом истории этой группы» [9, с. 278–279].

Архетипическая программа есть передача энергии архетипического события актантам в настоящем. Также архетипическая программа есть цель или задача деятельности этноса, задаваемая архетипическим событием и побуждающая этнос совершать определенные действия. Эта цель может быть в разной степени осознаваемой, но никогда не бывает полностью осознанной. Она всегда в той или иной степени иррациональна. Она есть то, что определяет непонятную для других этносов и зачастую не вполне понятную для самого данного этноса логику его поведения, его культуры.

Процесс реализации сценарной программы продуцирует различные сценарные комплексы и компенсации в истории этносов. Возможны разные типы сценарного развития, – начиная от полного успеха воплощения архетипической задачи и заканчивая полным крахом усилий по воплощению программы. Следствием особенностей архетипических и других важных событий оказывается преобладание оптимистических или пессимистических, мажорных или минорных мотивов, определяющих общую тональность ментальности и культуры того или иного этноса. Некоторые события имеют характер психотравм. (О событиях как травме см. работы П. Штомпки [10, с. 6–16; 11, с. 3–12]).

Воспоминания о таких событиях играют важную движущую роль в истории этноса, побуждая его к определенным действиям, направленным на преодоление смысла этих событий. Таким образом, можно говорить о своеобразных культурно-исторических комплексах цивилизаций. Так, А. Тойнби отмечает, что арабский натиск на Запад производит впечатление осуществления задачи, оказавшейся непосильной для зороастрийцев, евреев, несториан и монофизитов. [12, с. 162]. Также социальная структура и границы халифата Аббасидов удивительно напоминали социальную структуру и границы империи Ахеменидов, что, по мнению английского историка, свидетельствует о попытке Аббасидов возродить политическую структуру Ахеменидской

империи [12, с. 50]. Настойчивость подобных устремлений Востока на Запад, по Тойнби, объясняется успешным натиском эллинской цивилизации на Восток во времена Александра, глубоко травмировавшем менталитет сирийской цивилизации.

В воплощении архетипической программы можно выделить комплексы и компенсации, а также порождающие и порожденные сценарии. Те или иные исторические процессы могут мыслиться как инверсии (сублимации) травмирующих психологию этноса событий. Причем, при невозможности компенсировать травму в той же самой сфере, где она нанесена, происходит перенос энергии в другую сферу, где и осуществляется компенсация. Так энергия переносится из военно-политической сферы – в экономическую, религиозную, культурную и т. д., – возможно множество вариантов.

В истории практически каждого этноса есть события, требующие своеобразной исторической психотерапии. Интересно также, что одни события запоминаются этносом более-менее адекватно, другие – в искаженном виде, третьи забываются. Причем, нельзя утверждать, что запоминаются наиболее важные события, а забываются наименее важные: иногда происходит с точностью до наоборот. Диалектику исторической памяти и исторического забвения показывает Ж. Коттье, отмечая выборочность исторической памяти, а также ее важность для осознания национальной идентичности. “Происходит отталкивание некоторых фактов, потому что они либо невыносимы для исторического сознания, либо чересчур оскорбительны, либо свидетельствуют о вине, но то, что отвергается, в конце концов, возвращается обычно резко и грубо. Принять свое прошлое, но так, чтобы оно не парализовало, – это трудная, но необходимая задача исторического сознания” [13, с. 31].

В данном аспекте теория архетипических событий может быть сопоставлена с некоторыми положениями психоанализа, а также с соответствующими положениями истолкования истории П. Рикёром и Ц. Тодоровым.

В работе «Память, история, забвение» П. Рикёр показывает, что на уровне коллективной памяти манипуляции и стратегии забывания приобретают более впечатляющие размеры, чем на уровне индивидуальной. К формам такой манипуляции можно отнести воспоминания-экраны, неловкие действия, избирательность рассказов об историческом прошлом, проявляющуюся в умолчаниях, смещении акцентов, рефигурации участников действия [14, с. 618–619].

Подобное поведение, по мнению Рикёра, является симптомом «коллективного травматизма», «раненой коллективной памяти». Эта травматичность находит выражение в «великих траурных церемониях», которые призваны сплотить тот или иной народ [14, с. 116]. Французский мыслитель предлагает относиться к «основополагающим событиям» с чрезвычайной сдержанностью и осторожностью: «То, что мы превозносим как «основополагающие события», по существу

является актами насилия, задним числом узаконенными хрупким правовым положением. Что создаёт славу одним, для других – поругание. Что для одной стороны является торжеством, для другой – проклятием. Именно таким путём в архивах коллективной памяти накапливаются символические раны, требующие исцеления» [14, с. 117].

По мнению Рикёра, основополагающие события формируют у народов определённую «избыточность памяти», которая перекликается с проанализированным Фрейдом влечением к повторению [14, с. 117].

Мы находим здесь аналогию с нашими размышлениями об архетипических событиях. Следует пояснить, что, подобно тому, как архетипическому событию не обязательно быть грандиозным, так же ему не обязательно быть удачным. Удачное событие продуцирует стремление повторять его, воспроизводить его вновь и вновь. Неудачное, травматическое событие продуцирует либо стремление забыть его, сделать вид, что ничего не происходило, либо стремление «превзойти», «перечеркнуть» его контрсобытиями. Для архетипического события существен не столько коэффициент удачи или неудачи, сколько сама по себе сила воздействия на коллективную психику.

По мнению П. Рикёра, «изначальность» исторического насилия связана со сложностью и неоднозначностью отношений всякой социальной общности к «другому». «В самом деле, другой именно потому, что он другой, может восприниматься как опасность для собственной идентичности – для идентичности «мы» и для идентичности «я» [14, с. 120].

Эта неоднозначность фундаментального для истории отношения «мы»-«другие» приводит Ц. Тодорова к более радикальным формулировкам при оценке негативных последствий «чрезмерной» памяти. В работе «Злоупотребления памятью» [15] он обрушивает филиппики в адрес современных ритуалов и мифов, связанных с основополагающими событиями. Его тревожит увлечение поминаниями, «безоговорочное восхваление» исторической памяти, культивирование жертвенности и подобные феномены мнемонических «злоупотреблений», которые выходят за рамки тоталитарных режимов и оказываются уделом всякого жаждущего славы честолюбца.

Наша позиция в данном вопросе является гораздо более умеренной и более «приемлющей историю» не только по отношению к дискурсу Ц. Тодорова, но и по отношению к дискурсу П. Рикёра. Мы разделяем беспокойство по поводу различных форм манипуляции исторической памятью. Но эти манипуляции отнюдь не нивелируют ценность исторической памяти как таковой. Кстати, П. Рикёр признаёт, что наряду с «неправильной» может быть «правильная» историческая память, и работа по её восстановлению является не только научным, но и гражданским долгом историка. Французский мыслитель восстаёт против «официальной», «восславленной» истории, которая подкрепляется «навязанной», «принудительной» памятью. Он полагает, что

«принудительное запоминание... действует в интересах вспоминания событий общей истории, признанных основополагающими для общей идентичности. Следовательно, замкнутость рассказа ставится на службу идентифицирующей замкнутости сообщества» [14, с. 125].

С этим мнением можно согласиться. Но нельзя ведь в принципе отрицать необходимость идентичности. А «вспоминание событий общей истории» – один из наиболее эффективных механизмов формирования идентичности. Если такое вспоминание не навязывается, а события изображаются и оцениваются достаточно многомерно и объективно, то против такого способа поддержания идентичности трудно возразить.

Иногда создается впечатление, что те или иные события играют в истории этносов катарсисную роль. Таким катарсисом для эллинов было восседание Александра на троне Ахеменидов. В римской истории будто всякий раз наступал катарсис после жертвенного убийства мятежного вождя: Тиберия и Гая Гракха, Сатурнина и Главции. Особенно грандиозный катарсис вызывает убийство Цезаря. В дальнейшем убийства императоров повторяются с регулярностью жертвенных актов. Необходимо пояснить, что исторический катарсис не тождествен ни эстетическому катарсису как таковому, ни, тем более, его этическому аспекту. Исторический катарсис есть, прежде всего, сбрасывание напряжения, нагнетающегося травмирующими событиями. Хотелось бы отметить, что концепция событийного катарсиса плодотворно развивается в работах И. М. Карпенко [16; 17].

Мы решили завершить наш текст некоторым предостережением. Несомненно, злоупотребления исторической памятью, о которых говорят Ц. Тодоров и П. Рикёр, часто встречались в прошлом и встречаются в настоящем. В наше время впечатляющие достижения научно-технического прогресса предоставляют манипуляторам невиданные ранее возможности. Но не следует возлагать вину за масштаб манипуляций сознанием только на прогресс. Питательной почвой для таких манипуляций служит не менее впечатляющее невежество наших современников, их пренебрежение историей и презрение к истории. Такое впечатление, что многие представители современного научного сообщества (к сожалению, не могу назвать их учёными) настолько привыкли мыслить в парадигме «чего изволите», что готовы переписывать историю в стиле низкопробного лубочного китча. Я имею в виду цикл статей В. Бебика в газете «Голос Украины» (между прочим, тираж 100000 экз.) о великих достижениях «скифо-эллинской античной Украины». [18; 19]. Из «откровений» профессора мы узнаём, что и Платон, и Аристотель, и Александр Македонский, в общем, скопом все великие эллины были на самом деле скифами, то есть, якобы, прямыми предками современных украинцев.

Такое впечатление, что украинская власть, услышав что-то о необходимости великой национальной идеи, лихорадочно ищет эту самую идею. А псевдоучёные, подрядившиеся разработать

национальную идею, действуют по принципу: «не найдём, так сочиним, чем нелепее, тем лучше». Если не могут найти по-настоящему великой культурно-исторической традиции, начинают присваивать её, воруя у других народов.

К счастью, не всё можно украсть в этом мире. История не до такой степени поддается манипуляциям, как полагают псевдоучёные. Рецепт созидания национальной идеи прост до элементарности. Он может быть выражен формулой: «Давайте делать великие дела». Сказать это просто, осуществить – чрезвычайно сложно. Гораздо проще попытаться украсть чужую историю. Но действуя таким образом, мы получим лишь подделку, а действуя указанным нами способом – чистое золото событийности.

Список использованной литературы

- 1. Сміт Ентоні Д.** Національна ідентичність. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
- 2. Єременко О. М.** Исторична подія у контексті європейської традиції (соціально-філософський аналіз). Автореферат дисертації ... докт. філос. наук. – Дніпропетровськ, 2010. – 35 с.
- 3. Ерёмченко А. М.** История как событийность: в 2-х т. – Луганск : РИО ЛАВД, 2005. – Т. 1 – 544 с. Т. 2. – 496 с.
- 4. Элиаде М.** Космос и история: избр. работы: пер. с фр. и англ. / М. Элиаде. – М. : Прогресс, 1987. – 311 с.
- 5. Элиаде М.** Священное и мирское / М. Элиаде ; пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Грабовского. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
- 6. Юнг К. Г.** Понятие коллективного бессознательного // Бог и бессознательное / К. Г. Юнг. – М. : АСТ Олимп, 1998. – 477 с. – (Классики зарубежной психологии). – С. 84 – 98.
- 7. Юнг К. Г.** Об архетипах коллективного бессознательного // Архетип и символ : пер. К. Г. Юнг; предисл. А. М. Руткевича; примеч. В. М. Бакусева и др. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с. – С. 95–128.
- 8. Юнг К. Г.** Психологические аспекты архетипа матери // Бог и бессознательное / К. Г. Юнг. – М. : АСТ Олимп, 1998. – 477 с. – (Классики зарубежной психологии). – С. 122-161.
- 9. Мюллер М.** Смысловые толкования истории / М. Мюллер // Философия истории : антология : учеб. пособие для студ. гуманитар. вузов / сост., ред., вступ. ст. / Ю. А. Кимелев. – М. : Аспект-пресс, 1995. – С. 274–282.
- 10. Штомпка П.** Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая) / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 2. – С. 3–12.
- 11. Штомпка П.** Социальное изменение как травма (статья первая) / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 1. – С. 6–16.
- 12. Тойнби А. Дж.** Постижение истории: сб. : пер. с англ. / А. Дж. Тойнби; сост. А. П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой; закл. ст. Е. Б. Рашковского. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
- 13. Коттье Ж.** Эти ценности создали Европу / Ж. Коттье // Европейский альманах: История. Традиции. Культура: – М., 1991.
- 14. Рикёр П.** Память, история, забвение / П. Рикёр ; пер. с фр. : И. И. Блауберг и др.] – М. : Изд-во гуманитар. лит., 2004. – (Французская философия XX века). – 725 с.
- 15. Todorov Tz.** Les

Abus de la memoire / Tz. Todorov. – Paris, Arlea, 1995. – 61 p.
16. Карпенко И. М. Духовный катарсис личности в современном педагогическом образовании / И. М. Карпенко // Педагогическое образование: вызовы XXI века. В 2-х ч. Ч. II. – М., 2010. – С. 613–619.
17. Карпенко И. М. Теоретические основы катарсического воспитания духовной культуры личности / И. М. Карпенко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць. – Вип. 1 (42). – Луганськ, 2011. – С. 45–58. **18. Бебик В.** Античная философия Украины: Великий скиф Аристокл (Платон) // Голос Украины. – № 56 (5556). – 23.03. 2013. – С. 18. **19. Бебик В.** Античная философия Украины: Великий скиф Аристотель, основатель политологии // Голос Украины. – № 96 (5596). – 25.05. 2013. – С. 22.

Єременко О. М. Історична подієвість як фактор національної ідентичності

В статті показано, що важливим фактором становлення і консолідації нації є історична подієвість. Історична подієвість задає історичну пам'ять. По-справжньому запам'ятовується не те, що нав'язує ідеологія, а пережита подія. Участь в історичних подіях згуртовує людей. Пам'ять про ці події задає національній спільноті смислові орієнтири. Особливу значущість мають так звані архетипові події, які формують для даної спільноти свого роду програму соціально значущих дій на майбутнє. В розумінні архетипової поведінки архетип осмислюється як дещо подієве у своїх витоках.

Показано, що одні події приховують у собі травматичний потенціал; інші мають своєрідні катарсичні функції, здійснюючи в національній свідомості скидання напруги, яка нагнітається травматичними подіями.

Проаналізовано парадокси історичної пам'яті, а також форми маніпуляції історичною свідомістю.

Ключові слова: національна ідентичність, історична подія, спільна подієвість, архетип, історична пам'ять.

Єрєменко А. М. Историческая событийность как фактор национальной идентичности

В статье показано, что важным фактором становления и консолидации нации является историческая событийность. Историческая событийность задаёт историческую память. По-настоящему запоминается не идеологически навязываемое, а событийно пережитое. Участие в исторических событиях сплачивает людей. Память об этих событиях задаёт национальной общности смысловые ориентиры. Особую значимость имеют так называемые архетипические события, которые формируют для данной общности своего рода программу социально значимых действий на будущее. В понятии архетипического события архетип осмысливается как нечто событийное в своих истоках.

Показано, что одни события скрывают в себе травматический потенциал; другие несут своеобразные катарсические функции, осуществляя в национальном сознании сбрасывание напряжения, нагнетающегося травматическими событиями.

Проанализированы парадоксы исторической памяти, а также формы манипуляции историческим сознанием.

Ключевые слова: национальная идентичность, историческое событие, совместная событийность, архетип, историческая память.

Eremenko A. M. Historical event-trigger as factor of national identity

It is pointed out that an important factor of the nation's formation and consolidation is a historical event-trigger. An idea is conducted, that microfacturu of ethnic kernel which unites different ethnic groups in single nation and forms the national state, eventing presents.

Historical event-trigger creates historical memory. Not ideologically imposed, but truly experienced, is really memorized. Involvement into historical events unites people.

Memories about such events gives notional guiding lines. Archetypical events are of the most importance, as form a program of socially meaningful actions for the future for the given community. Archetype is considered as something event-trigger in its source. A certain primary event, rendering because of some reasons the extraordinarily strong affecting collective unconscious is fixed in him as a steady form. Then this form begins to organize both various collective appearances and presentations and beginnings from these forms of collective psyche various actions, acts, actually events, constituents, so to say, "external" history of task force.

It is shown that some events keep traumatic potential; other bring, so-called, catharsis functions, releasing national consciousness from strain, which is delivered by traumatic events.

There are analyzed paradoxes of historical memory, and types of historic consciousness manipulation in this article.

Key words: national identity, historical event, archetype, historical memory.

Стаття надійшла до редакції 28. 06. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор Кононов І. Ф.

УДК [316.334.52 : 321.013] (477.6)

С. В. Хобта

**ГРАНИЦА, НАЦИОНАЛЬНАЯ И РЕГИОНАЛЬНАЯ
ИДЕНТИЧНОСТИ В ВОСПРИЯТИИ ЖИТЕЛЕЙ ДОНБАССА**

Главными функциями государственной границы являются две: барьерная/защитная и интеграционная/контактная. В современных исследованиях у границ выделяют более широкий набор функций [1, 2, 3], а приоритет отдается не барьерной, а интеграционной. «Закрытость» границ можно сказать моветон, идеал современного территориального устройства – «Европа без границ». Однако, по своему институциональному предназначению граница – средство отличия. В этом граница сходна с идентичностью. И граница, и идентичность базируются на различении Своего/Чужого. Для современного общества в качестве основных топонимических единиц выступают национальные сообщества. Границы национальных государств выполняют функцию определения национальной идентичности и в этом определении, чем однозначнее интерпретируются границы, чем ближе их интерпретация к разделительной линии, тем рельефнее национальная идентичность, тем четче дифференциация от Других. По П. Рикеру интерпретация – «это работа мышления, которая состоит в расшифровке смысла, стоящего за очевидным смыслом, в раскрытии уровней значения, заключенных в буквальном значении» [4]. Границу можно сравнить с дверью: для кого-то она открывает вход, а для кого-то является непреодолимым препятствием [5]. Поэтому для понимания границ важна не столько их физическая морфология, сколько процедуры их формирования и различные формы интерпретации. Это обуславливает актуальность изучения интерпретации государственных границ как обществом в целом, так и отдельными его группами, в частности населением приграничных регионов, изучения того, как интерпретация границы связана с особенностями национальной и региональной идентификации.

В последние годы палитра изучения границ в социальной науке была довольно пестрой. Анализируется природа границ (Г. Каганский, И. Кононов, В. Колосов, Н. Нартова, Э. Штёльнинг), властные и повседневные практики, связанные с их функционированием (И. Кононов, С. Хобта, Д. Заламанс), разнообразные культурные и ментальные границы (Д. Вояковский), феномен Пограничья (О. Брестская, О. Брестский), политики идентичностей, связанные с Пограничьем (О. Филиппова) и др. Граница чаще всего рассматривается как социальный конструкт, отражение социальных отношений и практик власти (А. Пааси), а анализ границ сочетается с анализом идентичностей. В частности, демонстрируется, что формальные границы, разделяющие идентичности национальные, не всегда разграничивают идентичности

этнические [6, 7]. Как правило, сочетание анализа границ и идентичностей принимает следующие формы: *«идентичности как границы – границы между идентичностями (разграничение идентичностей в географическом пространстве) – связи формальных границ и идентичностей»* [8].

В силу важности, но недостаточности исследованности взаимосвязи представлений о границе и национальной и региональной идентичностей, мы ставим перед собой задачу, во-первых, обозначить точки взаимосвязи границ и идентичности, а во-вторых, показать, в чем особенности интерпретации восточной украинско-российской границы и каким образом интерпретация границы связана с особенностями групповой идентификации. Участок восточной украинско-российской границы выбран в виду того, что Россия – крупнейший сосед Украины и государство, к которому население Украины испытывает сильное тяготение. Особенно это относится к Востоку и Юго-Востоку Украины. Несмотря на евроинтеграционные устремления государства, Восток и Юго-Восток Украины в большей мере ориентированы на интеграцию с Россией, а не Евросоюзом [9, 10, 11].

Первичная интеллектуальная интуиция схватывает единство границ и идентичностей. Проблема идентичности и границ формируется в обществе Модерна. Границы – в связи с формированием национальных государств [12]. Идентичности – в результате проблематизации традиционных «эссенциалистски» понимаемых идентичностей/статусов [13, с. 37]. Национальные идентичности превращаются в одни из основных категорий описания индивидов. Но, если на этапе раннего Модерна они рассматривались как некие атрибутивные характеристики индивидов, объективные «сущности», заданные, в том числе государственными границами, то в период позднего Модерна они превращаются в конструкты: их можно не разделять, менять и отбрасывать [13, с. 37].

В социологии различают «идентичность» и «идентификацию» [14]. Идентификация – определенного рода отношение индивида и группы, «процесс, в ходе которого индивид признает те или иные конститутивные (т. е. важные для самого существования группы) признаки и свойства своими собственными индивидуальными характеристиками, отождествляясь в том или ином отношении с данной группой» [15, с. 131]. Идентичность является результатом серии таких процессов и «выступает не столько простой суммой идентификаций, а представляет собой скорее новую комбинацию старых и новых идентификационных фрагментов» [12, с. 131]. Идентичность – «понятие, обозначающее осознание индивидом себя, того, кем он является» [16, с. 155]. Простота определений прячет сложность феномена. Дж. Г. Мидом показано, что идентичность не формируется вследствие сознательного отождествления индивида с какой-либо общностью. Идентичность в первую очередь является внутренней характеристикой

человеческой самости, без которой не может сложиться «I» [17, с. 161]. С одной стороны, идентичность предполагает сформированную самоидентичность – тождество с самим собой, обособленность от других [18, с. 464], но с другой – требует фигуру Другого. Во время усвоения социальных ролей Других и взаимодействия с ними на основе этих ролей и происходит формирование идентичности [19]. Носитель социальной роли – всегда представитель той или иной группы. Поэтому, будучи стабильным образованием, проявляющееся в субъективном ощущении целостности индивида, идентичность существует в неразрывности с чувством принадлежности к определенной общности [20, с. 31]. Группы делятся на «ингруппы» и «аутгруппы» [21, с. 324, 22, с. 304]. Сформированная устойчивая сильная коллективная идентичность предполагает четкое осознание групповых границ и относительную внутригрупповую гомогенность. «Жесткие групповые границы подразумевают высокую степень солидарности (groupness) и идентичность, одинаковость среди членов группы, острое отличие нечленов группы, ясную границу между «внутренним» и внешним» [23, с. 10]. Полностью гомогенной группа быть не может. Любая группа предполагает существование не только внешней границы, но и хотя бы одной внутренней [24, с. 7]. Э. Коен пишет: «По определению граница определяет начало и конец общности. Но почему такое определение является необходимым? Простым ответом является то, что граница содержит идентичность общностей и, как идентичность личностей, вызвана к существованию требованиями социальной интеракции. Границы определяются, поскольку общности взаимодействуют тем или иным образом с целостностями, от которых они являются или хотят быть отделенными» [цит. по 25, с. 111].

Таким образом, и для индивида, и для группы полагание границ – неотъемлемая составляющая идентификации, а идентификация – условие представления о собственной целостности. Через идентификацию индивид, с одной стороны, сохраняет внутреннее пространство собственной индивидуальности, а с другой, включается в пространство социальное. Социальное пространство структурировано различного рода границами, большинство из них имеют ментальный характер и определяются способом их конструирования и интерпретации. В результате, говорить об идентичности без внимания к границам, и наоборот, – не представляется возможным.

Рассмотрим, особенности интерпретации восточной украинско-российской границы и то, каким образом интерпретация границы связана с особенностями групповой идентификации. Это оказывает влияние на отношение к пограничной стране, на формирование политического видения взаимодействия с ней. Предметом нашего рассмотрения выступает интерпретация украинской границы с Российской Федерацией жителями Донбасса. Эмпирической основой для нас будут выступать исследования кафедры философии и социологии ЛНУ имени Тараса

Шевченко и Центра по изучению социальных процессов и проблем гуманизма, проведенные в 2009 г. (N=1147) и 2013 г. (N=1450)¹ в Луганской области. Выборка квотная (квотные признаки: пол, возраст, тип населенного пункта). Особенностью формирования выборочной совокупности было то, что среди населенных пунктов области максимально отбирались населенные пункты приграничных районов области.

Граница между Украиной и Россией воспринимается как граница между своими, поэтому большинство считает, что эта граница вообще не нужна (47,6%) или же она должна быть открытой для движения людей, капиталов и товаров, как в Шенгенской зоне Европейского Союза (41,3%) (табл. 1, 2). Это наиболее распространенные точки зрения, которые сохраняют стабильность уже более пяти лет.

Таблица 1

Как бы Вы охарактеризовали границу между Украиной и Россией?

№	Вариант ответа	Луганская область 2009 г. N=1147	Луганская область 2013 г. N=1450
1.	Граница, отделяющая своих от чужих	8,5	11,9
2.	Граница между своими	71,8	72,6
3.	Другое	1,7	3,0
4.	Затрудняюсь с ответом	17,3	11,7
5.	Нет ответа	0,6	0,8
	Всего	100	100

Таблица 2

Какой должна быть граница между Украиной и Россией?

№	Вариант ответа	Луганская область 2009 г. N=1147	Луганская область 2013 г. N=1450
1.	Закрытой на замок, с контрольно-следовой полосой и колючей проволокой	2,8	2,3
2.	Открытой для движения людей, капиталов и товаров, как в Шенгенской зоне Европейского Союза	38,7	41,3
3.	Эта граница вообще не нужна	45,1	47,6
4.	Другое	0,8	0,7
5.	Затрудняюсь с ответом	11,2	7,9
6.	Нет ответа	1,5	0,1
	Всего	100	100

¹ В 2013 г. исследование проводилось под патронатом Луганской областной администрации.

По ту сторону границы – ничем не отличающиеся люди, к которым чувствуется дружественное отношение. Для Донбасса по шкале социальной дистанции жители соседней страны находятся ближе, чем жители Западного региона собственного государства (табл. 3). В российских городах респонденты чувствуют себя комфортнее в культурном плане, чем в отдельных городах Запада Украины. Например, если в Ростове-на-Дону в «своей культурной среде» себя чувствуют 40,4% посещавших этот город (среди ответивших), то во Львове – 17,7%. Обратим внимание, что разница в ощущении культурной близости не определяется географической близостью (в Харькове в своей культурной среде себя чувствуют – 60,0% ответивших, в Донецке – 71,2%, в Киеве – 46,4%, в Воронеже – 31,9%, Санкт-Петербурге – 37,8%, в Москве – 29,8%). Дружественность в отношении русских – особенность региона, которая имеет глубокие исторические основания, связанные с формированием этнотерриториальной общности в регионе [26, с. 108–134], результатом которого стало возникновение доминирующей этнической коалиции украинцев и русских как основы этнической структуры Донбасса [26].

Следует понимать, что дружественное отношение к соседу не является правилом. Существуют примеры, когда близкие в культурном плане народы, объективно вынуждаемые к территориальной кооперации, сознательно ее игнорируют по причине неприязни. Например, эстонское и латышское население город Валга/Валка, расположенного на границе Эстонии и Латвии, традиционно поддерживало изоляционизм и только вмешательство европейцев (В 1996 году был начат проект ESTLA) вынудило города делать шаги к сотрудничеству [27].

Если посмотреть на отношение к соседям Украины на Западе – к полякам, то данные исследований показывают, что в Галичине существенной разницы между «ближними» и «дальними» соседями по границе не фиксируется. На Донбассе же существует более позитивное отношение к своим соседям, чем к другим этническим группам (рис. 1, 2).

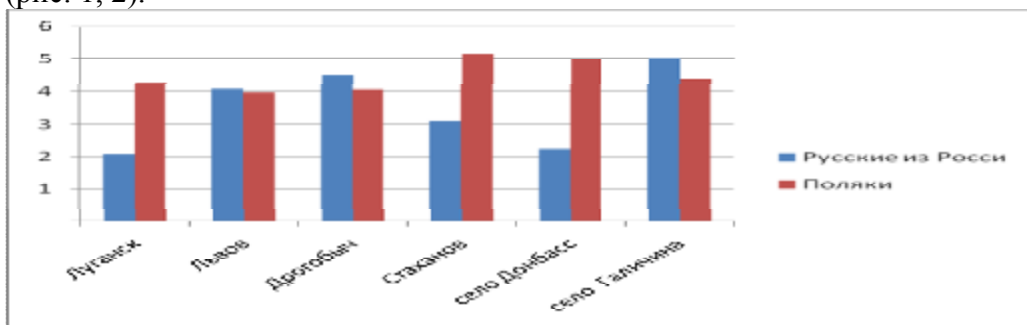

Рис. 1. Распределение ответов на вопрос «В качестве кого бы Вы приняли представителей следующих национальностей?», средний балл (шкала 1 – принял бы как членов семьи, 7 – вообще не допускал бы в область»)

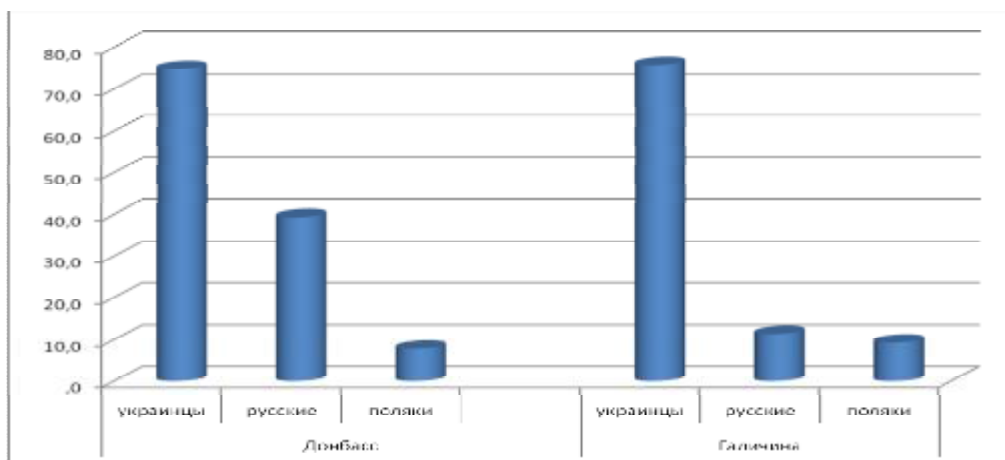

Рис. 2. Распределение ответов на вопрос «В качестве кого бы Вы приняли представителей следующих национальностей?» Позиция «членов семьи».

Таблица 3

Межэтническая дистанция в Донбассе и Галичине по шкале Э. Богардуса (шкала: 1–7)

№	Варианты ответа	Донбасс N=763		Галичина N=773	
		Среднее	Стд. откл.	Среднее	Стд. откл.
1.	Украинцы с Востока Украины	2,0	1,4772	2,5	1,6783
2.	Украинцы с Запада Украины	3,0	1,9250	2,1	1,4821
3.	Русские с Востока Украины	2,3	1,5810	4,0	2,0175
4.	Русские с Запада Украины	2,8	1,7299	3,9	1,9749
5.	Русские из России	2,5	1,7170	4,4	2,0692
6.	Белорусы	3,3	1,8580	4,2	1,8726
7.	Евреи	4,8	1,9272	5,1	1,7559
8.	Поляки	4,7	1,8997	4,1	1,8476

Люди уверены в дружественных отношениях между русским и украинским народами, даже если на уровне правящих сил это не находит поддержки. В период политической напряженности между РФ и Украиной (2009 г.), мы фиксировали следующее: 60,6% характеризовали отношения РФ и Украины как «плохие на уровне правящих сил, но хорошие на уровне народов» и 8,1% «хорошие и на уровне правящих сил и на уровне народа»; на 2013 г. – 48,3% и 24,6% соответственно. За

последние годы уверенность в дружественных отношениях и со стороны правительства выросла (на 16,5%). О негативных отношениях на уровне народа сказало 15%, тогда как о позитивных – 73%.

Оценка границы связана с оценкой отношений между Украиной и РФ (рис. 3). Те, кто уверен в хороших отношениях между странами, считает границу ненужной, а те, кто уверен в плохих отношениях – считает, что она должна быть герметичной. Но даже те, кто оценивают отношения между странами как напряженные, в большинстве предпочитают, что бы граница была «открытой для движения людей, капиталов и товаров».

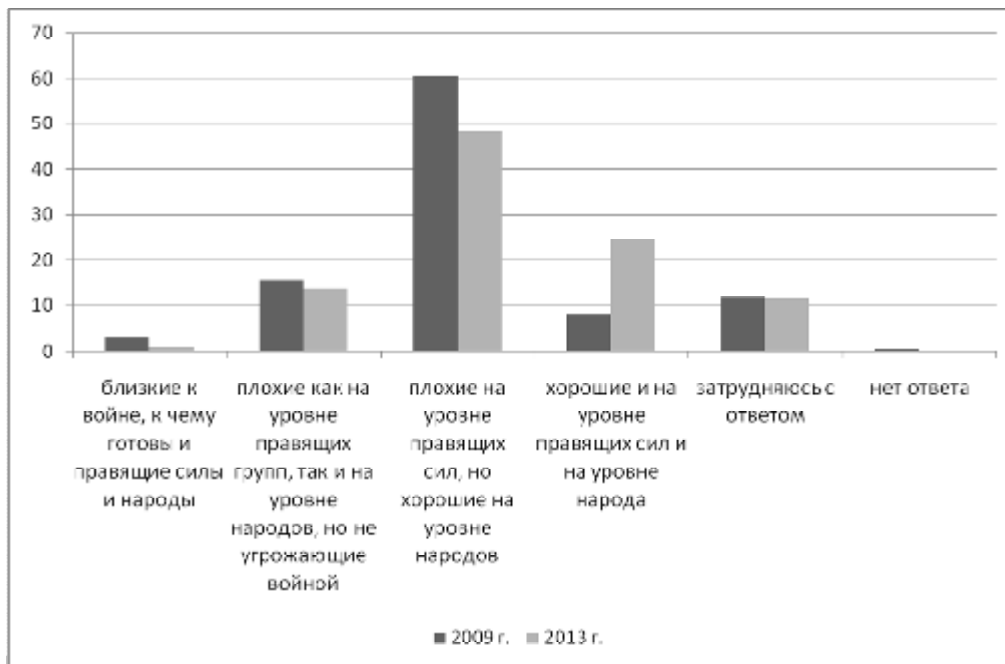

Рис. 3. Как бы Вы охарактеризовали нынешние отношения Украины и России?

Национальная (этническая) идентификация значимо (по критерию χ^2) на отношение к границе не влияет. Негативное отношение сильнее выражено в группе с двойной национальной идентификацией (считают себя как украинцами, так и русскими) и среди русских. Надо отметить, что на Донбассе национальная идентификация не демонстрирует высокой значимости (табл. 4). Более того, происходит ее снижение при одновременном росте идентификации на основе родного языка [28]. Относительно языковой политики фиксируются значимые отличия. Сторонники ликвидации границы, также как и сторонники открытой границы, однозначно выступают за двуязычие в Украине (86%). Сторонники закрытой границы почти на 30% чаще выступают за сохранение украинского языка как единственного государственного.

Среди тех, кто считает, что граница с РФ «отделяет своих от чужих», значимо больше сторонников НАТО и ЕС, а среди тех, кто считает ее «границей между своими» – сторонников Таможенного союза. Приверженцы закрытой границы – ориентированы на одновременный союз с НАТО и ЕС, сторонники ее ликвидации – на Таможенный союз, открытости – на ЕС. Альтернатива ЕС/ТС – уже достаточно долго и остро стоит в Украине. Если рассматривать границу как способ закрепления общественного разделения труда, то эта альтернатива может рассматриваться как отражение конфликта за Украину как рынок. С другой стороны, внешнеполитические ориентации – это не только политический выбор, но и выбор цивилизационный [29].

Следует учитывать, что дружественное отношение к России не означает, что жители украинско-российского приграничья стремятся к полному упразднению границ. Если посмотреть на территориальные идентичности наших респондентов, то самая сильная среди них – «гражданин Украины». Причем, чем ближе к границе, тем она сильнее (табл. 4). Приграничью нужна гибкая граница, не препятствующая коммуникации, но защищающая социальную дискретность.

Таблица 4

**Распределение ответов на вопрос
«Без каких из перечисленных характеристик
Ваше представление о себе будет невозможным?», %**

№	Варианты ответа	Луганская область n=1147, 2009 г.	Приграничье n=249, 2009 г.	Луганская область n=1450, 2013 г.	Приграничье n=654, 2013 г.
1.	Самостоятельная, суверенная неповторимая личность	36	33	35	36
2.	Член семьи	68	68	68	69
3.	Член дружеского круга	33	24	21	18
4.	Член определенного трудового (учебного) коллектива	25	21	18	17
5.	Человек, связанный деловыми связями с определенным кругом людей	12	6	8	8
6.	Человек определенной профессии	30	28	19	18
7.	Человек с определенным образованием	22	19	13	13
8.	Человек с определенными политическими убеждениями	12	9	8	7
9.	Житель Луганска	16	22	16	10

10.	Житель Донбасса	43	46	22	23
11.	Гражданин Украины	45	50	40	47
12.	Советский человек	15	14	14	15
13.	Житель СНГ	10	12	4	3
14.	Человек определенной религии	5	8	5	5
15.	Европеец	6	9	4	3
16.	Житель планеты Земля	16	18	22	21
17.	Человек с определенными художественными вкусами (музыкальными, литературными и т. д.)	10	12	5	6
18.	Мужчина/женщина/человек определенного пола	29/38	30/39	47	48
19.	Человек определенного возраста	16	17	12	16
20.	Человек определенной нации/этнической принадлежности	7	6	-	-
21.	Человек с определенным родным языком	14	12	-	-
22.	Житель пограничья/приграничья	7	15	4	8
23.	Что ещё?	1	2	-	-
	Всего	515	518	386	391

Примечание: сумма по столбцу больше 100%, так как респонденты могли выбирать несколько позиций

Если основываться на оценке функций границы жителями области, то граница как раз препятствует различного рода коммуникации между людьми и слабо выполняет свое институциональное предназначение барьера для нелегальных практик [30, с. 83; 31, с. 71]. Важным является то, что граница связана с трудовой занятостью. Анализ трудовой миграции (на 2005–2008 гг.) показывает, что подавляющее большинство населения восточных областей ездит работать в Российскую Федерацию (83,8%) [32, с. 127] и, в отличие от других направлений миграции, эта миграция характеризуется краткосрочным пребыванием в РФ с постоянным возвращением в Украину: «Наибольшее количество выездов трудовые мигранты осуществляли в Российскую Федерацию (76,5% от общего количества тех, кто осуществлял более 10 выездов)» [32, с. 128].

Главная особенность групповой идентификации в восточном украинско-российском пограничье состоит в том, что жители по ту сторону границы идентифицируются как «свои». Интерпретация государственной границы определяется особенностями групповой идентификации: восточная граница Украины не воспринимается как граница с «чужими». Соответственно, на государственную границу не проецируются защитные, изоляционные функции, что смягчает резкость

групповых границ и делает представление о границе размытыми и нечеткими. Россия рассматривается как культурно близкая и дружественная страна, отношения с народом которой не могут испортить даже противоречия на уровне властей.

Для жителей региона важна открытость границы, так как граница связана с коммуникативными и трудовыми практиками населения. Социально-культурные и экономические связи с Россией объясняют стабильность сохранения приоритетности России во внешнеполитических ориентациях жителей Востока Украины. Идентификация с русскими как близким народом может объяснить выбор вектора внешнеполитического тяготения, в поле которого согласен находится регион.

Список использованных источников

- 1. Поздняк В.** Европа регионов, Европейская политика соседства и Беларусь: в поисках «дорожной карты» / Поздняк Вячеслав // Wider Europe. – Режим доступа: <http://review.w-europe.org/9/1.html>.
- 2. Кононов И. Ф.** Проблема границ и ее значение для социологии / И. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 45-49.
- 3. Колосов В.** Теоретическая лимология / Владимир Колосов // Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение. – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 2–16.
- 4. Рикёр П.** Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике / Пер. с фр. И. С. Вдовина. – М. : Канон-Пресс-Ц : Кучково поле, 2002. – 624 с.
- 5. Paasi A.** The Changing Discourses on Political Boundaries. Mapping the Backgrounds, Contexts and Contents / Anssi Paasi // *Ordering Space* / Edited by Henk Van Houtum, Olivier Kramsch and Wolfgang Zierhofer. – Ashgate Publishing Limited, 2005 – Режим доступа: <http://henkvanhoutum.nl/wp-content/uploads/2013/05/borderingspace.pdf>.
- 6. Гриценко А. А.** Этнографическое и культурно-географическое изучение российской части Гетьманщины и Слободской Украины / А. А. Гриценко, М. П. Крылов // Проблемы общественной географии. Приграничные территории: методологические подходы и опыт исследований // Сборник научн. трудов / Под общей ред. Г. П. Подгрушного. – К. : Ин-т географии НАН Украины. – Вып.2. – 2010. – С. 90–97.
- 7. Living (with) Borders: identity discourses on East-West Borders in Europe** / ed. Ulrike H. Meinhof – Burlington : Ashgate, 2002, – 149 p.
- 8. Крылов М. П.** Категория «идентичность» в контексте проблемы приграничий / Крылов М. П. // Мир психологии. – 2012. – № 1. – С. 137–151.
- 9. Кириченко И.** Маленький украинец: доверие, опасения, приоритеты / Ирина Кириченко // Зеркало недели. Украина. – 2012. – № 12. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/malenkiy_ukrainets__doverie,_opaseniya,_priority.html.
- 10. Хмелько В.** Отношение

граждан Украины к ее вступлению в Евросоюз и НАТО и их оценки своей осведомленности об этих организациях / Валерий Хмелько // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 71–87.

11. Соціологічні опитування. Питання «Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України?» (динаміка, 2002–2012) // http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=305.

12. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання / Ентоні Д. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.

13. Мартьянов В. С. Конфликт идентичностей в политическом проекте Модерна: мультикультурализм или ассимиляция / В. С. Мартьянов // Идентичность как предмет политического анализа. Сборник статей по итогам Всероссийской научно-практической конференции (ИМЭМО РАН, 21–22 октября 2010 г.). Редколлегия сборника: И. С. Семенов (отв. редактор), Л. А. Фадеева (отв. редактор), В. В. Лапкин, П. В. Панов. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 37–42.

14. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамытная, Е. В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 1996. – 185 с.

15. Филиппова О. А. Политики идентичности: антропологические методы и социокультурные интерпретации / Ольга Аркадьевна Филиппова, Юлия Георгиевна Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 129–135.

16. Аберкромби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; под ред. С. А. Ерофеева. – М. : ЗАО Изд-во Экономика, 2004. – С. 155–156.

17. Мід Дж. Г. Дух, замість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста [Текст] : пер. з англ. та передмова Т. Корпала. – К. : Український Центр духовної культури, 2000. – 416 с.

18. Юнг К. Г. О становлении личности // Бог и бессознательное / Карл Густав Юнг. – М. : Олимп, ООО Издательство АСТ-ЛТД, 1998. – С. 454 – 477.

19. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Пер. с нем. / Ред. Головин Н. А., Козловский Б. Б./ Хайнц Абельс. – СПб. : Алетейя, 2000. – 265 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/787667/>.

20. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. – М. : Издательская группа Прогресс, 1996. – 342 с.

21. Triandis H.C. Individualism and Collectivism: Cross-Cultural Perspectives on Self-Ingroup Relationships / Triandis H. C., Bontempo R., Villareal M. J. // Journal of Personality and Psychology. – 1988. – Vol. 54. – No. 2. – P. 323–338.

22. Ручка А. О. «Свої» та «чужі» в ідентифікаційній свідомості громадян України / А. О. Ручка // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні : Наукові доповіді та повідомлення IV Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Ін-т соціології НАНУ.– К., 2004. – С. 304 – 309.

23. Brubaker R. Beyond “Identity” / Brubaker R., Cooper F // Theory and Society. –2000. – Vol. 29. – Режим доступа: http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/18_Beyond_Ide

ntity.pdf. **24. Берн Э.** Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Эрик Берн ; [пер. с англ. А. Грузберга]. – М. : Эксмо, 2008. – 288 с. **25. Вояковський Д.** Ментальні кордони в Європі без кордонів / Даріуш Вояковський / Пер. з польск. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 317 с. **26. Кононов І. Ф.** Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ : Альма-матер, 2000. – 494 с. **27. Заламанс Д.** Символические и территориальные границы в странах Балтийского региона / Деннис Заламанс // Кочующие границы. – Режим доступа: http://www.indepsocres.spb.ru/patsch_r.htm. **28. Хобта С. В.** Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья / Хобта С. В. // Перекрестки. – 2010. – № 3–4 – С. 207–222. **29. Пиляев И.** От Литовской к лимитрофной Руси? / Игорь Пиляев. – Режим доступа: <http://telegrafua.com/country/12601/>. **30. Кононов И. Ф.** Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 79 – 86. **31. Хобта С. В.** Бар'єрна функція державного кордону в оцінюванні мешканців Луганської області // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ. конф (Харків, 6 квіт. 2013 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін.-т права та масових комунікацій ; Соціологічна асоціація України. – Х. : ХНУВС, 2013. – С. 70 – 74. **32. Населення України.** Трудова еміграція в Україні. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 233 с. – Режим доступа: http://www.idss.org.ua/monografii/proznyak_2010.pdf.

Хобта С. В. Кордон, національна та регіональна ідентичності у сприйнятті мешканців Донбасу

У статті на прикладі державного українсько-російського кордону розглядається як інтерпретація кордону, пов'язана з особливостями національної та регіональної ідентифікації мешканців Донбасу. Показано, що теорія ідентичності і теорія кордонів мають подібні теоретичні підстави та проблеми і глибоко взаємопов'язані. Робиться висновок, що говорити про ідентичність без уваги до кордонів, і навпаки, – неможливо. На прикладі східної ділянки державного українсько-російського кордону показано, як особливості групової ідентифікації визначають інтерпретацію кордону. Східний кордон України не сприймається як кордон з «чужими». Відповідно, на державний кордон не проєктуються захисні, ізоляційні функції, що пом'якшує різкість групових кордонів і робить сприйняття кордону розмитим і нечітким. Для мешканців регіону важлива відкритість кордону, бо з ним пов'язані комунікативні і трудові практиками населення. Соціально-культурні та економічні зв'язки з Росією пояснюють стабільність збереження пріоритетності Росії у зовнішньополітичних орієнтаціях жителів Сходу України.

Ключові слова: кордон, Донбас, ідентичність, регіон, прикордоння, регіональна ідентичність, національна ідентичність.

Хобта С. В. Граница, национальная и региональная идентичности в восприятии жителей Донбасса

В статье на примере государственной украинско-российской границы рассматривается, как интерпретация границы связана с особенностями национальной и региональной идентификации жителей Донбасса. Показано, что теория идентичности и теория границ имеют сходные теоретические посылы проблемы и глубоко взаимосвязаны. Делается вывод, что говорить об идентичности без внимания к границам, и наоборот, – невозможно. На примере восточного участка государственной украинско-российской границы показано, как особенности групповой идентификации определяют интерпретацию границы. Восточная граница Украины не воспринимается как граница с «чужими». Соответственно, на государственную границу не проецируются защитные, изоляционные функции, что смягчает резкость групповых границ и делает представление о границе размытыми и нечеткими. Для жителей региона важна открытость границы, так как граница связана с коммуникативными и трудовыми практиками населения. Социально-культурные и экономические связи с Россией объясняют стабильность сохранения приоритетности России во внешнеполитических ориентациях жителей Востока Украины.

Ключевые слова: граница, Донбасс, идентичность, регион, пограничье, региональная идентичность, национальная идентичность.

Khobta S. V. Border, national and regional identity in the perception of residents of Donbass

By the example of the state Ukrainian-Russian border, the article examines how interpretation of the border is connected with peculiarities of the national and regional identification of the Donbass residents. It is shown that Theory of identities and Theory of borders have similar theoretical premises, problems and deeply connected. Theory of identities and Theory of borders formed in the Modern society and based on the distinction between «Own»/«Foreigners». Author came to conclusion that speaking about identities without paying attention to borders and vice versa – impossible. By the example of the eastern part of the state Ukrainian-Russian border it is shown how peculiarities of group identification determine interpretation of the border. Eastern border of Ukraine is not considered as a border from “foreigners”. The majority consider that border is not needed or it should be open for movement of people, capital and goods like Schengen area of European Union. It’s the most common views of the Donbass residents that of are stable for more than five years.

Thereafter protective and isolation functions are not projected upon the state border, which softens sharpness of the group borders and presents border

as something blurry. Openness of the border is very important for residents of the region, as the border is connected with communicative and labor practices of the residents. Socio-cultural and economic ties with Russia explain stability of priority status of cooperation with Russia in foreign orientations of the residents of Eastern Ukraine.

Key words: border, Donbass, identity, region, border zone, regional identity, national identity.

Стаття надійшла до редакції 01. 10. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор Кононов І. Ф.

УДК 341.1

Б. В. Бабін

САМОУСВІДОМЛЕННЯ НАРОДІВ ЯК КРИТЕРІЙ ЇХ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ В УМОВАХ ДРУГОГО МОДЕРНУ

Питання колективної свідомості досі досліджувалися в юридичних науках вкрай обмежено; водночас проблематика колективних суб'єктів, як носіїв прав та обов'язків, ставить питання щодо реалізації таких прав та обов'язків. Така реалізація, за умов колективних дій або бездіяльності, зумовлює потребу дослідження її суб'єктивної складової, а саме усвідомлення носієм прав та обов'язків своєї суб'єктності, відображення у такої свідомості колективних заходів з реалізації колективних прав та їх захисту, що матимуть правове значення. Крім того, усвідомлення суб'єктності часто стає у праві необхідною ознакою такої суб'єктності.

Зазначене свідчить про те, що проблема колективної свідомості, зокрема, у контексті самоусвідомлення, стає актуальною, серед іншого, під час визначення правового статусу народів. Дослідження ж самоусвідомлення народів, як фактора їх правової суб'єктності, як визначена мета статті, потребує аналізу відповідної наукової доктрини у сферах психології, соціології та етнології, використання філософських доробок, які враховували б розвиток суспільства в умовах Другого модерну, визначення специфіки поточної національної та міжнародної нормативної бази, у якій відображено аспекти правосуб'єктності народів та її суб'єктивної складової. Ми усвідомлюємо, що визначена мета не може бути досягнута в межах однієї статті. У даному разі ми претендуємо на огляд наявних точок зору на проблему в актуальній науковій літературі та на аналіз норм, закріплених в міжнародних і національних правових актах. Ми прагнемо до порівняльного аналізу

тенденцій їх розвитку з метою передбачення еволюції відповідних правових норм.

Етнічне самоусвідомлення (самосвідомість) сьогодні є ключовою категорією, без якої визначити зміст та механізм самоусвідомлення народів неможливо. Є. Г. Александренков вказує на позицію, за якою почуття приналежності до групи, сформульоване як *ethnic identity*, мало чим відрізняється від розуміння «етнічної самосвідомості», тому немає потреби запроваджувати термін «етнічна ідентичність» у східнослов'янські мови за умов наявності терміна «етнічна самосвідомість» [1, с. 14–15]. В. В. Ігнатенко вказує, що етнічна ідентифікація передбачає обов'язкове етнічне самоусвідомлення як відносно стійку систему свідомих уявлень на рівні віднесення себе до певного етносу; а також наявність етнічного почуття свідомого, але неосмисленого відчуття своєї належності до етносу [12, с. 15]. Р. Р. Слободян вважає, що етнічне самоусвідомлення, яке стає основою для формування національної ідентичності, є основою й духовної ідентифікації людини [32, с. 20].

Л. М. Дробіжева обґрунтувала думку, що структура етнічної самосвідомості включає в горизонтальному зрізі такі елементи: усвідомлення приналежності до етнічної групи, образ «ми» та етнічні інтереси. Б. Є. Вінер визначив етнічну самоідентифікацію, як результуючу від усвідомлення інших компонентів етнічної ідентичності, що отримують вираження на певному етапі соціалізації, коли знання і елементи поведінки дозволяють осмислити себе як члена певної етнічної спільності [8, с. 443].

В. Ю. Хотинець вважає, що етнічна самоідентифікація та етнічна самосвідомість є однопорядковими, але не тотожними поняттями. Етнічна самосвідомість, на думку цього автора, є результатом широкої ідентифікації, яка включає в себе етнічну та інші форми актуальної ідентифікації, що відповідають існуючим об'єктам поліморфного соціокультурного середовища, яке втілює в собі власні етнічні значення [36, с. 81].

Важливим є питання співвідношення самоусвідомлення, усвідомлення народу іншими народами та усвідомлення ним інших народів: тобто не ролі суб'єктивного та об'єктивного у процесах формування самоусвідомлення, а об'єктивності самоусвідомлення як такого. В. С. Соловйов, вважаючи відповідні процеси ідеально об'єктивними, висловив думку про те, що «ідея нації не є те, що вона думає про себе в часі, а те, що Бог думає про неї у вічності». Цей автор вказував на неможливість запитати у самого народу про «справжні інтереси нації та її дійсну історичну місію», через те, що «думка нації дробиться, що має місце майже завжди» [33]. Вважаю, що самоусвідомлення є як раз тим загальним і неподільним елементом етнічної свідомості, що зберігається індивідами, але лише за умов їх спільного (соціального) існування.

М. Прайс вказує, що уявлення про національну «бульбашку ідентичності», всередині якої кожна держава може впоратись з потоком інформації в межах своїх кордонів, є цивілізаційно застарілим [25, с. 259]. Це міркування правильне в контексті розмивання етнічного підґрунтя легітимності держави, але не щодо відмирання етнічних рис свідомості, які сьогодні здатні сприяти формуванню народу, як соціального організму, і без участі та навіть всупереч волі держав. В. В. Баркова вважає, що самосвідомість будь-якої спільноти у всіх її ідентифікаційних зрізах і іпостасях, є єдністю індивідуальних і духовних сил, що становлять «народи спільноти», така самосвідомість, вказує авторка, є плодом їх конкретної історії [5, с. 93]. Такий підхід, вочевидь спрямований на обґрунтування єдиної самосвідомості населення багатонаціональних держав, стає аргументом у дискусії щодо примату громадянської самосвідомості над етнічною.

Етнічна самосвідомість визначається С. С. Лазаряном як почуття приналежності до того чи іншого етносу, що виражається в етнічному самовизначенні, тобто у віднесенні індивідом себе до даної етнічної групи. Самовизначення ним розуміється як відображення свідомості етнічної групи в індивідуальній свідомості її членів, що виражає результат засвоєння останніми уявлень про історичний досвід, стан та перспективи розвитку свого народу, його цінності й норми, а також про його місце і роль серед інших народів і у взаєминах між ними [14, с. 81, 82]. Отже, відповідна конструкція передбачає зв'язок самовизначення та самосвідомості як складних психічних феноменів.

Схожі ідеї висловлював і В. Г. Бабаков. Він відзначає, що соціальна мобілізація членів етнонаціональних колективів обумовлює підвищення їхньої громадської активності, створює соціально-стереотипні стандарти поведінки, нормативні системи і т. п. [3, с. 12].

В. Г. Бабаков і В. М. Семенов визначають національну самосвідомість як провідний компонент національної свідомості, як складну структурно-функціональну систему, в якій взаємодіють автостереотипи, включаючи соціальну пам'ять, усвідомлення значущості національної території як найважливішого чинника існування даного народу, його цілісності в єдності внутрішнього і зовнішнього спілкування; усвідомлене ставлення до створених матеріальних і духовних цінностей; оціночне ставлення до інонаціонального оточення, відповідні стереотипи [3, с. 65].

Зрозуміло, що така спроба визначення національної самосвідомості є відходом від концепції етнічної свідомості та спробою поєднання цієї категорії не з етносом, а з територіальною організацією соціуму. Водночас Г. С. Працко вказує на територіально-господарський зв'язок як на вихідну характеристику соціального порядку, за умови, що носіями цього типу зв'язків стають етнічні утворення із загальними рисами національної психології, самосвідомості, культури, що народжується [26, с. 38].

Твердження П. Бергера про те, що «суспільства володіють історіями, в процесі яких виникають специфічні ідентичності; але ці історії творяться людьми, також наділеними специфічними ідентичностями» [6, с. 51] є слушним, адже завжди істотну складову самоусвідомлення становили етнічні міфи, державна та антидержавна (іноземна, іредентистська, революційна) пропаганда, суб'єктивні тлумачення соціальних та історичних процесів тощо. Ступінь впливу суб'єктивних факторів на формування самоусвідомлення важко визначити; адже можна навести приклади штучного формування самоусвідомлення протягом декількох поколінь і, навпаки, довготривалого збереження самоусвідомлення етнічною групою у ворожому інформаційно-ідеологічному просторі.

На думку А. Г. Здравомислова, для того щоб люди могли відчутти себе належними до певної національної спільноти, «повинна бути проведена колосальна робота: встановлені законні кордони і визначено геополітичне розташування даної нації щодо інших народів, розроблена певна політика в сфері національної мови, створена система уявлень про історичне минуле народу» [11, с. 168–169]. Але така теза не знімає питання щодо суб'єкта такої роботи: певної влади та її легітимності в очах населення, етнічна ідентичність якого такою владою при цьому штучно формується.

Л. М. Томайчук вказує на конструктивістський підхід, за яким нація є штучним конструктом, продуктом суспільної свідомості, сформованим в період модернізації, індустріалізації та розвитку капіталізму, і на примордіалістську концепцію, за якою «не нація формує кордони держави, а держава – межі нації, національна ідентичність не органічно дозріває в процесі історичного розвитку, а штучно стимулюється державою» [35, с. 64]. Важко погодитися з такою тезою цілком, зважаючи на перманентні процеси розпаду всіх багатонаціональних держав, де етнічні розбіжності збігаються з соціально-політичними можливостями відповідних народів на певному історичному етапі. Крім того, автором досить своєрідно трактується саме поняття примордіалізму.

Водночас у сучасному світі справді є багато прикладів повністю штучних, суб'єктивних шляхів формування самоусвідомлення; вони найяскравіше проявляються там, де первинні, об'єктивні складові самоусвідомлення виявилися несформованими або штучно знищеними шляхом геноцидів та/або масових міграцій.

В. К. Єгоров вважає, що процеси глобалізації, зокрема, у форматі інформаційного поширення, впливають на сутність та особливості шляху розвитку націй, що характеризуються ставленням до свого етносу, інших етносів і навколишньому світу [7, с. 427]. Вважаю, що така позиція є справедливою насамперед щодо інтенсивності відповідних процесів, а не щодо їх якісних змін. Адже інформаційний вплив на самоусвідомлення

існував завжди, можна лише вказувати на його посилення та всеохопний характер.

Н. В. Солодовникова також вважає, що держава «не є виразником інтересів певної національної цілісності, а, навпаки, держава і політика самі задають межі цієї цілісності» [34, с. 152]. Такі думки, як ми переконалися, характерні для російської політико-правової доктрини, вони відображають певні імперські стереотипи, адже спрацьовують у сучасних державах-імперіях, або у державах, що з'явилися після їх розпаду та не пройшли етап етнічного самовизначення й відповідного розмежування.

Л. М. Томайчук з цього приводу констатує консолідацію етнічної ідентичності та створення нової політичної (національно-державної) ідентичності в ході державного будівництва у пострадянських національних державах [35, с. 63]. Водночас можна подивитися на вказані процеси й з протилежного боку: як становлення у цих державах самоусвідомлення народів, причому такі народи можуть мати характер як титульних, так і нетитульних корінних, або бути розділеними постімперськими державними кордонами. Варто також навести думку Е. Сміта про те, що у «кожному новому поколінні відбувається «перевизначення» нації, а значить, переосмислення національних інтересів, національної ідеї, політики» [Цит. за: 34, с. 153]. Таке «перезавантаження» самоусвідомлення, безумовно існує, але воно є історичним, еволюційним процесом, зумовленим масою чинників.

Втім, зазначені автори ставлять також проблему співвіднесення етнічної та національної ідентичності, відносячи до першої культурну складову, а до другої – політичну. Такий поділ достатньо умовний, адже народ коротко можна визначити як етнос, що бере участь у політиці. Тому етнічне самоусвідомлення є національним; «національне» самоусвідомлення у державах, що відкидають етнічний вимір проблеми народу, стає насамперед громадянським самоусвідомленням. С. Гантінгтон саме з національної ідентичності виводить національні інтереси та політичний курс країни [За: 34, с. 153]. Вважаю, що тут йдеться про громадянське самоусвідомлення, яке у етнічних державах майже повністю збігається з етнічним.

Г. С. Працко вказує, що соціальні зв'язки всередині етнічних спільнот і між ними змінюють структуру соціального порядку і утворюють стійку етносферу, в якій «виявляється істотна відмінність порядку етносу і людини», при цьому етноси «перетворюються на етносоціальні організми». Далі, створення економічних, соціальних і політичних механізмів життєдіяльності етносоціальних спільнот супроводжується ускладненням структури соціальних явищ, що в свою чергу веде до ускладнення соціального порядку і його сприйняття в етнічній свідомості [26, с. 39].

Д. В. Склярова, виходячи з аналізу особливостей етнічного самоусвідомлення різних етнічних груп, визнає, що для їх представників

«властива різна ступінь вираженості етнічної ідентифікації як процесу усвідомлення національної приналежності» [31, с. 128]. Є. А. Нарочницька вказує на суперечливі тенденції розвитку держав, за якою майже повсюдне зростання «націоналізму, особливо етнічного і релігійного» суміщається із сумнівами і переглядом національного ділення і цінностей [16, с. 95].

Вважаю, що суперечність тут позірна, адже відповідний перегляд спостерігається саме у державах, що засновувалися на принципах, інших, ніж етнічна єдність. Вказаний автор відзначає, що «національно орієнтоване мислення... нерідко супроводжували екстремізм, насильство, конфронтаційність, експансіонізм, а також войовничий консерватизм», та що «під прапором національних інтересів не раз здійснювалися придушення особистості, дискримінація та етнічний геноцид» [16, с. 97]. Слід додати, що у наведеній думці відбувається суміщення категорій національного (громадянського) та етнічного, адже часто зазначені негативні соціальні події виникали не внаслідок розвитку етнічного самоусвідомлення, а, навпаки, в умовах протидії такому самоусвідомленню з боку різних суспільних акторів.

Варто дослідити відображення етнічного самоусвідомлення у сучасному міжнародному праві. Як правило, поточні міжнародні акти передбачають за народами та іншими етнічними групами низку прав, ключовим серед яких традиційно вважається право на самовизначення, передбачене серед іншого у ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р. Таке право, безумовно, передбачає за народом автономну колективну свідомість, адже та політична влада, що прагне виступати від імені народу та реалізовувати його право на самовизначення у практиці міжнародних відносин, має спиратися на ясно та чітко висловлену волю такого народу. Крім того, передбачений у вказаних нормах пактів 1966 р. вільний розвиток народів, зокрема, культурний [15], можна розуміти як можливість еволюції відповідної самосвідомості.

У ст. 19 Африканської Хартії прав людини і народів від 26 червня 1981 р. вказується на необхідність «рівної поваги» до усіх народів; у ст. 20 цього акту вказується на право народів на існування [2]. Закріплення у міжнародному праві цих двох прав народів фактично означає обов'язок визнавати та поважати самоусвідомлення народу як ознаку його етнічного буття. У Арабській хартії прав людини в редакції від 22 травня 2004 р. говориться про національну ідентичність арабських держав як характеристику їх волі та прав, але на ідентичність відповідних народів не вказується [37].

Варто вказати на Статут Організації непередставлених націй і народів, схвалений 11 лютого 1991 р. під час утворення цієї наднаціональної структури, що протиставила себе міжнародному правопорядку, який досі ґрунтується на міждержавних відносинах, а не

на відносинах між народами. У ч. «а» ст. 6 вказаного статуту дається визначення народу (нації) як групи людей, що мають бажання бути ототожненими як нація або народ та визначати власну долю як нація або народ, а також об'єднаних загальною спадщиною історичного, расового, етнічного, мовного, культурного або територіального характеру [38].

Саме «бажання бути ототожненими» і можна розглядати як формат самоусвідомлення у цьому єдиному сформульованому на наднаціональному рівні визначенні народу (міжнародне право як таке визначення народу не містить). Цікаво, що окремі визнані міждержавною спільнотою держави брали участь у діяльності цієї організації (можна згадати Вірменію, Естонію, Грузію, Латвію, Палау, Східний Тимор) і тому декларували визнання норм Статуту 1991 р., зокрема й вказаного визначення народу (нації).

Також можна згадати й про декілька актів міжнародного права, присвячених етнічним питанням у контексті проблеми етнічних меншин. Зокрема, можна вказати на регіональні договори з цього питання, зокрема, на Рамкову конвенцію про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р., схвалену під егідою Ради Європи. Цей акт у преамбулі визнає етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність будь-якої особи, що належить до національної меншини та у ст. 3 гарантує будь-якій «особі, що належить до національної меншини», право вільного вибору розглядатися або не розглядатися як така, що до неї належить. Цікаво, що при цьому право суб'єктного визнання своєї етнічної належності (самоусвідомлення) конвенція ув'язує з «об'єктивним» фактом належності людини до такої етнічної групи.

До елементів етнічної самобутності ст. 5 цієї конвенції відносить релігію, мову, традиції та культурну спадщину, не згадуючи саме про самоусвідомлення (водночас можливо, що автори конвенції розглядали його, як складову етнічних традицій або культури). До питань самоусвідомлення можна віднести й гарантоване у ст. 9 вказаного акту «право будь-якої особи, що належить до національної меншини, на свободу висловлення думки», що «включає свободу дотримуватися певних поглядів, одержувати і обмінюватися інформацією або ідеями мовою меншини без втручання з боку державної влади і незалежно від кордонів» [30].

У ст. 2 Конвенції про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, схваленій пострадянськими державами 21 жовтня 1994 р., вказується, що «належність до національної меншини є питанням індивідуального вибору зацікавленої особи», при цьому про об'єктивний характер такої належності, на відміну від Рамкової конвенції 1995 р., не йдеться. У ст. 4 цієї конвенції за особами, які належать до національних меншин, визнається право індивідуально або спільно з членами своєї групи безперешкодно висловлювати, зберігати і розвивати свою етнічну, мовну, культурну чи релігійну самобутність [13]. Тим самим етнічне самоусвідомлення у обох вказаних регіональних

конвенціях розглядається як абсолютний або відносний фактор визначення належності людини до певної етнічної групи, але не як фактор, що сприятиме визнанню факту існування цієї етнічної групи як такої.

У Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, прийнятій резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р., узагалі про вказаний фактор самоусвідомлення не йдеться. Ст. 1 і 4 цього акту лише закріплюють обов'язки держав у сфері збереження самобутності національних чи етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин та створення умов, що дозволяють особам, які належать до меншин, виражати свої особливості та розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції та звичаї [10].

Таке суперечливе відображення етнічного самоусвідомлення у міжнародному праві, втім, отримало прогресивний розвиток у Декларації про права корінних народів, що прийнята резолюцією 61/295 Генеральної Асамблеї ООН від 13 вересня 2007 р. У цьому акті підтверджується, що корінні народи рівні з усіма іншими народами, при цьому визнається право всіх народів відрізнятися один від одного, вважати себе відмінними від інших і користуватися повагою в такій своїй якості.

Крім того, у ч. 1 ст. 33 декларації вказується на право корінних народів визначати себе або свою етнічну приналежність відповідно до своїх звичаїв і традицій [9]. Цими нормами визнається право народів на власне самоусвідомлення, яке вони здійснюють незалежно від бажань інших народів, держав свого існування чи третіх держав. У дослідженні статусу корінних народів 2006 р. мною як ознаку належності певної етнічної групи до таких народів було виокремлено саме «самоусвідомлення представниками цих етносів корінними народами» [4, с. 18].

Варто вказати на те, що увага до питання самоусвідомлення характерна й для національного українського права. Так, у Законі України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. № 2494-ХІІ до національних меншин віднесено «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [28]. Водночас цікаво, що у Законі «Про закордонних українців» від 4 березня 2004 р. № 1582-IV про самоусвідомлення таких українців взагалі не згадується.

Втім, у альтернативному проекті закону України («Про правовий статус закордонних українців»), внесеного групою народних депутатів, до ознак закордонного українця було віднесено, поряд з українським етнічним походженням, збереження українського культурно-мовного самоусвідомлення. Таке самоусвідомлення у проекті визначалося як знання людиною історичного та сучасного надбання України, володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування; за ч. 3 ст. 4

проекту наявність культурно-мовного самоусвідомлення мала підтверджуватися у ході співбесіди з працівником органу МЗС України [29].

Водночас про формування ідентичності і громадянського самоусвідомлення українців йдеться у Проекті 3.4.5 «Європейська наука із спільної історії» Плану дій Ради Європи для України на 2011–2014 роки, схваленого Секретаріатом Ради Європи від 23 червня 2011 р. [24]. У Доктрині інформаційної безпеки України, схваленій указом Президента України від 8 липня 2009 р. № 514/2009 вказується про потребу керуватися в Україні «ідеями розвитку національного самоусвідомлення ...української нації» [27]. Але широкого розповсюдження категорія самоусвідомлення в українському праві все ж не отримала.

Аналіз законодавства пострадянських держав та європейських країн свідчить про переважне визнання у них проблеми етнічного самоусвідомлення також у контексті питань етнічних меншин. Так, у п. 4 ч. 1 та п. 4 ч. 3 ст. 2 Закону Республіки Польща «Про національні та етнічні меншини та регіональні мови» від 6 січня 2005 р. до ознак відповідно національних та етнічних меншин віднесено усвідомлення своєї власної історичної спільності з метою її вираження та захисту [39]. Водночас держава у цьому законі встановила інші, об'єктивні вимоги до таких меншин та надала їх вичерпний перелік. У Законі Угорської Республіки від 7 липня 1993 р. № 77 «Про права національних і етнічних меншин» також поруч із закріпленням об'єктивних ознак до національних або етнічних меншин було віднесено етнічні групи, члени яких виявляють свідомість своєї єдності, спрямовану на збереження власної самобутності, на вираження і захист інтересів своїх історично сформованих громад [23].

У Законі Чеської Республіки від 2 серпня 2001 р. «Про права людей, що належать до національних меншин» також поряд із об'єктивними ознаками національної меншини вказується на бажання її представників вважатися національною меншиною, «щоб мати можливість спільно зберігати і розвивати свою самобутність, мову і культуру, а також з метою представлення та захисту інтересів своєї історично сформованої спільноти» [22]. Ст. 1 Закону Естонії від 26 жовтня 1993 р. «Про культурну автономію національної меншини» до ознак таких меншин також відносить насамперед об'єктивні, але водночас і наявність у відповідної групи громадян Естонії «бажання загальними зусиллями зберегти свої культурні традиції, релігію або мову, що є основою для їх спільної ідентичності» [18].

У Законі Республіки Молдова «Про права осіб, що належать до національних меншин, і правовий статус їхніх організацій» від 19 липня 2001 р. № 382 також встановлено об'єктивні вимоги до осіб, що належать до національних меншин, але також вказується на ознаку «усвідомлення себе особами іншого етнічного походження» [21]. У ст. 2

Закону Республіки Білорусь «Про національні меншини в Республіці Білорусь» від 11 листопада 1992 р. № 1926-ХІІ в чинній редакції вказується, що «належність до національної меншини є питанням індивідуального вибору громадянина» [20].

Федеральний закон Росії (РФ) «Про національно-культурну автономію» від 17 червня 1996 р. № 74-ФЗ не дає визначення національній меншині та етнічній спільноті, але у ст. 1 визнає факт самостійного віднесення громадянами РФ себе до певної етнічної спільноті, а у ст. 13 визнає «право громадян РФ, які відносять себе до певних етнічних спільнот, на збереження і розвиток національної культури» [19]. У свою чергу, Федеральний закон РФ «Про гарантії прав корінних нечисленних народів РФ» від 30 квітня 1999 р. № 82-ФЗ у ч. 1 ст. 1 до ознак відповідних народів відніс усвідомлення ними себе як окремих етнічних спільнот, водночас встановивши, що «перелік таких народів має визначатися Урядом РФ за поданням органів державної влади суб'єктів РФ, де ці народи мешкають» [17].

Таким чином, загальною рисою наведених актів національних законодавств є визнання права на самоусвідомлення для індивіда, але насамперед у форматі «визнаних», «легальних» етнічних груп, наявність яких у суспільстві не заперечується та навіть встановлюється державною владою. Таке самоусвідомлення розглядається як необхідна, але недостатня ознака для визнання за етнічною групою певних колективних прав. Таке розуміння самоусвідомлення в цілому корелює з актами міжнародного права, хоча окремі з таких актів, розглянутих вище, не ув'язують самоусвідомлення з наявністю певних об'єктивних ознак народу.

Тому можна впевнено стверджувати, що етнічне самоусвідомлення є необхідною ознакою народу як суб'єкта міжнародних та національних правовідносин. Водночас право народів на самоусвідомлення нинішнім позитивним правом не передбачено; втім, це не означає відсутності такого природного колективного права (свободи). Право народу на самоусвідомлення (або свобода самоусвідомлення народу) є первинним правом, адже його реалізація передує виникненню у народу усіх інших прав, зокрема, і права на самовизначення.

Свобода самоусвідомлення є ключовою у визначенні природного характеру інституту народів; адже її відкидання, за умов прагнень держав самостійно визначати, які соціальні групи є народами, а які – ні, нівелює усі визнані у праві права народів, а саме право на самовизначення, право на спротив, право на розвиток, право на мир та ін. Зважаючи на природний характер самоусвідомлення народів слід очікувати поступового визнання такої свободи світовою спільнотою в умовах Другого модерну. Вказані процеси, безумовно, потребують додаткових наукових досліджень у площинах права, політології та соціології.

Список використаної літератури

1. **Александренков Э. Г.** «Этническое самосознание» или «этническая идентичность»? Э. Г. Александренков // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3. – С. 13–22.
2. **Африканская Хартия прав человека и народов** от 26 июня 1981 г., URL : <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Rz1afchar.html>
3. **Бабаков В. Г.** Национальное сознание и национальная культура / В. Г. Бабаков, В. М. Семенов. – М. : ИФ РАН, 1996. – 70 с.
4. **Бабін Б. В.** Конституційно-правовий статус корінних народів України : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук ; спец. 12.00.02 – конституційне право. – Одеса, 2005. – 20 с.
5. **Баркова В. В.** Российское самосознание. Тенденции развития в условиях глобализации / В. В. Баркова // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2010. – № 1. – С. 90–95.
6. **Бергер П.** Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
7. **Егоров В. К.** Философия культуры России: контуры и проблемы / В. К. Егоров. – М. : РАГС, 2002. – 653 с.
8. **Даровских О. В.** Феномен этнического самосознания молодежи / О. В. Даровских // Этнопсихологические проблемы вчера и сегодня : хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 2004. – С. 442–453.
9. **Декларация** о правах коренных народов : принята резолюцией 61/295 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 сентября 2007 г., URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml
10. **Декларация** о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам : принята резолюцией 47/135 Генеральной Ассамблеи ООН от 18 декабря 1992 г., URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml
11. **Здравомыслов А. Г.** Сравнительный анализ национальных социологических школ в их отношении к национальным культурам / А. Г. Здравомыслов // Вестник Института социологии. – 2010. – № 1. – С. 179–202.
12. **Ігнатенко В. В.** Проблема етнічної ідентичності: аналіз дискусійних аспектів / В. В. Ігнатенко, О. О. Селіванова // Вісник Черкаського університету. – Серія Історичні науки – 2008. – Вип. 133–134. – С. 12–17.
13. **Конвенція** про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин від 21 жовтня 1994 р., URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_050
14. **Лазарян С. С.** Структура и критерии формирования этнической идентичности личности / С. С. Лазарян // Человек и образование. – 2008. – № 2. – С. 81–83.
15. **Международный пакт** о гражданских и политических правах : принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 12. 1966 г. – URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.
16. **Нарочницкая Е. А.** Национальный фактор в эпоху глобализации / Е. А. Нарочницкая // Актуальные проблемы Европы. – 2000. – № 4. – С. 90–137.
17. **О гарантиях** прав коренных малочисленных народов Российской Федерации : Федеральный закон от 30 апреля 1999 г. № 82-ФЗ (с изменениями и дополнениями), URL : <http://constitution.garant.ru/>

act/right/180406/ **18. О культурной** автономии национального меньшинства : Закон Эстонии от 26 октября 1993 г., URL: <http://www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=27193/V%E4hemusrahvuste+kultuuriautonoomia.pdf> **19. О национально-культурной** автономии : Федеральный закон Российской Федерации от 17 июня 1996 г. № 74-ФЗ (с изменениями и дополнениями), URL : http://base.garant.ru/135765/1/#block_100 **20. О национальных** меньшинствах в Республике Беларусь : Закон Республики Беларусь от 11 ноября 1992 г. № 1926-XII в редакции от 5 января 2004 г. № 261-3, URL : <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1368.htm> **21. О правах лиц,** принадлежащих к национальным меньшинствам, и правовом статусе их организаций : Закон Республики Молдова от 19 июля 2001 г. № 382, URL : <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=2&id=312817> **22. О правах** членов национальных меньшинств и о внесении изменений в некоторые законы : Закон Чешской республики от 10 июля 2001 г. № 273, URL : http://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/vladni-dokumenty/menzakon_ru_1.pdf **23. О правах** национальных и этнических меньшинств : Закон Венгерской Республики от 7 июля 1993 г. LXXVII, URL : <http://nek.gov.hu/data/files/85199673.pdf> **24. План дій** Ради Європи для України на 2011-2014 роки : документ, підготовлений Секретаріатом Ради Європи від 23 червня 2011 р., URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_b25 **25. Прайс Монро Э.** Масс-медиа и государственный суверенитет: Media and Sovereignty: Глобальная информационная революция и ее вызов власти государства / Монро Э. Прайс; [Пер. с англ. Я. Скляровой]; Ин-т проблем информ. права; Вып. 39. - М.: Ин-т проблем информ. права, 2004. - 332 с. - (Журналистика и право). **26. Працко Г. С.** Антропология социального порядка / Г. С. Працко // Известия ВУЗов. Северо-Кавказский регион. - 2003. - Серия: Общественные науки. - № 4. - С. 37-45. **27. Про Доктрину** інформаційної безпеки України : указ Президента України від 8 липня 2009 р. № 514/2009, URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009> **28. Про національні** меншини в Україні : Закон України від 25 червня 1992 р. № 2494-XII, станом на 15 червня 2013 р., URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> **29. Про правовий статус** закордонних українців : проект Закону України, внесений народними депутатами України І. Осташем, В. Бондаренком, А. Деркачем, URL : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=12678&pf35401=22480>. **30. Рамочная конвенция** о защите национальных меньшинств от 1 февраля 1995 г., URL : <http://conventions.coe.int/treaty/rus/treaties/html/157.htm>. **31. Склярова Д. В.** Характеристики когнитивного компонента этноидентичности кабардинцев, балкарцев и русских / Д. В. Склярова // Известия Южного федерального университета. Технические науки. - 2008. - Т. 78. - № 1. - С. 128-129. **32. Слободян Р. Р.** Етнічна самосвідомість як духовна передумова ідентифікації особи / Р. Р. Слободян // Науковий вісник

Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 27. – С. 20–22. **33. Соловьев В.С.** Русская идея / В. С. Соловьев, URL : <http://www.vehi.net/soloviev/russianidea.html> **34. Солодовникова Н. В.** Соотношение этнической и национальной идентичности в условиях глобализации / Н. В. Солодовникова // Этносоциум и межнациональная культура. – 2010. – Т 26. – № 2. – С. 151–155. **35. Томайчук Л. М.** Влияние национальной идентичности на внешнеполитические ориентации постсоветских республик / Л. М. Томайчук // Управленческое консультирование. – 2012. – № 1. – С. 59–67. **36. Хотинец В. Ю.** Этническое самосознание / В. Ю. Хотинец. – СПб. : Алетейя, 2000. – 235 с. **37. Arab Charter on Human Rights**, May 22, 2004, League of Arab States, URL : <http://www1.umn.edu/humanrts/instate/loas2005.html?msource=UNWDEC19001&tr=y&aid=3337655> **38. UNPO Covenant on the 11 February 1991**, URL : <http://www.unpo.org/section/2/1> **39. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym**, URL : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20050170141>.

Бабін Б. В. Самоусвідомлення народів як критерій їх правосуб'єктності в умовах другого модерну

У статті в контексті сучасної правової думки розглянуто специфіку етнічного самоусвідомлення через призму проблеми суб'єктності народів. Доведено відображення проблем такого самоусвідомлення у науковій доктрині, актах національного та міжнародного права. Етнічна самосвідомість визначається як ключова категорія, без якої визначити зміст та механізм самоусвідомлення народів неможливо. Аналізується питання співвідношення самоусвідомлення, усвідомлення народу іншими народами та усвідомлення ним інших народів, проблема співвіднесення етнічної та національної ідентичності. Обґрунтовано перспективу поступового визнання свободи самоусвідомлення народів світовою спільнотою в умовах Другого модерну. Доведено, що право народу на самоусвідомлення (свобода самоусвідомлення народу) є первинним колективним природним правом, адже його реалізація передусє виникненню у народу всіх інших прав, зокрема, і права на самовизначення.

Ключові слова: етнічна група, етнічне самоусвідомлення, колективні права, колективна свідомість, народ, право на самоусвідомлення, самоусвідомлення народів.

Бабин Б. В. Самоосознание народов как критерий их правосубъектности в условиях второго модерна

В статье в контексте современной правовой мысли рассмотрена специфика этнического самоосознания в контексте проблемы субъектности народов. Доказано отражение проблем такого самоосознания в научной доктрине, актах национального и

международного права. Этническое самосознание определяется как ключевая категория, без которой определить содержание и механизм самоосознания народов невозможно. Анализируется вопрос соотношения самоосознания, осознания народа другими народами и осознание им других народов, проблема соотношения этнической и национальной идентичности. Обоснована перспектива постепенного признания свободы самоосознания народов мировым сообществом в условиях Второго модерна. Доказано, что право народа на самоосознание (свобода самоосознания народа) является первичным коллективным естественным правом, поскольку его реализация предшествует возникновению у народа всех прав, в частности, и права на самоопределение.

Ключевые слова: этническая группа, этническое самосознание, коллективные права, коллективное сознание, народ, право на самоосознание, самоосознание народов.

Babin B. V. Nationals' self-consciousness as a criterion of their legal personality in Second modern

The article deals with the specifics of ethnic self-consciousness in the context of subjectivity problem in the modern law. Here proved reflection of problems of such self-consciousness in scientific doctrine, acts of national and international law. Ethnic self-consciousness is determined as a key category. Without this category it is impossible to define content and mechanism of national self-consciousness. Here analyzed issue of correlation of national consciousness and understanding of the nation by others, problem of interrelation of ethnic and national identity. The article substantiates prospects of gradual recognition of freedom of self-consciousness of nations by international community under conditions of the Second modern. It is proved that the right of the nation for self-consciousness is the basic collective natural law, as its realization foregoes other rights, in particular, a self-determination right.

Studies of ethnic identities as self-determination of the nations show the fruitfulness of the interactions between sociologists and scientists of law. Primordial factors of social life through their understanding by the nation's elite can be transformed into instruments of the political construction.

Key words: ethnic group, ethnic self-consciousness, collective rights, collective consciousness, right.

Стаття надійшла до редакції 22. 07. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – к. соц. н., доцент Лебідь Л. І.

УДК 316.023.6

А. В. Маслихин

СЛАВЯНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В РОССИИ

Идентичность в современном мире является важным элементом общественно-политической и обыденной жизни людей. Она служит одним из способов включения человека в общественные отношения, выступает механизмом социализации, что имеет актуальное значение для жизнедеятельности как на уровне непосредственного бытия, так и в процессах глобализации. «Идентичность – некоторая устойчивость индивидуальных, социокультурных, национальных или цивилизационных параметров, их самоидентичность. Исходные уровни идентичности связаны с традиционной (национальной) культурой» [1, с. 357].

Глобализация связана с расширением видов деятельности, ориентацией на новую социальную реальность. По большому счету, глобализация актуализировала становление не только новых, но и прежних форм идентичностей. В процессе глобализации славянская идентичность становится важным объектом социального познания, имеет не только теоретическое, но и непосредственное практическое значение для организации обыденной и цивилизованной жизни народов и государств. Идентичность, свойственная субэтносу, находит отражение не только во взаимодействии родственных народов и культур, но и получает выход на конкретного человека, рефлексия жизни которого неизбежно сопровождается переходом от собственного «я» к этносу и суперэтносу. Так, русский, украинский, белорусский восточно-славянские этносы, являясь частями славянского суперэтноса, имеют свои особенности, которые формировались столетиями. В России, по данным переписи 2010 года, наряду со 111 миллионами русских людей, живут свыше 2,5 миллионов представителей восточных, западных и южных славян, а это 80% всего населения страны.

В современном российском обществе наибольшее предпочтение отдается модели общественной жизни, в которой первенствует уважение прав человека, а далее идут ценности этнических групп. Такой подход обусловлен либеральным вектором деятельности российского государства. «Формирование позитивной идентичности как основы развития гражданской нации является важнейшей составляющей государственной политики идентичности. Она должна быть ориентирована на преимущества национального сообщества и на «капитализацию» таких преимуществ. Россия – страна больших возможностей, но необходимо открыть эти возможности для людей, положить их освоение в основу национального проекта развития. Для

этого необходимы импульсы со стороны гражданского общества» [2, с. 69].

В начале XXI века в России идентичность активно исследуется в социологическом аспекте [3–7], однако на уровне раскрытия славянской идентичности, крупные работы, практически отсутствуют.

Социологический анализ идентификации представителей славянских народов на территории Украины позволят утверждать: «Сам факт спокойствия в национальных отношениях русских и украинцев основывается на том, что люди понимают общность своих судеб» [8, с. 394]. Состояние межнациональных отношений в отдельных российских регионах позволяет рассуждать о наличии дружбы народов в условиях постперестроечной России [9, с. 69–72].

Существуют разнообразные классификации этнической идентичности. По масштабам своего распространения, прежде всего, выделяем обыденную идентичность. Внутренняя определенность человека присутствует на уровне его чувств, психики, реализуется в повседневной жизни и деятельности человека. Такая идентичность определяет человека в системе общественных отношений, исходит из круга непосредственных взаимодействий. Как правило, обыденная идентификация склонна к выделению этно-национальной определенности.

Этническая идентичность на обыденном уровне включает в себя осознание своей принадлежности к определенной общности (русской, украинской, белорусской и т. д.), подразумевает солидарность с ценностями, стандартами, идеалами своей общности. Она включает и оценку значимости для индивида своего членства в ней. Люди следуют культурно-смысловым ориентирам, образцам поведения и нормам взаимоотношения с окружающим миром. Идентичность с суперэтносом помогает человеку адаптироваться в обществе, найти свое место в нем, дает возможность гармонично строить свои отношения с окружающим миром, с представителями других этносов. Жизнь людей на уровне обыденной идентичности позволяет «собирать» локальную общность, в рамках которой протекает конкретная жизнедеятельность людей. Через стереотипы поведения, организованное взаимодействие, воспроизведение культуры, локальная общность выходит на «большую» общность. По данным многочисленных конкретно-социологических исследований, большинство русских среди своих друзей и хороших знакомых имеют представителей других славянских народов – украинцев, белорусов. Трудовая деятельность россиян в разнообразных коллективах демонстрирует наличие заинтересованности в наличии чисто человеческих и профессиональных качеств коллег. Работа в многонациональном коллективе предполагает наличие заинтересованности в благоприятной этнической среде. Аналогичная картина складывается среди учащихся. При общем незначительном количестве в начале XXI века доли смешанных браков, наибольшее

распространение имеют браки русских с представителями родственных славянских народов. Более половины опрошенных считают, что национальность супруга не имеет значения, главное – личностные качества.

В России славянская идентичность сопряжена с идеей формирования российской идентичности. Усвоение гражданской идентичности не вызывает больших сложностей для населения, поскольку ассоциации с административными границами и политической властью уже подводят индивида к выбору соответствующей идентичности.

По данным Европейского социального исследования в 2008–2010 гг. россиянами чаще всего себя идентифицировали на Северо-Западе страны, в Центре, Поволжье, Центрально-Черноземном, Волго-Вятском регионах, на Урале – 61–75%. В этом же отношении, как показали последние опросы 2011г., идентифицируют себя живущие в Татарстане, Башкортостане и Саха (Якутии) – до 80–83%. В Западной и Восточной Сибири – 51,5–54,3% (в целом по России по данным ESS в 2010 г. – 66%).

Важной для людей остается и этническая идентичность. Общероссийское и республиканское исследования показали, что свыше 80% людей в той или иной мере ощущают связь, единство с людьми своей национальности [10, с. 2379]. «Формирование российской идентичности должно идти не за счет устранения этнической идентичности, а путем их органичного сочетания, разумного сосуществования» [11, с. 2030].

Славянская идентичность в значительной степени реализуется через обращение людей как этнофоров к идентичности отдельных славянских народов.

Основные политические силы страны свои программные установки строят вокруг русской идеи. В 2007 году партия «Единая Россия» выдвинула программу «Русский проект», в которой «русскость» предлагалась в качестве основания для формирования общегосударственной идентичности граждан России. Однако в последующие годы «Русский проект» у ЕР не получил своего дальнейшего продолжения, ибо он имел частичную взаимосвязь с идеей интеграции в общероссийскую общность всех народов страны. КПРФ следует идее реализации объединительной роли русского народа в многонациональной России. «Патриоты России» выдвигают идею собирания русского мира. ЛДПР выдвинула лозунг: «Мы за бедных, мы за русских».

Реальным путем развития российской идентичности, на наш взгляд, служит обращение населения к существующим славянской, тюркской, угро-финской и другим общностям. Через рефлексию относительно крупных этносов возможно обретение российской идентичности в углубленном интеграционными процессами виде.

Процесс сближения внутри этносов предполагает сближение самих этносов, что, прежде всего, возможно на цивилизованном уровне. Главный вопрос XXI в. для представителей славянского суперэтноса России состоит в том, смогут ли славяне выработать общую социокультурную идентичность, не утратив собственной этнической уникальности?

В Российской Федерации наряду с индивидуальными носителями славянских идентичностей (русской, украинской, белорусской и др.), действуют и коллективные социальные субъекты, пусть даже проведение ими славянской идентичности носит иногда фрагментарный характер. Идеи славянской идентичности проводят Институт славяноведения РАН, телеканал «Содружество», разнообразные печатные издания. В 2012 году при участии видных общественно-политических деятелей России С. Н. Бабурина и Е. С. Троицкого создана Всероссийская общественная организация «Славянское движение России». Для представителей русской интеллигенции идея славянской идентичности представляет собой попытку восстановления исторической преемственности, традиционного опыта дореволюционной и современной России, культурное воссоединение славянских народов.

У человека теоретическая рефлексия относительно славянской общности складывается из обращения к общностям конкретных людей, культурным идеалам, истории, судьбе. Причем, факт наличия славянского суперэтноса, поддерживаемый социокультурными системами входящих в него народов, как на уровне обыденной жизни людей, так и возникших на ее основе цивилизованных государств, являются объективными основаниями для характеристик этнической идентичности в целом и одновременно его частей.

Славянская идентичность современных россиян не единообразна. И дело не только в том, что она объединяет людей различного социального, демографического, образовательного или возрастного статуса, а в том, что, в конечном счете, не предъявляет к человеку каких-либо требований, кроме тех, которые предполагают быть самим собой: русским и славянином, украинцем и славянином, белорусом и тоже славянином. Сегодня отсутствуют культурные, политические или государственные критерии причастности человека к славянским традициям или принадлежности к славянскому суперэтносу. Современный россиянин свободен от социального контроля в вопросах этнической идентификации. Его выбор детерминирован, прежде всего, своими нравственными, духовными, социальными потребностями.

Славянская идентичность свойственна многим личностям современной России. В полиэтнической среде рефлексия к своей славянской природе позволяет личности быть автономной, свободной в принимаемых решениях и деятельности. Но, в то же время, личность является частью социальной действительности, так как осуществляет выбор в масштабах непосредственного окружения. Свобода личности в

своем природном естестве позволяет окрашивать деятельность многими признаками славянской культуры.

В России обращение к представителю славянской общности позволяет избегать понятия «этнический мигрант». Как известно, к этой категории в настоящее время принято относить иностранцев, прибывающих в Россию по экономическим причинам, и членов их семей. В стране, откуда они прибыли, это наиболее энергичная и экономически активная категория населения. В стране размещения мигранты также являются заметной частью экономически деятельных слоев населения. Процесс идентификации индивидов предполагает возможность безболезненной адаптации к окружающей его реальности. Даже если возникает какая-либо проблема, она связана, прежде всего, с определенными социальными ожиданиями и несовпадением этих ожиданий с реальностью. Через идентификацию со славянами, жители стран СНГ, работающие в России, не испытывают неудобств по этническому признаку. В широком смысле к «своим» относят всех, кто прибывает в страну и при этом имеет славянские корни.

Восприятие представителей славянских этносов происходит на основе совершенно четкого определения «нашего», «своего»: во-первых, славянская внешность, во-вторых, знание и родство языков, в-третьих, следование обычаям и традициям родственных народов. Близкая идентичность, демонстрация обычаев и традиций, общих для славян и характерных для своего народа, позволяет гармонично адаптировать себя в новом социуме.

Славянская идентичность в условиях полиэтнических регионов – естественный фактор общественной жизни. Разнообразная этничность воспринимается индивидами целенаправленно и осознанно. Это связано с тем, что фактически на всех территориях живут представители многочисленных этнических культур. Именно они, лично осознающие этническую пестроту общественной жизни люди, оказывают значительное влияние как на формирование этнической идентичности индивидов, так и на сближение соответствующих культур.

Многоаспектность славянской идентичности обуславливает ее многокомпонентную структуру. Государственный аспект славянской идентичности состоит в том, что Россия неоднократно брала на себя ответственность быть защитницей и спасителем славянских народов от порабощения, угнетения и гибели. С государственным компонентом тесно связан культурный. Лучшие образцы искусства, материальной и духовной культуры являются достоянием всех славянских народов, независимости от национальности своего создателя. Классические произведения литературы, живописи, музыки, созданные представителями славянских народов, высоко почитаются в любой славянской стране. Важен и экзистенциальный компонент. Осознание себя славянином – это процесс вычленения ряда свойств, которые характеризуют конкретный славянский народ в понимании человека и

общества в целом. В современных российских условиях на первом месте политико-идеологических практик находится культурная идентичность человека со славянским миром.

Помимо субъективной самоидентификации, связанной с культурой, тенденции роста идентификации со славянами проявляются и в осуществлении соответствующих практик: в посещении славянских государств в ходе туристических и деловых поездок, наличии родственников, друзей и знакомых, выполнении договорных обязательств с деловыми партнерами и т. д. При этом уровень распространения индивидуальных и коллективных практик всё же ниже уровня духовной связи россиян со славянами, которая, в свою очередь, не дотягивает до уровня общегражданско-национальной российской идентичности. Но одновременно наблюдается процесс сокращения разрыва между самоидентификацией по этническому признаку и по уровню национального сознания, осуществляющего рефлекссию относительно суперэтносов. Люди, отождествляющие себя со славянами, демонстрируют высокий уровень этнической солидарности, позитивное этническое самовосприятие.

Таким образом, славянская идентичность в России находится на стадии становления, причем идея всеславянского единства нередко подменяется обращением к деятельности российского государства в XIX-XX веках, либо отождествляется с русской этнической идентичностью и русской культурой. В полиэтнических регионах славянская идентичность находится в тесном переплетении с идентичностями этническими и региональными. Среди пропагандируемых идей и смыслов, объединяющих славян сегодня, выступают исторические события, спортивные успехи, достижения в области культуры, науки, искусства. Разобщающими элементами для славянской идентичности являются: гегемонистские устремления НАТО, социальная дифференциация населения, недостаточное распространение всеславянской идеологии, способной объединить родственные этнические группы населения.

Список использованной литературы

- 1. Федотова Н. Н.** Идентичность // Глобалистика: Энциклопедия. – М.: Радуга, 2003. – 1328 с. – С. 357–358.
- 2. Семенов И. С.** Национальное государство и нацистроительство: российские проблемы в контексте современного зарубежного опыта // Государственная политика нацистроительства в современной России. – Вып. 2 (40). – М.: Научный эксперт, 2011. – 128 с. – С. 65–70.
- 3. Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / Отв. ред. В. С. Магун.** – М.: Изд-во Института социологии РАН, 2006. – 327 с.
- 4. Губогло М. Н.** Идентификация идентичности: Этнополитические очерки / М. Н. Губогло. – М.: Наука, 2003. – 765 с.
- 5. Диалоги об идентичности и мультикультурализме / Под ред. Е. Филипповой и**

Ронана Ле Коадика. – М. : ИЭА РАН, 2005. – 327 с. **6. Барлыбаев Х. А.** Структура сознания и идентичность / Х. А. Барлыбаев. – Уфа : Гилем, 2011. – 116 с. **7. Российская** идентичность в социологическом измерении. Информационно-аналитический бюллетень. – 2008. – № 3. – М. : Институт социологии РАН, 2008. – 72 с. **8. Неймер Ю. Л.** Из стабильности в кризис. Исследования и публицистика социолога в СССР, Украине и США / Ю. Л. Неймер. – М. : КНОРУС, 2004. – 544 с. **9. Маслихин А. В.** Дружба народов в условиях глубокой трансформации общественной жизни (на примере Республики Марий Эл) // Национальный вопрос. Теория. Современность. Политика. – Якутск : Сфера, 2013. – 288 с. – С. 69–72. **10. Дробижева Л. М.** Государственно-гражданская идентичность в республиках в общероссийском контексте // Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие [Электронный ресурс]: Материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса / РОС, ИС РАН, АН РБ, ИСППИ. – М. : РОС, 2012. – С. 2373–2385. **11. Абузарова Н. А.** Российская и этническая идентичность в контексте сосуществования // Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие [Электронный ресурс]: Материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса / РОС, ИС РАН, АН РБ, ИСППИ. – М. : РОС, 2012. – С. 2299–2301.

Масліхін О. В. Слов'янська ідентичність у Росії

У статті досліджується формування слов'янської ідентичності в сучасній Росії. Показано, що глобалізація актуалізувала становлення не тільки нових, але й минулих форм ідентичностей. Серед них – слов'янська ідентичність, яка стає важливою частиною організації повсякденного та цивілізованого життя народів та держав. Слов'янська ідентичність сучасних росіян різноманітна та багатоаспектна. Вона об'єднує людей різного статусу і не має чітких культурних, політичних чи державних критеріїв визначення приналежності до слов'янського суперетносу. В Росії слов'янські етноси визначаються як «свої». Через ідентифікацію зі слов'янами мешканці СНД, які працюють в Росії, не відчують незручностей за етнічною ознакою. Звернення до слов'янської ідентичності дозволяє запобігти поняттю «етнічний мігрант». Слов'янська ідентичність в Росії включає державний, культурний і екзистенційний аспекти. Показано, що в сучасних російських умовах на перше місце виходить культурний компонент – культурна ідентичність зі слов'янським світом.

Ключові слова: слов'яни, росіяни, слов'янська ідентичність, російська ідентичність, суперетнос, буденна ідентичність, цивілізована ідентичність, поліетнічний регіон.

Маслихин А. В. Славянская идентичность в России

В статье исследуется формирование славянской идентичности в современной России. Показано, что глобализация актуализировала

становление не только новых, но и прежних форм идентичностей. Среди них – славянская идентичность, которая становится важной частью организации обыденной и цивилизованной жизни народов и государств. Славянская идентичность современных россиян многообразна и многоаспектна. Она объединяет людей различного статуса и не имеет четких культурных, политических или государственных критериев определения принадлежности к славянскому суперэтносу. В России славянские этносы определяются как «свои». Через идентификацию со славянами, жители стран СНГ, работающие в России, не испытывают неудобств по этническому признаку. Обращение к славянской идентичности позволяет избегать понятия «этнический мигрант». Славянская идентичность в России включает государственный, культурный и экзистенциальный аспекты. Показано, что в современных российских условиях на первое место выходит культурный компонент – культурная идентичность со славянским миром.

Ключевые слова: славяне, русские, славянская идентичность, российская идентичность, суперэтнос, обыденная идентичность, цивилизованная идентичность, полиэтнический регион.

Maslikhin A. V. Slavic identity in Russia

The article studies formation of Slavic identity in modern Russia. It is shown that globalization actualized formation not only new, but former forms of identity.

Slavic identity is one of them, which becomes integral part of organizing of everyday civilized life of nations and states. Slavic identity of contemporary Russians is diverse and multidimensional. It unites people of different statuses and does not have clear cultural, political or state criteria of determination of belonging to Slavic super ethnos.

In Russia Slavic ethnoses defined as “native”. Because of identification with Slavs, habitants of CIS countries, who work in Russia, do not experience discomfort because of ethnic reasons. Dealing with Slavic identity helps to avoid a notion “ethnic migrant”.

Slavic identity in Russia includes state, cultural and existential aspects. It is shown that under contemporary Russian conditions cultural component takes the first place – cultural identity with Slavic world.

Slavic identity in Russia is in a formative stage, moreover the idea of all-Slavic unity is often interpreted as the activity of Russian state in the XIX-XX centuries, or it is also identified with Russian ethnic identity and Russian culture. In the polyethnic regions Slavic identity is tightly intertwined with ethnic and regional identities.

Key words: Slavic, Russians, Slavic identity, Russian identity, super ethnos, routine identity, civilization identity, polyethnic region.

Стаття надійшла до редакції 04. 07. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – к. соц. н., доцент Хобта С. В.

УДК 321 : 355

Т. С. Воропасва

**ДРУГИЙ МОДЕРН І ТРАНСФОРМАЦІЯ КОЛЕКТИВНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (1991 – 2012 рр.)**

Відомо, що сучасні вчені ведуть мову про певну множинність модернів, виходячи з того, що конкретний модерн має локальний соціокультурний зміст, який детермінований цілою низкою чинників. Проте множинність і альтернативність модернів не виключає ролі «глобального модерну», що впливає на специфіку локальних модернів [1, с. 181]. Російський вчений С. Кравченко підкреслює, що одна група вчених вважає, що суспільство вже радикально змінилося, перейшло в стан постмодерну, інша ж група вважає, що постмодерн нині співіснує з модерном. Остання позиція видається вченому більш адекватною тим змінам, що насправді відбуваються, адже «постмодерн не міг одночасно проникнути в усі культури, охопити всі сфери суспільного життя. Різні компоненти соціуму знаходяться в різних темпо-світах, тобто мають динаміку розвитку, характер якої відноситься до історично різного часу» [2, с. 34]. Тому, наголошує С. Кравченко, сьогодні правильніше говорити про особливості глоболокального постмодерну щодо конкретного соціально-культурного простору [2, с. 34].

Можна повністю погодитись з українським вченим І. Кононовим, який стверджує, що «головним загальносвітовим процесом є перехід до суспільства Другого модерну (термін німецького соціолога Ульріха Бека). ... Воно є різновидом загального проекту модерну. З іншого боку, між Першим (індустріальне суспільство) і Другим (інформаційне суспільство) модернами є значні відмінності. Перший модерн (індустріальне суспільство) базувався на масовому виробництві речей як мінових і споживчих вартостей з використанням фізико-хімічних технологій. У суспільстві Другого модерну провідну роль відіграють інформаційні технології, комп'ютерна та телекомунікаційна техніка, нанотехнології та генна інженерія (шостий технологічний уклад). Головного значення набуває людський, а не речовий капітал. ... Національні простори не просто включаються до глобальних зв'язків, а змінюються зсередини» [3, с. 15 – 16]. Саме тому проблема колективної ідентичності в сучасному світі стає однією з найактуальніших наукових проблем. Відомий британський соціолог З. Бауман слушно зауважив, що «вражаюче зростання інтересу до “обговорення ідентичності” може сказати більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення» [4, с. 176].

Метою даної статті є висвітлення динаміки трансформації колективної ідентичності громадян України в період незалежності. Одними з найбільш важливих колективних ідентичностей в процесі

переходу до суспільства Другого модерну стають регіональна, релігійна, етнічна, національна та цивілізаційна ідентичність.

Відомо, що ідентифікаційна проблематика була актуалізована в ХХ ст., різні аспекти даної проблеми досліджувалися в рамках психології, соціології, філософії, історії, етнології, політології, антропології, педагогіки і т. д. Перші концепції ідентичності були представлені у працях З. Фрейда, Е. Еріксона, К.-Г. Юнга, Г. Теджфела, Дж. Тернера та інших вчених. Нові підходи до вивчення ідентичності з різних теоретико-методологічних позицій репрезентувати Х. Абельс, М. Барретт, Ф. Барт, З. Бауман, П. Бергер, П. Бурдьє, А. Ватерман, Б. Геральд, В. Дуаз, Дж. Колеман, Г. Кон, В. Коннор, Ж. Лакан, Т. Лукман, Г. Люббе, Дж. Марсія, Д. Маттесон, Дж. Мід, М. Мід, С. Московічі, Т. Парсонс, Е. Сміт, П. Сорокін, С. Страйкер, Ч. Тейлор, Е. Фромм, Ю. Хабермас, С. Хантінгтон, К. Хорні, В. Хесле, А. Шюц та ін.). Відомі російські й українські вчені (Г. Андреева, Е. Арутюнова, Ю. Арутюнян, А. Асмолов, А. Бороноев, Ю. Бромлей, Є. Галкіна, П. Гнатенко, Я. Грицак, М. Губогло, Л. Дробіжева, А. Здравомислов, Н. Іванова, Л. Іонін, К. Касьянова, І. Кон, Н. Корж, Н. Лебедева, Л. Науменко, В. Павленко, С. Рижова, Н. Рябчук, С. Савоскул, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, В. Тишков, В. Хотинець, С. Чешко, Н. Шульга, В. Ядов та ін.) вивчали етнічну, релігійну, регіональну, громадянську та національну ідентичність.

Оскільки більшість сучасних дослідників вважають, що ідентичність є результатом процесу ідентифікації (що розглядається як процес співвіднесення, уподібнення, ототожнення себе чи своєї референтної групи з ким-небудь або чим-небудь), то цей феномен необхідно розглядати як динамічну структуру, яка розвивається упродовж усього людського життя, причому її розвиток є нелінійним і нерівномірним, може розгортатися як у прогресивному, так і у регресивному напрямі, проходячи етапи подолання криз ідентичності.

Процес формування і трансформації релігійної, регіональної, етнічної, національної та цивілізаційної ідентичності громадян України досліджувався нами упродовж 1991 – 2012 рр. в рамках кількох наукових проектів Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка (до вересня 2000 р. цей проект виконувався у відділі етнології Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка), в яких активну участь брали студенти й аспіранти факультетів психології, соціології та філософського факультету («Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти» [5, с. 127 – 134]; «Соціально-психологічні та регіональні аспекти формування національної самосвідомості громадян України як чинника державотворення» [6, с. 128–133]; «Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти» [7, с. 193–196] та ін.). Ці проекти були підтримані Фондом «Відродження», Фондом Фрідріха Еберта, Міністерством України у справах науки і технологій, Фондом фундаментальних

досліджень Міністерства освіти і науки, а також Асоціацією українських банків. У 2011 – 2012 рр. наш проєкт був відзначений як один з кращих серед дослідницьких робіт в галузі соціогуманітаристики, керівника проєкту нагородили: 1) Дипломом «In the forefront of science» («В авангарді науки») за наукову аналітику в рамках конкурсу «World Championship, continental, national and regional research analytics championships» за підписом Директора Департаменту міжнародних проєктів IASHE (International Academy of Sciences and Higher Education) Томаса Моргана (London, Great Britain, 2011); 2) Дипломом «SOPHIST» (№ DS – 012/0086) за науково-дослідну роботу в галузі культурології в рамках Міжнародного науково-дослідницького чемпіонату з наукової аналітики (London, Great Britain, 2012); 3) Дипломом першого ступеня за результатами другого етапу Національного дослідницького аналітичного чемпіонату України, проведеного в Лондоні (Diploma of the first degree № DA-012/0047 Regarding the results of the II stage of the National Research Analytics Championship of Ukraine held in London (UK) on behalf of the Expert Commission (Head IASHE International Department Thomas Morgan; London, Great Britain, 2012).

Загалом було обстежено 41 500 респондентів віком від 18 до 87 років (в 1991 р. було опитано 300 респондентів; в 1992 р. – 400, в 1993 р. – 1200, в 1994 р. – 1250, в 1995 р. – 1250, в 1996 р. – 1500, в 1997 р. – 1500, в 1998 р. – 1500, в 1999 р. – 1500, у 2000 р. – 2500, у 2001 р. – 2500, у 2002 р. – 2000, у 2003 р. – 2000, у 2004 р. – 2500, у 2005 р. – 2500, у 2006 р. – 2500, у 2007 р. – 2500, у 2008 р. – 2500, у 2009 р. – 2500, у 2010 р. – 2500, у 2011 р. – 2500, у 2012 р. – 2100). Для вивчення трансформації різних видів колективної ідентичності ми використали методику М. Куна – Т. Макпартленда «Хто Я?», адаптований Опитувальник колективної ідентичності (Р. Лухтанен, Дж. Крокер), адаптовану методику «Шкала вимірювання ідентичності» М. Синерелли та інші методи. Надійність результатів проведеного дослідження забезпечувалась методологічним обґрунтуванням його висхідних позицій; використанням сукупності діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних, репрезентативністю вибірки.

Застосований нами комплексний підхід передбачав урахування важливих теоретико-методологічних засад дослідження колективної ідентичності громадян України, основними з яких є: 1) чітке розрізнення етнічного та національного буття, етнічної та національної ідентичності, етнічної та політичної нації; 2) системне вивчення процесу становлення і розвитку колективної ідентичності українців у контексті етногенетичних, націєтворчих та соціокультурних процесів; 3) розгляд української нації як повномасштабної (яка за відомою міжнародною класифікацією Я. Крейчі та В. Велімські є одночасно і етнічною, і політичною [8, с. 58 – 59]), не розриваючи племінний, етнічний і

національний етапи розвитку українства. Спираючись на теорію соціальної ідентичності Г. Тежфела і Дж. Тернера (які одними з перших вивчали групову ідентичність), враховуючи концепцію ідентифікаційної матриці С. Московічі (який в рамках обґрунтування теорії соціальних уявлень запропонував ідею про ідентифікаційну матрицю, в основі якої лежать різні групові ідентичності), а також дослідження Дж. Беррі (який виділяв чотири типи етнічної ідентичності: моноетнічну ідентичність, біетнічну ідентичність, змінену та маргінальну ідентичність [9, с. 44 – 46]), ми виокремили різні **рівні розвитку** колективної ідентичності: високий, середній і низький. Така диференціація рівнів розвитку ідентичності дуже близька до відомої класифікації **ступенів прояву** групової ідентичності – групова індиферентність (нульова ідентичність), гіпоідентичність (знижена ідентичність), позитивна (нормальна) групова ідентичність, гіперідентичність (перебільшена групова ідентичність). Якщо гіпоідентичність та гіперідентичність вважаються відхиленнями від нормальної групової ідентичності й становлять небезпеку для суспільства, то позитивна групова ідентичність необхідна для мирного співіснування різних груп у суспільстві, оскільки така ідентичність передбачає наявність досить сприятливих образів інших груп за наявності позитивного образу власної групи. При цьому групова індиферентність в рамках біполярної моделі позитивної-негативної ідентичності займає так званій нульовий рівень і супроводжується розмиванням образу «Ми-групи»; гіпоідентичність передбачає негативне ставлення індивіда до власної групи, відчуження від неї, нетерпимість стосовно членів групи, небажання підтримувати групові цінності; гіперідентичність (як надпозитивне ставлення до власної групи) вважається найбільш небезпечною, оскільки вона не тільки пов'язана з руйнуванням позитивної групової ідентичності та розмиванням почуття «Ми» у членів групи, але й супроводжується їх переконаністю у перевазі власної групи над «чужими», упередженням щодо представників інших груп та ухилянням від адекватної взаємодії з ними. Отже, якщо позитивна групова ідентичність знаходиться у так званій зоні «норми», то групова індиферентність, гіпоідентичність та гіперідентичність вважаються патологічними варіантами, що виникають як захисна реакція у несприятливих соціокультурних умовах.

Але така диференціація варіантів групової ідентичності розроблена виключно в рамках біполярної моделі позитивної-негативної групової ідентичності. Якщо ж аналізувати позитивну групову ідентичність як таку, то в її «системі координат» також виявляються різні **рівні інтенсивності прояву** та різні **рівні розвитку** цієї ідентичності. Подібні «варіації і трансформації» позитивної групової ідентичності можуть бути представлені як високий, середній та низький рівні її проявів та розвитку. При цьому основними компонентами колективної ідентичності є когнітивний, емоційний та регулятивний.

Наші теоретичні й емпіричні дослідження [10; 11] показали, що за допомогою адаптованого Опитувальника колективної ідентичності (який розробили Р. Лухтанен і Дж. Крокер) можна виявити високий, середній та низький рівні колективної (етнічної, національної, релігійної, цивілізаційної) ідентичності громадян України. Проведені дослідження показали, що низький рівень розвитку колективної ідентичності (так звана декларована ідентичність) характеризується формальністю, зовнішньою мотивацією процесу самовизначення, ціннісною невизначеністю, слабо вираженими емоційним і когнітивним компонентами ідентичності, розмитістю зв'язків з відповідними спільнотами. Середній рівень розвитку колективної ідентичності (так звана ситуативна ідентичність) характеризується неформальністю, ситуативною мотивацією процесу самовизначення, помітно вираженими емоційним і когнітивним компонентами ідентичності, відчуттям і переживанням своєї співпричетності до відповідних спільнот, наявністю тісних зв'язків із представниками цих спільнот тощо. Високий рівень колективної ідентичності (так звана зріла (або досягнута) ідентичність) характеризується рефлексивністю, внутрішньою (ціннісно-зумовленою) мотивацією процесу самовизначення, сильно вираженими емоційним, когнітивним та регулятивним компонентами ідентичності, наявністю глибинних зв'язків із відповідними культурами та спільнотами, готовністю захищати базові цінності й інтереси даних спільнот. Необхідно зауважити, що на всіх рівнях розвитку колективної ідентичності найсильніше виявляється емоційний компонент порівняно з когнітивним і регулятивним, хоча два останні компоненти мають різну міру вираженості на різних рівнях розвитку колективної ідентичності.

Застосування описаних вище теоретико-методологічних засад дозволило виявити досить цікаві трансформації різних видів колективної ідентичності громадян України: 1) в 1991 – 1994 рр. пострадянська ідентичність займала перші місця (з 1-го по 5-ге), але її відрив від інших форм ідентичності стабільно зменшувався; 2) упродовж 1994 – 2004 рр. значущість пострадянської ідентичності стрімко зменшувалась (хоча в групі етнічних росіян та російськомовних українців, які мешкають на Півдні та Сході України, пострадянська ідентичність продовжує займати досить високі позиції, хоча вже не домінує); 3) етнічна ідентичність у всіх групах поступово зростала (найбільш активне зростання було помічено у росіян, українців, кримських татар, євреїв); 4) релігійна ідентичність почала стрімко зростати в другій половині 2001 р. (після візиту Іоанна Павла II в Україну), а починаючи з 2004 – 2005 рр. респонденти все частіше використовують ідентитети «християнин» і «християнка»; 5) загальнолюдська (планетарна) ідентичність за ці роки практично не змінилась; 6) європейська цивілізаційна ідентичність спочатку займала передостанні місця, але, починаючи з 1998 – 1999 рр., її значущість почала зростати (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар); 7) найбільш

стрімко зростає європейська цивілізаційна ідентичність у мешканців великих міст; 8) національна (або громадянсько-політична) ідентичність була законсервована упродовж 1991 – 1993 рр. у всіх групах, але починаючи з 1994 – 1995 рр. вона почала стрімко падати в групі етнічних росіян, білорусів, євреїв; поступове зростання цієї форми ідентичності в групі етнічних українців та в деяких групах національних меншин і корінних народів (передусім, в групі етнічних поляків та кримських татар) простежується у 1997 – 1999 рр., а упродовж 2004 – 2008 рр. цей вид ідентичності починає зростати у всіх групах; 9) престижність національної (або громадянсько-політичної) ідентичності зростає більш повільно на Сході й Півдні України, на відміну від Півночі, Центру та Заходу України; 10) найбільш відчутних трансформацій зазнала етнічна та національна (або громадянсько-політична) ідентичність, але розрив між цими формами ідентичності на Сході й Півдні є набагато більшим, ніж на Півночі, Заході та в Центрі України; 11) до 2010 р. у етнічних українців на Півдні й Сході України спостерігалась тенденція до зростання європейської цивілізаційної та національної ідентичності (у 2010 – 2011 роках це зростання призупинилось); 12) у етнічних українців, вірмен, білорусів та молдаван, які проживають на Сході та Півдні України, більш виражені ностальгічні настрої щодо СРСР; але у цих самих груп, які проживають на Півночі, в Центрі та на Заході України, на перше місце виходить бажання відчувати себе європейцями; 13) упродовж 2004 – 2008 рр. стабілізувались емпіричні показники етнічної ідентичності як в групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; 14) в групі національних меншин у 2006 – 2007 рр. виросло значення регіональної ідентичності (при грамотній регіональній політиці цей тип ідентичності міг би стати базовим підґрунтям для зміцнення загальноукраїнської ідентичності, адже у всіх розвинутих країнах світу регіональна ідентичність громадян розглядається як субнаціональна); 15) високий рівень національної ідентичності в 1991 р. мали 26% респондентів, в 2001 р. – 25%, а в 2011 р. – тільки 21% респондентів, низький рівень національної ідентичності в 1991 р. мали 18%, в 2001 р. – 27%, а в 2011 р. – 39% респондентів (див.: Таблицю №1), що свідчить про повну відсутність зваженої політики національної ідентичності в Україні; 16) національна і європейська цивілізаційна ідентичність досягли найвищого рівня свого розвитку в 2004 – 2005 рр. (у 2005 р. високий рівень національної ідентичності мали 28% респондентів, а низький рівень національної ідентичності був характерний тільки для 22% респондентів, у цьому ж році високий рівень європейської ідентичності мали 37% респондентів, а низький рівень – 18%); 17) стала помітною тенденція до збільшення показників європейської цивілізаційної ідентичності як в групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; європейська ідентичність до 2012 р. не втрачала своєї значущості для громадян України, а отже, запит на європейськість є досить потужним в українському суспільстві.

Таблиця 1

Динаміка трансформацій національної та європейської ідентичності громадян України в 1991 – 2011 рр.

Рівень розвитку національної та європейської ідентичності	Національна ідентичність			Європейська ідентичність		
	1991 рік	2001 рік	2011 рік	1991 рік	2001 рік	2011 рік
Високий	26%	25%	21%	24%	30%	27%
Середній	56%	48%	40%	49%	47%	38%
Низький	18%	27%	39%	27%	23%	35%

Сучасні дослідники наголошують, що сьогодні спостерігається певна розмитість релігійної ідентичності громадян України, що українське суспільство перебуває в стані пошуку нової релігійної ідентичності. М. Мариневич правильно зазначив, що поліконфесійність українського суспільства є не тільки одним із важливих стримувальних чинників, які унеможливають розвиток фундаменталістських тенденцій, але й основною передумовою знаходження нової інтегральної релігійної ідентичності [12, с. 219 – 224]. Проведені нами теоретичні й емпіричні дослідження показали, що такою інтегральною релігійною ідентичністю для православних, греко-католиків і римо-католиків України може бути християнська ідентичність («Я – християнин»). Релігійна ідентичність громадян України почала стрімко зростати у другій половині 2001 р., а з 2004 – 2005 рр. респонденти почали все частіше використовувати ідентитети «християнин» і «християнка». Стверджуючи, що «Я є християнин», віруючий співвідносить своє «Я» із знаково-символічним, ідейно-образним та ціннісно-смісловим простором християнства. З'ясувалось, що для респондентів з християнською ідентичністю характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів, суб'єктивний тип політичного самовизначення та вищий рівень патріотизму, ніж для інших.

У 2012 р. ми вивчали вплив Чемпіонату Європи по футболу (далі – Євро-2012) на трансформацію національної та цивілізаційної ідентичності громадян України. Відомо, що фінальну частину футбольного турніру серед європейських країн приймали Україна і Польща (з 8 червня по 1 липня 2012 р.). Чемпіонат пройшов під гаслом «Творимо історію разом», девізом збірної України було мотто «Українці, наш час прийшов!» Ми припускали, що чемпіонат Євро-2012 зможе позитивно вплинути на розвиток найважливіших видів колективної ідентичності. Гіпотеза дослідження: чемпіонат Європи по футболу 2012 р. зможе здійснити позитивний вплив на динаміку як цивілізаційної європейської, так і національної ідентичності громадян України.

Вивчаючи вплив Євро-2012 на трансформацію колективної ідентичності громадян України, ми провели перше опитування до початку Євро-2012 (з 28 травня до 8 червня), а друге – після завершення чемпіонату (з 1 по 12 липня). Всього було опитано 2100 респондентів у всіх регіонах України (1050 респондентів – у містах (Донецьк, Київ, Львів, Харків), де проходив чемпіонат (і у відповідних областях), а також 1050 респондентів – в інших регіонах України). Результати даного дослідження (див.: Таблицю №2) показали, що був зафіксований певний позитивний вплив Євро-2012 на формування цивілізаційної європейської та національної ідентичності громадян. Найбільш сильним цей вплив був у містах, де проводилися футбольні матчі (хоча і в інших регіонах України це позитивний вплив також був помітним). Порівняння рівнів розвитку цих видів колективної ідентичності за 2010 р., 2011 р. і 2012 р. свідчить, що гіпотеза даного дослідження підтвердилась.

Таблиця 2

Рівні розвитку колективної ідентичності громадян України (2010 – 2012 рр.)

Роки	2010 р.		2011 р.		2012 р.	
Рівні розвитку колективної ідентичності	Національна ідентичність	Цивілізаційна Європейська ідентичність	Національна ідентичність	Цивілізаційна Європейська ідентичність	Національна ідентичність	Цивілізаційна Європейська ідентичність
Високий	23%	28%	21%	27%	26%	35%
Середній	41%	39%	40%	38%	46%	44%
Низький	36%	33%	39%	35%	28%	21%

Ми повністю погоджуємося з І. Кононовим, який підкреслив у ході нашого спілкування, що цивілізаційні ідентичності формуються тисячоліттями, а національні – століттями. Тому такі скороминущі події, як Євро-2012, можуть зробити профіль колективної ідентичності респондентів у розглянутому контексті більш опуклим, що, власне, й відбулось.

І. Кононов справедливо зазначає, що суспільство Другого модерну «є багаторівневою реальністю, в якій поєднуються глобальний, цивілізаційні, національні, регіональні і локальні рівні. Саме в цій суперечливій єдності і існує зараз суспільство. Відсутність політичної форми суспільства на глобальному рівні перетворилася на найважливішу проблему виживання людства. Другою проблемою є пошук моделі узгодження глобального, цивілізаційного, національного, регіонального і локального рівнів політичного життя. В нинішньому світі політичне поле повинно значно розширитися і набути як мінімум чотирьохрівневого характеру – глобального, національного, регіонального і місцевого. Це не виключає можливості інших рівнів в світових макрорегіонах (як ЄС).

... Тільки баланс між названими рівнями політичного поля може привести світ Другого модерну у стан рівноваги» [3, с. 18]. Такого самого балансу необхідно досягти і в структурах колективної ідентичності громадян України.

Наші багаторічні дослідження показали, що найбільш прийнятною для громадян України є така матриця колективної ідентичності, в якій національна ідентичність громадянсько-політичного типу гармонійно поєднується з іншими різновидами колективної ідентичності – релігійною, регіональною, етнічною, європейською та ін. В умовах переходу до Другого модерну багато країн Європи зіткнулися із серйозними викликами (пов'язаними з проблемами колективної безпеки, інформаційними війнами, активізацією міграційних процесів, терористичних дій, кардинальними соціально-економічними та суспільно-політичними трансформаціями) і загрозами поступового розмивання національних культур, деформації уявлень про спільну ідентичність. У зв'язку з цим були ініційовані міждисциплінарні дискусії щодо зміцнення та підтримки колективної ідентичності громадян європейських країн. Було заявлено, що для подолання цієї кризи ідентичності та активізації діалогу культур необхідна загальна «референтна канва» (Ф. Ван Остром). І найкращою в цьому контексті була визнана саме та «канва», яка з'єднує національний і європейський ідентифікаційні модули в єдину систему [13, с. 76 – 88]. Таким чином, сьогодні, у зв'язку з тим «культурним поворотом», про який пишуть Я. Асман, Ф. Ван Остром та інші відомі вчені [14], необхідно говорити про політику ідентичності у межах європейських країн як про комплексну, міждисциплінарну проблему. Тому розробка в Голландії, Данії та Латвії національних Культурних Канонів, які можуть стати базою для узгодженого й збалансованого розвитку національної та європейської ідентичності громадян різних європейських країн, є прикладом конструктивного використання інтегративного потенціалу сучасної науки.

Список використаної літератури

- 1. XVI World Congress of Sociology. Abstracts. ISA 2006 Congress. The Quality of Social Existence in a Globalization World. – Durban South Africa: Guide to Discovery, 2006. – 618 p.**
- 2. Кравченко С. А.** Модерн и постмодерн: «старое» и новое видение / С. А. Кравченко // Социологические исследования. – 2007. – № 9. – С. 24 – 34.
- 3. Кононов І. Ф.** Соціальні структури і політична форма в суспільствах Другого модерну / І. Ф. Кононов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2008. - № 795. – С. 13 – 19.
- 4. Бауман З.** Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – 324 с.
- 5. Воропаєва Т.** Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження / Т. Воропаєва //

Українознавство. Календар-щорічник – 2004. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – С. 127 – 134. **6. Воропаєва Т.** Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України / Т. Воропаєва // Українознавство. Календар-щорічник – 2003. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 128 – 133. **7. Воропаєва Т. С.** Самоідентифікація українців и русских на юге России и Украины: комплексный анализ / Т. С. Воропаєва // Юг России и Украины в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. – Белгород: БелГУ, 2009. – С. 193 – 196. **8. Krejci J., Velimsky V.** Ethnic and Political Nations in Europe / J. Krejci, V. Velimsky. – New York, 1981. – P. 58 – 59. **9. Berry J. W.** Cross-cultural psychology: Research and applications / J. W. Berry, Y. H. Poortinga, M. H. Segall, P. R. Dasen. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 44 – 62. **10. Воропаєва Т. С.** Психологія и кровная месть / Нации разные, но мир един. – М.: МАРИКМО, 1992. – Вып 1. – С. 38 – 44. **11. Воропаєва Т. С.** Идентификация как психологический механизм формирования этнического самосознания // Мир психологии и психология в мире. – 1995. – № 1. – С. 7 – 12. **12. Маринович М.** Проблема збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства / М. Маринович // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За заг. ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 219 – 224. **13. Рыжакова С. И.** Каноны национальных культур: опыты Голландии, Дании и Латвии 2000-х годов / С. И. Рыжакова // Этнографическое обозрение. – 2011. – № 3. – С. 76 – 88. **14. Ассман Я.** Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

Воропаєва Т. С. Другий модерн і трансформація колективної ідентичності громадян України (1991 – 2012 рр.)

Перехід до Другого модерну змінює суспільство і трансформує колективну ідентичність. У зв'язку з цим автор аналізує особливості становлення колективної ідентичності громадян України упродовж 1991 – 2012 років. У фокусі уваги автора – аналіз структури колективної ідентичності (до якої входять релігійна, регіональна, національна та цивілізаційна ідентичності). На основі авторських досліджень виокремлено високий, середній та низький рівні колективної ідентичності громадян України. Показано, що на всіх рівнях розвитку колективної ідентичності найсильніше виявляється емоційний компонент порівняно з когнітивним і регулятивним, хоча два останні компоненти мають різну міру вираженості на різних рівнях розвитку колективної ідентичності. Емпіричне дослідження динаміки трансформацій колективної ідентичності громадян України показує, що регіональна, релігійна, етнічна, національна та європейська ідентичність

можуть гармонійно поєднуватися в матриці колективної ідентичності суспільств Другого модерну.

Ключові слова: Другий модерн, громадяни України, релігійна, регіональна, національна та цивілізаційна ідентичність.

Воропаєва Т. С. Второй модерн и трансформация коллективной идентичности граждан Украины (1991 – 2012 гг.)

Переход ко Второму модерну меняет общество и трансформирует коллективную идентичность. В связи с этим автор анализирует особенности становления коллективной идентичности граждан Украины на протяжении 1991 – 2012 годов. В фокусе внимания автора – анализ структуры коллективной идентичности (в которую входят религиозная, региональная, национальная и цивилизационная идентичности). На основе авторских исследований выделен высокий, средний и низкий уровни коллективной идентичности граждан Украины. Показано, что на всех уровнях развития коллективной идентичности сильнее всего оказывается эмоциональный компонент по сравнению с когнитивным и регулятивным, хотя два последних компонента имеют разную меру выраженности на разных уровнях развития коллективной идентичности. Эмпирическое исследование динамики трансформаций коллективной идентичности граждан Украины показывает, что региональная, религиозная, этническая, национальная и европейская идентичность могут гармонично сочетаться в матрице коллективной идентичности обществ Второго модерна.

Ключевые слова: Второй модерн, граждане Украины, религиозная, региональная, национальная и цивилизационная идентичность.

Voropaeva T. S. Second modern and transformation of collective identity of citizens of Ukraine (1991–2012)

Turning to the Second modern is changing society and transforming collective identity. In this regard, the author analyzes peculiarities of the collective identity of citizens of Ukraine during the period 1991–2012.

Attention is focused on the analysis of the structure of a collective identity (which includes religious, regional, national and civilizational identity). On the basis of the author's research there have been pointed out high, middle and low levels of development of collective identity of Ukrainian citizens.

It is shown, that on every level of development of collective identity emotional component is the strongest, in comparison with cognitive and regulation ones.

Although two last components have different levels of intensity on different levels of development of collective identity. Empiric research of dynamics of transformations of collective identity of Ukrainian citizens shows that regional, religious, ethnic, national and European identities can be

harmonically combined in matrix of collective identity of societies of the Second modern.

The development of national cultural canons in the Netherlands, Denmark and Latvia, which can be the basis for the coordinated and balanced development of the national and European identity of the citizens from different European countries, is an example of constructive use of integrative potential of modern science.

Key words: Second modern, citizens of Ukraine, religious, regional, national and civilizational identity.

Стаття надійшла до редакції 16. 07. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. філос. н., доцент

Тягнібедіна О. С.

УДК 316.31.4

З. А. Жаде

РАЗВИТИЕ КОНЦЕПТА «ИДЕНТИЧНОСТЬ» В НАУЧНОМ СООБЩЕСТВЕ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

Одним из важнейших инструментов формирования и укрепления российской идентичности в условиях усложняющегося мирового развития является научное сообщество, усилия которого направлены на упрочение традиционных духовных ценностей российской нации, поиск и внедрение новых стратегий социокультурного и политического развития страны. Интеллектуальная элита России, обладающая мощным интегрирующим потенциалом и способная консолидировать общество перед лицом угроз глобализации, призвана помочь России решить стоящие перед ней масштабные задачи в процессе укрепления российской идентичности. Другими словами, интеллектуальная элита является реальным актором формирования и укрепления идентичности, которая, в свою очередь, служит важным фактором национальной консолидации российского общества.

Процесс преобразования и модернизации российского общества выявляет необходимость обращения к изучению роли интеллектуальной элиты в укреплении российской идентичности на Северном Кавказе. Сегодня это довольно внушительная группа авторов, которые активно разрабатывают проблематику идентичности. И сосредоточены они в нескольких географических центрах, о чем мы подробно скажем ниже.

Цель данной статьи – рассмотреть развитие концепта «идентичность» в дискурсе интеллектуальной элиты Северного Кавказа.

Исследованию различного рода процессов, происходящих на Северном Кавказе, мониторингу ее наиболее острых проблем сегодня уделяется пристальное внимание представителями различных направлений социогуманитарного знания. Включение в работу по изучению проблем российского Кавказа специалистов разного профиля и выход в формат междисциплинарного исследования позволяет сегодня получать достаточно интересные результаты. В российском академическом сообществе формируется соответствующий дискурс, увеличивается число публикаций в профильных изданиях, все активнее обсуждается данная проблематика в общественно-политических журналах, проводятся различного рода научные форумы.

Наглядным показателем возросшего внимания к региону стало также создание десятков институтов и центров по его изучению в разных странах. Западные коллеги проявляют большой исследовательский интерес к данному региону, о чем свидетельствуют зарубежные публикации, оригинальные проекты и научные мероприятия.

Сегодня вопрос о стратегии развития российского Кавказа актуален именно тем, что он находится в плоскости не только научных изысканий, но и современной политики. Это стало закономерным следствием возрастания геополитической роли и значения региона в условиях формирования нового мироустройства. В этом вопросе следует согласиться с К. С. Гаджиевым в том, что в настоящее время Кавказ характеризуется политической дискретностью, мозаичностью и нестабильностью. Здесь множество реальных и потенциальных этнонациональных, территориальных и конфессиональных противоречий и конфликтов проявляется в наиболее запутанной форме, чреватой далеко идущими непредсказуемыми негативными последствиями для всех стран и народов региона. В сложный узел сплетены весьма острые и трудноразрешимые социально-экономические, национально-территориальные, конфессиональные, геополитические и иные проблемы [1, с. 71]. Среди них, на наш взгляд, значимое место занимают вопросы, связанные с изучением модификации идентичности в период общественных трансформаций, когда в социально-политической системе происходят процессы консолидации, конфликта и «гибридизации» идентичностей.

Социально-политические перемены в России и ее регионах явились причиной кризиса мировоззрения, ориентаций, поведения и ценностей. Картина мира, включающая концепцию отношения человека к миру в разносторонних ее проявлениях, претерпела существенные изменения, имея свои собственные формы для каждого отдельно взятого этноса и в зависимости от принципов этнической иерархизации ценностей.

Столкнувшись с задачей концептуализации синтеза ценностных, эмоциональных и рационально мотивированных оснований политического действия на уровне индивидуальном, групповом и

социетальном, ученые обратились к концепту идентичности. Интерес научной общественности Северного Кавказа к данной проблеме обусловлен необходимостью поиска наиболее эффективного пути развития общества в условиях изменений глобальной геополитической структуры. Большинство авторов сходится во мнении о том, что в процессе глобализации роль российской идентичности неизмеримо возрастает. Анализ источников показывает, что пристальное научное внимание к проблемам укрепления российской идентичности связано с необходимостью выработки защитных механизмов, способных обеспечить сохранность исконной ценности нации – социальной стабильности в условиях новых угроз, вызовов и рисков со стороны социокультурной глобализации.

Интеллектуальная элита Северного Кавказа, с одной стороны, стремится к модернизации и прогрессу российской нации, с другой, традиционно обращается к идентичности, рассматривая ее в качестве гаранта консолидации общества. Деятельность научного сообщества направлена на сохранение и развитие традиций толерантности и взаимоуважения между народами и конфессиями Северного Кавказа.

Тенденция изучения идентичности в кавказоведении берет свое начало с первого упоминания о проблемах кавказской идентичности в работах О. Н. Дамения и А. Ю. Шадже [2; 3], по мнению которых, кавказскость – суперэтническо-специфический феномен, составляющий то «особенное», что определяет «лицо кавказца». Она включает кавказский образ жизни, обычаи и общие духовные ценности, идеи диалога, толерантности, гуманизма, добра, которые в совокупности формировали кавказский менталитет и духовное бытие кавказца.

Одна из первых попыток анализа трансформации системы идентичностей у народов Северного Кавказа была предпринята В.В. Черноусом, который исходил из представления о том, что самоидентификация этноса и регионального социума представляет собой «цепочку идентичностей» с меняющимися под влиянием различных факторов приоритетами [4, с. 36].

Это начинание не только получило положительный резонанс в нашем регионе и стране в целом, но и имеет свое продолжение. Постепенно в регионе сформировался своего рода «социальный заказ» на разработку вопросов идентификационного профиля, начались первые научные исследования в этой области.

Так, проблема идентичности явилась предметом изучения региональных «интеллектуальных потоков», в которые входят группы ученых из Южного и Северо-Кавказского федеральных округов: Ростовская область (Ю. Г. Волков, Г. С. Денисова, Л. В. Клименко, А. В. Понедельков, В. В. Черноус); Ставропольский край (М. А. Аствацатурова, В. А. Авксентьев, А. Б. Багдасарова, С. Ю. Иванова, М. Е. Попов, В. Р. Чагилов, М. М. Шульга); Краснодарский край (А. В. Баранов, Н. Г. Денисов, Е. В. Морозова,

В. Е. Науменко, И. В. Юрченко); Республика Дагестан (А.-Н. З. Дибиров, А. А. Магомедов, М. З. Магомедова, М. М. Магомедханов, С. И. Муртузалиев, Г. И. Юсупова); Кабардино-Балкарская Республика (А. Х. Боров, Р. Х. Кочесоков, А. М. Кумыков, Х. Г. Тхагапсоев); Республика Адыгея (З. А. Жаде, Е. С. Куква, С. А. Ляужева, А. Х. Тлеуж, Р. Д. Хунагов, А. Ю. Шадже); Республика Северная Осетия – Алания (С. Д. Гуриева, В. Д. Дзидзоев, Х. В. Дзуцев, А. Г. Плиев, А. А. Цуциев); Карачаево-Черкесская Республика (С. А. Абдоков, К. М. Гожев, В. Ш. Нахушев, Т. А. Узденов); Чеченская Республика (В. Х. Акаев); Республика Ингушетия (И. Кодзоев, М. Барахоев, И. Базоркин).

Как видно из вышеизложенного, проблематика идентичности имеет солидную традицию изучения в различных направлениях социогуманитарного знания: представителями политологической, философско-культурологической, исторической и социологической наук, каждая из которых оперирует универсальными и специальными методами. Разработаны конструкты, позволяющие проводить исследование различных типов или уровней идентичностей на полипарадигмальной основе: макросоциальная российская идентичность в парадигме конфликтологии (В. А. Авксентьев); идеологические основы национальной идентичности (Ю. Г. Волков); различные аспекты региональной идентичности (Г. С. Денисова); факторы, влияющие на формирование позитивной общегосударственной идентичности (С. Ю. Иванова); векторы развития российской идентичности в контексте национальной безопасности (М. Е. Попов); социально-философская концепция конструирования российской коллективной идентичности (А. Х. Тлеуж); личность и цивилизация в мире аутентичности и идентичности (Р. Д. Хунагов); идея «цепочки идентичностей» с определением в ней места российской (В. В. Черноус).

Отдельный вектор научного поиска фокусирует интерес на особенностях идентификационного выбора в ЮФО и СКФО и представлен в работах М. А. Аствацатуровой, Ю. Г. Волкова, Г. С. Денисовой, И. П. Добаева, А. В. Понеделкова, В. В. Черноуса, внимание которых сосредоточено на анализе «окружных» идентичностей и формировании российской идентичности [5; 6; 7; 8; 9].

Большой интерес представляет специальный выпуск в 2011 г. одного из самых авторитетных научно-гуманитарных изданий в России – журнала «Философские науки», координатором которого выступил Х. Г. Тхагапсоев. Ученые Кабардино-Балкарии посвятили аналитические материалы актуальной проблеме – роли и месту этнического фактора в формировании российской идентичности. Они исходят из того, что возрастающая интенсивность и многообразие связей с окружающей регион экономической, социально-политической, информационной средой при неизбежной смене поколений будут привносить в процессы регионального развития элементы неопределенности и непредсказуемости, формировать напряженность между

необходимостью соответствовать требованиям открытого и конкурентного мира современности и потребностями сохранения своей культурной идентичности [10].

В свете обсуждаемой темы обратим внимание и на то, что одной из инновационных «площадок» для разработки данной проблематики стала «Лаборатория этнокультурных проблем» НИИ комплексных проблем Адыгейского государственного университета. Исследовательская группа (З. А. Жаде, Е.С. Куква, С. А. Ляужева, А. Ю. Шадже) плодотворно занимается изучением этнокультурной идентичности на Юге России и осуществила комплексный подход в анализе разных уровней идентичности. Коллективные монографии «Многоуровневая идентичность» и «Российская идентичность на Северном Кавказе» [11; 12] посвящены междисциплинарному осмыслению многоуровневой идентичности, анализу проблемы формирования национальной идентичности в полиэтноконфессиональном регионе в условиях модернизации России. С учетом особенностей северокавказского региона авторы рассматривают трансформацию идентичности в условиях активизирующейся глобализации. Коллектив, опираясь на исторически сложившиеся социально-культурные традиции в регионе, делает попытку осмыслить современную реальность и наметить контуры в будущее через идентичность. В трудах А. Ю. Шадже определяются концептуальные основы укрепления российской идентичности на Северном Кавказе; обосновывается положение о сосуществовании российской национальной и этнокультурной идентичностей [13; 14]. В последнее время структура идентичности изменилась содержательно, она трансформировалась, а потому и изменились представления о ней. К числу новейших исследований, во многом проясняющие контуры предметной области данной проблематики, относится монография «Северный Кавказ в фокусе российской идентичности», в которой впервые исследована идентичность в контексте постнеклассической науки; применена социальная синергетика к исследованию российской идентичности на Северном Кавказе [15]. Автором настоящего материала опубликована монография, в которой проведено исследование геополитической идентичности России как реального политического феномена и теоретического конструкта [16]; она также является соавтором ряда коллективных монографий [17; 18].

В монографии авторитетного специалиста в области российской идентичности Р. Д. Хунагова «Личность и цивилизация в мире аутентичности и идентичности» рассматривается актуальная проблема современной социально-гуманитарной мысли – личность и цивилизация в мире аутентичности и идентичности современного сложного информационного общества. Одной из особенностей и заслуг автора является то, что он одним из первых в отечественной литературе предпринял попытку раскрыть сущность взаимосвязи аутентичности и

идентичности и показать роль этой взаимосвязи в социальной динамике. По его мнению, «анализ идентификационных процессов, имеющих место на полиэтничном Северном Кавказе, опирается на констатацию «предельной выраженности» этнического и конфессионального разнообразия у населения региона. Конфигурация групповой и индивидуальной идентичности, а равно и идентификационные процессы выглядят как множественные, многоуровневые, эклектичные, фрагментирующиеся на всех уровнях. Регулярно возникают новые идентификации ...» [19, с. 188].

Не развивая эту тему дальше, отметим, что обзор подходов к использованию концепта идентичности выявил проблему выстраивания предметного поля исследований, наряду со стремительным возрастанием публикаций, посвященных различным аспектам идентичности. Анализ показывает, что, изучая идентичность, каждая наука опирается на свое видение этого феномена, свою методологию и методику: в рамках политологического подхода в центре внимания – гражданская идентичность; социологи обращают внимание на социокультурные особенности идентичности; социально-антропологическое и этнологическое изучение формируется в контексте этнической проблематики идентичности; культурологи при определении сущности идентичности стремятся увязывать ее содержание с особенностями национальной культуры; философы трактуют идентичность в терминах принадлежности к социальной группе; философско-антропологический подход опирается на анализ социокультурных типов идентичности в контексте взаимодействия человека, культуры и социальной общности. Представляется, что методологически корректная соотнесенность концепций и положений разных дисциплин позволит рассмотреть одни и те же проблемы с различных позиций, будет способствовать осмыслению идентичности в контексте динамики прошлого, настоящего и будущего. Именно возможности междисциплинарного анализа, на наш взгляд, позволят вписать идентичность в контекст российских и глобальных изменений.

Возрастающий интерес к вопросам динамики идентичностей расширяет предметное поле социогуманитарной науки и делает его перспективным направлением научных разработок. Для научного сообщества Северного Кавказа осмысление проблемы идентичности стало одним из ключевых вопросов как научной теории, так и реальной практики, о чем свидетельствует проведение в регионе ряда научных форумов. С профессиональной точки зрения большой научный интерес представляют сборники материалов названных конференций [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34]. Все вышесказанное свидетельствует о том, что в последние годы в кавказоведении сформировалось новое и перспективное направление научных исследований, связанное с изучением сложных проблем идентичности.

Имея в виду значимость осмысления проблем идентичности, представляется необходимым, чтобы ученые приложили усилия для поддержания совместного научного поиска. При этом важно помнить, что ведущая роль в укреплении российской идентичности принадлежит интеллектуальной элите, создающей соответствующие «объяснительные проекты», которые, постепенно становясь частью институциональной традиции, обретают статус объективной реальности для членов общности. Поэтому нашей общей задачей является поиск новых характеристик идентичности – ее креативность и инновационность, а также раскрытие специфических и универсальных компонентов формирования и конструирования новых идентичностей в новой парадигме развития. Исследования проблематики идентичности носят стратегический характер, поскольку они могут стать важным инструментом в процессе консолидации народов Северного Кавказа вокруг идеи системного и стабильного развития интеграционных процессов в России.

Занимаясь не первый год общими вопросами идентичности и ее геополитической спецификацией, мы отдаем себе отчет в том, что прорыв в изучении всего комплекса проблем, касающихся идентификационного поиска в северокавказском сегменте, возможен только при совместных усилиях всех заинтересованных в этом специалистов и фокусировкой их интересов на ключевых, концептуально значимых вопросах.

Список использованной литературы

- 1. Гаджиев К. С.** Этнонациональная и геополитическая идентичность Кавказа // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2010. – № 2. – С. 64–74.
- 2. Дамения О. Н.** К проблеме идентификации кавказской культуры // *Вестник Адыгейского государственного университета*. – 1998. – № 1. – С. 46–57.
- 3. Шадже А. Ю.** Кавказская идентичность в современной России // *Социология и общество. Тезисы Первого Всероссийского социологического конгресса «Общество и социология: новые реалии и новые идеи»*. – СПб.: Изд-во «Скифия», 2000. – С. 324–325.
- 4. Черноус В. В.** Становление самоидентификации народов Северного Кавказа и геополитические утопии на Кавказе // *Кавказ: проблемы геополитики и национально-государственных интересов России*. – Ростов-н/Д.: СКНЦ ВШ, 1998. – С. 12–19.
- 5. Аствацатурова М. А.** Северный Кавказ: перспективы и риски (Трансформация регионального этнополитического пространства). – М.: Московское бюро по правам человека, 2011. – 191 с.
- 6. Добаев И. П.** Северо-Кавказский федеральный округ: проблемы региональной идентичности на Юге России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kavkazoved.info>.
- 7. Двадцать лет реформ в России глазами жителей Ростовской области // Россия реформирующаяся: Ежегодник-2011 / Отв.**

ред. академик РАН М. К. Горшков. – Вып. 10. – М.; СПб. : ИС РАН, Нестор-История, 2011. – С. 434–486. **8. Денисова Г. С.** Южно-российская идентичность: факторы и ресурсы / Денисова Г. С., Дмитриев А. В., Клименко Л. В. – М. : Альфа-М, 2010. – 176 с.

9. Черноус В. В. Административно-территориальный фактор трансформации региональной идентичности на Юге России // Южно-Российский Форум: экономика, социология, политология, социально-экономическая география. – 2010. – № 1. – С. 76–86.

10. Карамурзов Б. С. Миссия университета и проблемы формирования российской социально-культурной идентичности // Философские науки. – 2011. – № 1. – С. 26–42. **11. Жаде З. А.** Многоуровневая идентичность / Жаде З. А., Куква Е. С., Ляшова С. А., Шадже А. Ю. – М. : Российское философское общество; Майкоп : ООО «Качество», 2006. – 245 с.

12. Жаде З. А. Российская идентичность на Северном Кавказе / Жаде З. А., Куква Е. С., Ляшова С. А., Шадже А. Ю. – М. : Социально-гуманитарные знания; Майкоп ООО «Качество», 2010. – 248 с.

13. Шадже А. Ю. Российская идентичность в контексте постнеклассической науки // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия «Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология». – 2011. – Вып. 3. – С. 135–143. **14. Шадже А. Ю.** Российская идентичность в синергетической парадигме // Социально-гуманитарные знания. – 2011. – № 4. – С. 203–217. **15. Северный Кавказ в фокусе российской идентичности** / Под общ. ред. А. Ю. Шадже. – М. : Российское философское общество; Майкоп: ООО «Качество», 2011. – 150 с.

16. Жаде З. А. Векторы геополитической идентичности. – Ростов-н/Д. : ЮФУ; Майкоп : ООО «Качество», 2007. – 335 с. **17. В поисках России:** Серия публикаций к дискуссии об идентичности / Под общей редакцией В. В. Рудого, А. В. Понеделкова, Р. Крумма. – В 4 т. – Том 2. Юг России – Северный Кавказ. – Ростов-н/Д. : Изд-во СКАГС, 2010. – 192 с.

18. Проблема идентичности российского социума в условиях глобализации. – Магнитогорск : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. – 271 с. **19. Хунагов Р. Д.** Личность и цивилизация в мире аутентичности и идентичности. – Ростов-н/Д. : Антей, 2012. – 272 с.

20. Социальная идентичность: способы концептуализации и измерения : Материалы Всероссийского научно-методологического семинара / Под ред. О. А. Оберемко и Л. Н. Ожиговой. – Краснодар : КубГУ, 2004. – 303 с. **21. Вектор** идентичности на постсоветском пространстве: Сборник научных статей по итогам Международного круглого стола. – Ростов-н/Д. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2007. – 272 с.

22. Национальная идентичность в проблемном поле интеллектуальной истории : Материалы междунар. науч. конф. – Ставрополь : СГУ, 2008. – 235 с. **23. Идентичность** и интеграция: опыт России и Германии (Юг России – Кавказ). Сборник материалов Международной научной конференции. – Ростов-н/Д. : Изд-во СКАГС, 2009. – 320 с.

24. Этнокультурные технологии формирования российской идентичности в полиэтничном регионе: сб. науч. ст. по матер. II междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар : ООО «Альфа-Полиграф+», 2009. – 580 с. **25. Социальная** эволюция, идентичность и коммуникация в XXI веке : сборник научных статей. – Ставрополь : СевКавГТУ, 2010. – 238 с. **26. Формирование** российской идентичности и гражданского патриотизма как консолидирующей основы полиэтничного социума: сборник научных работ. – Ростов н/Д. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2010. – 286 с. **27. Гуманитарные** технологии укрепления российской государственности на Юге России : сб. науч. ст. по матер. Всерос. науч.-практ. конф. / ред. колл. Н. Г. Денисов и др. – Краснодар: «Альфа-полиграф+», 2010. – 305 с. **28. Российская** национальная идентичность в лабиринтах модернизации и глобализации: философские, социокультурные и политические проблемы: материалы международной научно-практической конференции / отв. ред. В. Р. Чагилов. – Невинномысск: НГГТИ, 2010. – 474 с. **29. Социальная** эволюция, идентичность и коммуникация в XXI веке: сборник научных статей. – Ставрополь: СевКавГТУ, 2011. – 146 с. **30. Культура** как стратегический ресурс укрепления общероссийской идентичности: сб. науч. ст. по матер. Международной. науч.-практ. конф. / ред. колл. Н. Г. Денисов и др. – Краснодар : «Альфа-полиграф+», 2011. – 321 с. **31. Общероссийская** и национальная идентичность: материалы международной научно-практической конференции / отв. ред. В.З. Акопян. – Пятигорск : ПГЛУ, 2012. – 524 с. **32. Юг России:** социогуманитарное моделирование и технологии укрепления общероссийской гражданской идентичности: сб. науч. ст. по матер. V региональной науч.-практ. конф. / ред. колл. Н. Г. Денисов. – Краснодар : «Альфа-полиграф+», 2012. – 364 с. **33. Социальные** идентичности в глобализирующемся мире: содержание, типы, механизмы трансформации: материалы международной научно-практической конференции / глав. ред. В. Р. Чагилов. – Невинномысск: НГГТИ, 2012. – 113 с. **34. Социально-культурная** консолидация в условиях модернизации современной России. Материалы Всероссийской научно-практической конференции / Отв. ред. Р. Д. Хунагов. – Москва – Майкоп – Ростов-на-Дону : Изд-во АГУ, 2013. – 588 с.

Жаде З. А. Розвиток концепту «ідентичність» в науковому співтоваристві Північного Кавказу

У статті розглядається розвиток такої актуальної проблеми сучасної соціально-гуманітарної думки Північного Кавказу, як ідентичність. Доводиться, що інтелектуальна еліта регіону, з одного боку, прагне до модернізації і прогресу російської нації, з другого, традиційно звертається до ідентичності, розглядаючи її як гаранта консолідації суспільства.

Звертається увага на особливості розвитку теорії ідентичності в різних регіонах Північного Кавказу: Дагестані, Чечні, Інгушетії, Кабардино-Балкарії, Адигеї, Краснодарському та Ставропольському Краях Російської Федерації. Особлива увага зосереджується на вивченні ідентифікаційного вибору в названих регіонах.

Розглянуто досягнення адигейської школи у вивченні соціокультурних ідентичностей на Півдні Росії.

З'ясовано, що на Північному Кавказі відбуваються процеси постійного конструювання нових ідентичностей, їх інтеграції з уже існуючими.

Загальною рамкою в цьому процесі є російська громадянська ідентичність. Новим фактором у процесах ідентифікації стали глобальні впливи, відповідь на які слід ще виробити.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, Північний Кавказ, наукова еліта, ідентифікаційна криза, російська, регіональна і етнічна ідентичності.

Жаде З. А. Развитие концепта «идентичность» в научном сообществе Северного Кавказа

В статье рассматривается развитие такой актуальной проблемы современной социально-гуманитарной мысли Северного Кавказа, как идентичность. Доказывается, что интеллектуальная элита региона, с одной стороны, стремится к модернизации и прогрессу российской нации, с другой, традиционно обращается к идентичности, рассматривая ее в качестве гаранта консолидации общества.

Обращается внимание на особенности развития теории идентичности в разных регионах Северного Кавказа: Дагестане, Чечне, Ингушетии, Кабардино-Балкарии, Адыгее, Краснодарском и Ставропольском Краях Российской Федерации. Особенное внимание сосредоточивается на изучении идентификационного выбора в названных регионах.

Рассмотрено достижение адыгейской школы в изучении социокультурной идентичности на Юге России.

Выяснено, что на Северном Кавказе происходят процессы постоянного конструирования новой идентичности, их интеграции с уже существующими.

Общей рамкой в этом процессе является российская гражданская идентичность. Новым фактором в процессах идентификации стали глобальные влияния, ответ на которых следует еще произвести.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, Северный Кавказ, научная элита, идентификационный кризис, российская, региональная и этническая идентичности.

Zhade Z. A. Development of the concept “identity” in the scientific community of North Caucasus

The paper considers development of such important issue of contemporary social and humanitarian thought of North Caucasus as identity. It is proved that intellectual elite of the region, on one hand, is committed to modernization and progress of Russian nation, on the other hand, it traditionally turns to the identity, considering it as a guarantor of consolidation of the society.

Attention is paid on peculiarities of development of identity theory in different regions of North Caucasus: Dagestan, Chechnya, Ingushetia, Kabardino-Balkaria, Adygei, Krasnoyarsk and Stavroplye krai of Russian Federation. Special attention is paid on the study of identification choice in the given regions.

Here analyzed achievements of Adygei school in study of socio-cultural identity in the south of Russia.

It is found out that in North Caucasus there are constant processes of constructing of new identity and its integration with already existing ones.

Russian civil identity is a general frame for this process. Global influences became a new factor in the processes of identification.

A breakthrough in the study of the entire set of problems, related to the identification search in the North Caucasian segment, is possible only in case of co-operative efforts of all concerned specialists and focusing of their interests on key, conceptually significant issues.

Key words: identity, identification, North Caucasus, scientific elite, identificational crisis, Russian, regional and ethnic identities.

Стаття надійшла до редакції 12. 08. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор Кононов І. Ф.

УДК 159.923.2:21(476)

Е. М. Бабосов

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ БЕЛАРУСИ

В постсоветских обществах, в том числе в белорусском, украинском и российском, существенно возросла роль религии в жизнедеятельности людей. Поэтому значительно актуализировались исследования *религиозной идентификации*.

Постановка и разрешение данной проблемы органично связана с важными научными и практическими задачами, обусловленными стремительно изменяющимися в своем содержании в процессе модернизации и трансформации современного постсоветского общества,

все основные сферы которого испытывают на себе возрастающее воздействие информационных технологий, разноплановыми идентичностями. Религиозная идентичность, наиболее традиционная из обширной совокупности различных идентичностей, тем не менее тоже существенно изменяется под влиянием радикальных экономических, политических и социокультурных перемен в современном социуме.

Данная идентификация выступает в качестве социально-политического механизма религиозно ориентированной социализации отдельной личности или социальной группы, формирования и развития ее религиозных верований, идеалов, представлений, обрядов, традиций, ценностей и норм. Исследование особенностей и тенденций развития религиозной идентификации показывает, что она в своей сущности представляет собой бинарный социальный, психологический феномен, имеющий множество взаимосвязанных граней и проявлений. Ее бинарная матрица предопределяется тем, что в своем объективном проявлении она, с одной стороны, означает фиксирование тождественности человека, разделяющего религиозные верования и представления с вполне определенной конфессиональной системой, будь то православие, католицизм, протестантство, иудаизм, ислам либо любая иная вероисповедная форма собственного экзистенциального опыта, но одновременно, с другой стороны, она воплощается в субъективном осознании личностью своей принадлежности к совершенно определенному религиозному сообществу, выступающему в виде религиозной общины определенного типа.

Религиозная идентичность представляет собой восприятие человеком себя через собственный внутренний мир, обращенный к Богу, отождествление себя с сообществом, состоящим из других верующих, включенных в религию, специфическое миропонимание и осознание своих обязанностей, руководствующееся божественными заповедями. Именно такая ориентированность сознания и поведения помогает верующему человеку сформировать систему взглядов на мир, на свое место и предназначение в этом мире, составляющих основу его убеждений и жизненных позиций. Системообразующим ядром религиозной идентичности является коленопреклоненное отношение человека как созданного и зависящего от Бога существа к божественному. В процессе религиозной идентификации верующий человек усваивает религиозные идеи, представления, стереотипы, образцы предписанного религиозным учением поведения. Эти образцы и стереотипы становятся для него внутренними регуляторами собственных поведенческих актов.

В своем содержательном наполнении религиозная идентичность предстает в качестве самоотождествления человеком самого себя посредством приобщения к религиозному миропониманию и образу поведения, осознания и эмоционального ощущения своей принадлежности к определенной религиозной общности.носителем

данной идентичности является не трансцендентное надмировое «Я», а определенный осознающий себя человек в реальном земном мире, ориентирующийся в своем поведении на религиозные ценности. Становление такой идентичности, религиозная идентификация конкретного индивида или социальной общности формируется в процессе перемещения определенных идей, ценностей, символов, образов, сюжетов (библейских, коранических, иудаистских и др.) из внешнего мира (религиозная община, ритуал, традиция и т. п.) – во внутренний мир, т. е. в сознание, чувства, веру в представления о смысле жизни и предназначение человека. В феноменологическом истолковании религиозная идентичность выступает как стремление индивида или религиозной общности выразить в доступных образах, понять и объяснить непостижимое, сверхъестественное, божественное в рационально осмысленных и эмоционально прочувствованных волевых актах и действиях. В таком случае, как обоснованно утверждает А. Н. Крылов, «через обращение к вере человек приходит к пониманию себя, обретает гармонию с собой, и посредством включенности в религию обретает чувство принадлежности к сообществу, состоящему из других верующих» [7, с. 31].

В процессах исследования религиозной идентичности оказывается продуктивным использование метода «концентрических кругов». В своей сущности этот метод означает продвижение исследовательской мысли от круга внешних проявлений к центру, каковым выступает идентифицирующийся в религиозном смысле человек, который открыт к поклонению Богу и целеустремлен к выполнению божественных предначертаний и заповедей. Применение метода «концентрических кругов» в изучении религиозной идентичности должно, по нашему убеждению, органически взаимодействовать с хорошо известным из квантовой механики, сформулированным Н. Бором «принципом дополнительности», утверждающим возможность одновременного существования несовместимых процессов и взаимоисключающих картин, в том числе божественного и человеческого.

Органичное взаимодополнение двух охарактеризованных методов системного исследования социальных феноменов, включая религиозные, позволяет более рельефно и отчетливо представить, как и почему разнообразные проявления трансцендентного, святого в словах, действиях, в пространстве и времени, в представлениях и переживаниях конкретных людей и в религиозных социальных общностях воплощаются в религиозно-ориентированной социализации и тем самым входят в пространство религиозной идентификации, превращаются в религиозную идентичность.

Религиозная идентичность в своих реальных проявлениях предстает как многоплановый и многоярусный процесс. На ее становление и развитие оказывают воздействие различные стороны и

функции религиозной идентификации: вербальная, когнитивная, мировоззренческая, психологическая, нормативно-моральная, социально-мотивирующая, экзистенциальная. Но если эти разнообразные стороны и функции структурировать вокруг синхронной и диахронной осей идентификационного процесса религиозной направленности, то в своей пространственно-временной развертываемости они выявляют свой процессуальный характер, то есть видоизменяются под воздействием социально-экономических, политических и социокультурных трансформаций современного общества. А реализуются они в различных вариантах религиозного поведения – участии в богослужениях, посещениях храмов, чтении молитв, соблюдении религиозных обрядов, постов, праздников и других предписаний религиозного культа. Решающим интегратором всех этих разнокачественных поведенческих актов является религиозная вера. Именно религиозная вера подталкивает человека к открытости по отношению к Богу и его заповедям, рождает в нем целеустремленность коленопреклоненного отношения к божественному, что придает окружающим явлениям и процессам священный смысл, наделяет их религиозным значением, поддерживает веру в наличие сверхъестественного – Бога, ангелов, архангелов, дьявола и т. п.

Регулярно осуществляемые в мониторинговом режиме социологические исследования религиозной идентификации, в том числе и в Беларуси, позволяют выявить, что вербальные элементы ее существенно превалируют в современном обществе над социально-мотивирующими и экзистенциальными. Чтобы убедиться в этом, приведем некоторые обобщенные результаты осуществленного в октябре-ноябре 2012 г. Институтом социологии НАН Беларуси эмпирического исследования современного состояния религиозной идентификации. Данное исследование, в котором в качестве респондентов приняло участие 2108 человек различных социальных статусов, типов поселений, возрастов, национальностей и религиозных конфессий из всех шести областей республики и г. Минска дало возможность квантифицировать общую панораму и социодинамику конфессиональной идентификации населения Беларуси, представленную в таблице 1.

Таблица 1

**Изменения конфессиональной идентификации населения
Беларуси за период 1998 – 2012 гг. (в %)**

К какой конфессии Вы себя относите?	Годы				
	1998	2004	2006	2007	2012
Ни к какой	20,4	12,0	12,9	12,7	4,8
К православию	62,8	74,2	72,6	74,0	83,9
К католицизму	10,0	6,5	7,0	5,8	7,8
К протестантизму	0,5	0,9	0,8	0,8	0,8

К христианству в целом	5,6	5,4	5,8	5,8	1,9
К другой	0,2	1,0	0,9	0,9	0,98

Из приведенных в таблице данных следует вывод, согласно которому за рассматриваемый период в Беларуси количество людей, причисляющих себя к православию, увеличилось на 21,1% – при одновременном снижении приверженцев католицизма с 10,0% до 7,8%, и некотором увеличении количества протестантов, и резком сокращении доли тех людей, которые считают себя «христианами вообще», без указания своей конфессиональной идентификации. Итак, только небольшая часть наших сограждан – около 5% не идентифицируют себя ни с какой религиозной конфессией (в молодежной среде в возрасте до 30 лет такую идентификационную позицию занимают 5,7% респондентов).

Наиболее отчетливо выраженным идентификационным признаком здесь выступает принадлежность к той или иной возрастной когорте. Оказалось, что чаще других принимают участие в религиозных обрядах люди в возрастной группе от 50 лет и старше. Среди них несколько раз в течение года принимают участие в религиозных обрядах 30,7% от общего количества опрошенных, один-два раза в течение месяца – 8,6%, еженедельно – 6,7%, практически ежедневно – 1,9%. По первому из названных показателей пожилые люди превосходят молодежную когорту 16–29 летних в 1,2 раза, по второму – в 1,35 раза, по третьему – более чем вдвое, по четвертому – более чем вчетверо. Никогда не участвуют в религиозных обрядах 19,2% от общего массива опрошенных молодых людей в возрасте 16–29 лет, а в возрастной группе 30–49 лет такую позицию занимает 14,9% респондентов, т. е. в 1,3 раза меньше.

Пожалуй, наиболее впечатляющим дифференцирующим показателем степени интенсивности участия человека в культовых действиях, в том числе и в религиозных обрядах, является гендерный фактор. Проведенные в 2012 году эмпирические исследования в Беларуси показали довольно впечатляющую панораму подобных различий. Участвуют в религиозных обрядах несколько раз в год 21,8% опрошенных мужчин, но 34,5% женщин, то есть женщины практически в полтора раза чаще, чем мужчины, совершают религиозные культовые действия несколько раз в год. Чем более интенсивной и масштабной становится не вербальная, а практикующая религиозность, тем более возрастает превалирование женщин в такой практике. В частности, один – два раза в месяц в религиозных обрядах принимают участие 4,3% респондентов мужского пола и более чем вдвое больше – 9,1% женщин. Ежедневно справляют такие обряды 0,5% опрошенных мужчин и 1,5% (то есть втрое больше) женщин. Никогда не участвуют в религиозных обрядах 23,8% от общего массива опрошенных мужчин, декларирующих

свою приверженность религии, и 11,3% (в два с половиной раза меньше) респондентов женского пола.

Существенным дифференцирующим признаком в религиозной идентификации является также уровень образования граждан. Ни с какой религиозной конфессией не идентифицируют себя 3,8% от общего количества лиц, имеющих неполное среднее образование, 5,1% – имеющих общее среднее образование, 4,1% – среднее специальное, 7,2% – высшее образование. Среди лиц, ежедневно принимающих участие в религиозных обрядах, 5,6% составляют люди с начальным образованием, 1,6% – с неполным средним, 0,69% – со средним общим, 0,7% – со средним специальным, 1,3% – с высшим образованием. А среди тех граждан, которые участвуют в религиозных обрядах один-два раза в год, лица с неполным средним образованием составляют 32,8%, со средним общим – 26,7%, со средним специальным – 27,8%, с высшим образованием – 25,3%. Это означает, что разница здесь незначительная и чаще всего уместается в пределах исследовательской погрешности.

Наконец, следует рассмотреть вопрос, как влияет на религиозную идентификацию социальное положение людей. Не идентифицируют себя ни с какой религиозной конфессией 8,8% руководителей высшего звена (директора предприятий, руководители учреждений и организаций, работники городских и районных административных структур и др.), 11,3% руководителей среднего звена (начальники смен, мастера и др.), 4,6% руководителей низшего звена (начальники цехов, отделов и др.), но 14,5% предпринимателей и фермеров, 5,2% рабочих, 7,1% крестьян и рабочих сельского хозяйства, 4,3% домохозяек, 5,5% учащихся и студентов. Принимают участие в религиозных обрядах один-два раза в год 18,0% руководителей высшего звена, 33,5% руководителей среднего звена, 31,8% руководителей низшего звена, 4,8% предпринимателей и фермеров, 30,4% рабочих, 43,5% крестьян и рабочих сельского хозяйства, 31,4% домохозяек, 20,1% учащихся и студентов, 29,3% неработающих пенсионеров. Ежедневно участвуют в религиозных обрядах 5,0% руководителей высшего звена, почти столько же – руководителей среднего звена, 1,7% – предпринимателей и фермеров, 2,4% – рабочих, 3,1% – крестьян и рабочих сельского хозяйства, 7,4% – домохозяек, 4,2% – учащихся и студентов, 8,1% – неработающих пенсионеров.

Существует значительная дифференциация в уровне религиозной идентификации между различными регионами Беларуси. Гораздо чаще идентифицируют себя с определенной религиозной конфессией жители западных областей, чем восточных. Так, например, ни к какой религиозной конфессии не относят себя 1,5% жителей Брестской области, 3,9% жителей Гродненщины, 4,3% жителей Могилевщины, 4,8% жителей Витебщины, 8,0% жителей города Минска. Если принимают участие в религиозных обрядах практически ежедневно 2,9% жителей Гродненской области, 1,7% жителей Брестской области, то в

Гомельской области доля таких жителей опускается до 0,6%, в Могилевской – до 1,2%, а в Минске – до 0,2% (т. е. в 14,5 раза меньше, чем в Гродненской области).

Обобщение и осмысление полученных результатов социологического исследования состояния религиозной идентификации в Беларуси убеждает в том, что основным эмпирическим индикатором, отличающим декларируемую религиозную идентичность от экзистенциальной религиозной идентичности, воплощенной в регулярности культового поведения людей, является частота их участия в религиозных обрядах. Если учесть, что 14% опрошенных уклонились от ответа на соответствующий вопрос или затруднились с ответом на него, полученные от респондентов ответы об интенсивности их участия в религиозных обрядах дают возможность составить приближенную к реальности картину религиозной идентификации в современном белорусском обществе. Большинство опрошенных наших сограждан, принимающих участие в религиозных обрядах один-два раза в год и даже несколько раз в год (56,2% от общего массива опрошенных) вполне можно считать людьми, декларирующими свою приверженность религии, но едва ли их следует относить к числу тех, кто является носителями экзистенциальной религиозной идентификации, проявляющейся в регулярном культовом поведении. К тому же следует принимать во внимание и тот факт, что 17% опрошенных никогда не принимают участие в культовых действиях. Следовательно, почти три четверти респондентов, в той или степени идентифицирующих себя с религиозным миропониманием (73,2%), никак не выступают активно действующими субъектами культового поведения, обладающими экзистенциальной, реализованной в практических действиях, религиозной идентичностью. К таковым (с некоторыми оговорками) можно отнести только тех граждан, которые принимают реальное участие в религиозном поведении и совершают религиозные обряды несколько раз в день, ежедневно или еженедельно (с некоторыми оговорками) тех, кто совершает такие обряды один – два раза в месяц. Общее количество таких людей в общей численности опрошенных составляет 12,8%. Именно эти 12,8% квантифицируют степень распространенности практикующей религиозности и экзистенциальной религиозной идентичности в современном белорусском обществе.

Разумеется, в этой общей картине имеются несколько существенных дифференцирующих разграничений. К примеру, в среде лиц, обладающих начальным образованием, к практикующим религиозным людям относится 22,8% от общего массива опрошенных, а среди людей, обладающих высшим образованием, почти вдвое меньше – 11,8%. В Брестской области к числу практикующих верующих можно отнести 21,1% из среды опрошенных, а в Витебской области – 3,1%, т. е. почти в 7 раз меньше. Среди молодых людей в возрасте 16 – 29 лет практикующими верующими следует считать 9,8% опрошенных, а в

возрастной когорте от 50 лет и старше 16,7%, причем в первой возрастной группе совершают религиозные обряды ежедневно 0,6% из числа опрошенных, а во второй свыше 2%, т. е. более чем в три раза больше.

Размышления над полученными эмпирическими социологическими данными приводят к умозаключению, согласно которому едва ли следует относить к подлинно верующим тех людей, которые принимают участие в религиозных обрядах один – два раза в год, а их набирается 27,5% от общего количества опрошенных. Со значительным сомнением можно отнести к таковым и тех людей, которые принимают участие в религиозных обрядах несколько раз в год (они составляют 28,7% опрошенных). Тем более к подлинно верующим нельзя отнести 17,0% опрошенных, которые вообще никогда не участвуют в религиозных обрядах. Если мы суммируем полученные показатели, то оказывается, что из общего количества людей, считающих себя верующими, почти три четверти – 73,2% – не являются подлинно верующими, а их приверженность религиозности является декларативной. К подлинно верующим людям, по нашему мнению, следует относить только тех респондентов, которые участвуют в религиозных обрядах ежедневно и еженедельно, по крайней мере, один – два раза в месяц. В общей сумме к таковым относится 11,8% от общего количества респондентов. С определенной осторожностью к ним можно отнести половину из тех людей, которые затруднились в ответе на вопросы об участии их в религиозных обрядах или уклонились от ответа на него. Это будет половина из 14,0%, т. е. примерно 7,0%. В итоге получается, что можно отнести к подлинно верующим примерно 19,0%, т. е. 1/5 от числа тех людей, которые декларируют свою приверженность к религиозности.

Следует иметь в виду, что за этими общими социологическими показателями религиозности кроются различные, порой существенные дифференциации, обусловленные разными, в том числе и этнонациональными признаками. В частности, удалось выявить, что в Гродненской области из числа исповедующих религию более или менее регулярно совершают молитвы 26,2% от общего числа опрошенных белорусов, 50,8% поляков и 22,3% русских. За последние годы принимали участие в обрядах крещения 8,8% белорусов, 20,8% поляков и только 1,2% русских. Чаще других венчаются в храме поляки (58,2%), реже белорусы (37,9%) и совсем редко русские (18,3%).

Для полноты картины современной религиозной идентификации имеет существенное значение выявление мотивов религиозного поведения. В процессе социологических исследований выяснилось, что основным мотивом, по которому участники опроса посещают богослужения и участвуют в культовых действиях, было признано следование общепринятым образцам поведения. Отвечая на вопрос, чем мотивировано их участие в богослужениях и других культовых

действиях, более половины опрошенных (51,2%) отвечают: «так принято». Следующими по значимости мотивациями отправления культовых действий у респондентов оказались: душевная потребность (22,6%), красота богослужений и религиозных праздников (26,2%), но значительно более слабым мотивом выступают религиозные убеждения (10,6%). Таким образом, на современном этапе развития религиозной идентификации доминируют внерелигиозные мотивы религиозного поведения.

Обобщая все изложенное об особенностях религиозной идентификации, мы можем отметить, что религиозная идентичность как определенный результат данного многогранного процесса не остается постоянной, неизменной величиной, а непрерывно флуктуирует, изменяется.

Проследить направленность ее изменений в Беларуси за постсоветский период можно на основе обобщения данных, которые показывают, как возрастала или уменьшалась доля лиц, причисляющих себя к трем наиболее распространенным в Беларуси конфессиям (см. таблицу 2).

Таблица 2

Регулярность участия в религиозных обрядах верующих различных конфессий Беларуси (в %)

Как часто Вы принимаете участие в религиозных обрядах?	Конфессии								
	Православные			Католики			Протестанты		
	1998	2007	2012	1998	2007	2012	1998	2007	2012
Регулярно	19,6	11,3	10,8	44,7	55,7	41,2	93,6	96,8	91,9
Изредка	65,5	68,6	60,9	54,0	40,5	45,3	5,8	7,8	8,1
Не участвую	14,8	20,1	14,6	1,3	3,8	7,6	0,6	0,3	0

Приведенные в таблице данные эмпирических социологических исследований свидетельствуют о том, что у белорусских православных религиозные идентичности, проявляющиеся в более или менее регулярном участии в богослужениях, выражены в среднем в 1,4 раза слабее, чем у протестантов, и в 1,2 раза меньше, чем у католиков.

Когда мы рассматриваем некоторые обобщенные данные, представленные наглядно в таблице 2, то общая панорама религиозной идентификации предстает в более яркой, временами даже контрастной форме. Если раз в неделю и чаще принимают участие в религиозных обрядах 3,8% православных, 28,5% католиков, то в среде протестантов доля лиц, участвующих в религиозных обрядах, составляет практически 92%. К тому же, среди граждан Беларуси, причисляющих себя к православным, никогда не принимают участие в религиозных обрядах 12,2% от общего количества опрошенных, в среде католиков таковых

виявлено всього 7,6%, а в середі протестантів – ні одного человека. При цьому следует учитывать, что из числа опрашиваемых граждан затруднились с ответом на данный вопрос о регулярности своего участия в культовых действиях или уклонились от такого ответа 13,9%. Из их числа приверженцев католицизма оказалось 5,9%, а в протестантской среде их численность составила 27,3%, т. е. более четверти из общего количества опрашиваемых.

Все изложенное свидетельствует о том, что религиозная идентификация имеет отчетливо выраженный процессуальный характер. Данная процессуальность в решающей степени детерминирована изменениями в экономической, политической, социокультурной ситуации в стране, органично взаимодействует с этнонациональной и гражданской идентичностями, а также с конфессиональными особенностями определенного вероисповедания. Отсюда следует вывод: религиозная идентификация представляет собой многообразно пульсирующий, разноуровневый, многослойный и многокомпонентный социальный и духовно-религиозный феномен.

Список использованной литературы

- 1. Бабосов Е. М.** Взаимосвязь этнонациональной, религиозной и гражданской идентичности в современном белорусском обществе // Материалы Международной научной конференции «Крещение Руси в судьбах народов Беларуси, России и Украины: выбор цивилизационного пути». – Минск, 2013. – С. 11– 14.
- 2. Бабосов Е. М.** Динамика религиозности в независимой Беларуси. – Минск : Ин-тут социологии АН РБИ, 1995. – С. 65.
- 3. Бабосов Е. М.** Социология религии // Е. М. Бабосов Прикладная социология. – Минск : Тетра-системс, 2000. – С. 124–141.
- 4. Бабосов Е. М.** Термины: «религиозность», «религия», «сектанство, религиозное» // Е. М. Бабосов, Социология. Энциклопедический словарь. – М.: URSS 2008. – С. 333 – 339.
- 5. Безнюк Д. К.** Религиозное поле Беларуси: особенности и тенденции развития // Религиозный фактор национальной безопасности. – Минск : Бонем, 2012. – С. 12–21.
- 6. Колодний А. М.** Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози: тематична зб. вибр. статей і тез / Колодний А. М. – К. : Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2009. – 450 с.
- 7. Крылов А. Н.** Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве. – 2-е изд. – М. : Икар 2012. – 306 с.
- 8. Нельга А.** Социологический взгляд на этнорелигиозный фактор формирования политической нации в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011, № 2. – С. 127 – 137.
- 9. Рязанова Л.** Релігійне життя України: сучасні тенденції пристосування / Л. Рязанова // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. –

С. 338–357. 10. Хабермас Ю. «Постсекулярное общество – что это» // Российская философская газета, 2008. – № 4 (18). – С. 1–2.

Бабосов Є. М. Особливості формування релігійної ідентичності в сучасній Білорусі

Дається визначення сутності релігійної ідентичності, носієм якої є людина, що орієнтується у своїй поведінці на релігійні ідеї та цінності. У вивченні релігійної ідентичності продуктивно використовується метод «концентричних кіл», що означають просування дослідницької думки від кола надприродного, божественного, біблійного до центру, яким виступає ідентифікована в релігійному сенсі людина, і принцип «додатковості», який стверджує одночасне існування несумісних картин – божественного і людського. Виокремлюються декларована релігійна ідентичність і екзистенціальна релігійна ідентичність. Показано, що релігійна ідентифікація є різноманітно пульсуючий, різнорівневий, багатшаровий соціальний і духовно-релігійний феномен. Основна особливість формування релігійної ідентичності в сучасній Білорусі полягає в різких розбіжностях між декларуванням людиною себе як віруючого та її повсякденною практикою, що проявляється в релігійних обрядах.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, релігійна ідентичність, декларована ідентичність, екзистенціальна ідентичність.

Бабосов Е. М. Особенности формирования религиозной идентичности в современной Беларуси

Дается определение сущности религиозной идентичности, носителем которой является человек, ориентирующийся в своем поведении на религиозные идеи и ценности. В изучении религиозной идентичности продуктивно использование метода «концентрических кругов», означающих продвижение исследовательской мысли от круга сверхъестественного, божественного, библейского к центру, каковым выступает идентифицирующийся в религиозном смысле человек, и принцип «дополнительности», утверждающий одновременное существование несовместимых картин – божественного и человеческого. Различаются декларируемая религиозная идентичность и экзистенциальная религиозная идентичность. Показано, что религиозная идентификация представляет собой многообразно пульсирующий, разноуровневый, многослойный и многокомпонентный социальный и духовно-религиозный феномен. Основная особенность формирования религиозной идентичности в современной Беларуси состоит в резком расхождении между декларированием человеком себя в качестве верующего и его повседневной практикой, проявляющейся в религиозных обрядах.

Ключевые слова: ідентичність, ідентифікація, релігійна ідентичність, декларована ідентичність, екзистенціальна ідентичність.

Babosov E. M. Peculiarities of formation of religious identity in contemporary Belarus

Here given definition of the essence of religious identity of a personality, who aims in one's behavior religious ideas and values. Method of "concentric circles" is productively used in the study of religious identity. This very method means movement of the thought from the circle of supernatural, divine, biblical towards the centre. The centre is represented by a personality, which is identified in religious sense, and a principle of "subsidiary", asserting simultaneous existence of incompatible – divine and human.

Here distinguished declared religious identity and existential religious identity. It is shown that religious identification is multiply pulsatory, many-level, many-layer and many-component social and spiritual-religious phenomenon. The basic peculiarity of formation of religious identity in contemporary Belarus is in sharp difference in declaring personality oneself as a believer and one's everyday practices, displayed in religious ceremonies.

Religious identity has a well-defined procedural character. This processuality is mostly determined by some changes in the economic, political, social and cultural situation in the country, organically interacts with ethno-national and civic identities, as well as with faith-based features of a particular religion.

Key words: identity, identification, religious identity, declared identity, existential.

Стаття надійшла до редакції 15. 07. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор Кононов І. Ф.

УДК 316.422: 130.2 (520)

С. В. Гераськов

«МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ»: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯПОНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ВИМІРАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Теоретичне і практичне значення проблеми ідентичності сьогодні посилюється внаслідок глобального переосмислення цінностей, прагматичності світоглядних орієнтацій людей, а також постійних трансформацій традиційних форм життєвого

укладу водночас на індивідуальному та колективному рівнях. За таких умов необхідним стає усвідомлення та аналіз механізмів, що детермінують ідентичність, формуючи її як ззовні, так і зсередини.

Руйнування попередніх ідентичностей потребує формування нових, співвідносних з глобалізаційними викликами. Як зауважує С. Куцепал, ідентичність «ніколи не може бути чимось сталим та завершеним, це процес створення нового простору для буття особистості, яка завжди існує в умовах недостатнього рівня самоусвідомлення, а тому прагне до все нових вчинків, які вважає уреальненням особистої ідентичності» [1, с. 14]. Процеси розмивання традиційного, з одного боку, і пошуку нового – з іншого, нерідко відроджують, здавалося б, давно минулі ідентичності, формують ідентичності «спротиву» (М. Кастельс), породжуючи різноманітні форми причетності до структурованого життя, які намагаються щось протиставити ситуації невизначеності й ризику, що несе з собою глобалізація.

Сучасна Японія є повноправним членом західної спільноти, залишаючись при цьому частиною азійського світу. У такій ситуації цікавим постає питання про японську ідентичність і пов'язані з цим наслідки. Спосіб, у який японським суспільством розв'язується проблема самоідентифікації, потребує відповідного наукового студювання та належного аналізу.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Очевидно, що вже є усталеними певні підходи щодо особистісної, соціальної, національної і культурної ідентичності японців. Як приклади можна навести наукові праці В. Алпатова, М. Герасімової, Т. Гуревич, Е. Молодякової, Р. Міллера, Дж. Стоквіна та ін.

Самі японці багато пишуть з проблеми власної ідентичності (роботи Ц. Акаха, Й. Карібе, М. Катакура, Й. Сугімото, Е. Хамагуті тощо), і слово «identity» міцно укорінилося в японській мові. Однак, як говориться в японському прислів'ї, «біля схилу маяка затемно» (*дайто мото курасі*), тобто справжній стан видно здалеку, а самооцінка часом призводить до самообману.

Тим не менше, питання про трансформацію японської ідентичності в контексті глобалізаційних впливів не є достатньо дослідженим, існують лише поодинокі розвідки, на зразок Р. Ватанабе [2] та С. Чугрова [3]. Відтак мета нашого дослідження полягає у розкритті трансформації ідентичності сучасних японців крізь призму глобалізації. При цьому під ідентичністю буде розумітися сукупність уявлень тієї чи іншої групи про своє місце в світі, насамперед на основі співвіднесення зі «значущими іншими» (constituent others) у рамках бінарної опозиції «ми/вони» [4, с. 83]. Іншими словами, ідентичність поставатиме як онтологічна визначеність (особистості, групи, соціосистеми), що виявляється під час взаємодії з певною «інакшістю».

Виклад основного матеріалу. Структурними елементами ідентичності є самоідентифікація (віднесення себе до певної спільноти), уявлення про свою групу – образ «Ми» й інтереси, що пов'язують емоційно забарвлене ставлення до такого роду образів з поведінкою людей і груп. Подвійність процесів самоідентифікації японців, що сьогодні належать як Сходу, так і Заходу, змушує їх замислюватися над власною ідентичністю та переосмислювати її. Щоразу це відбувалося в періоди поширення інших ціннісних систем та їх впливу на традиційні нормативні системи японців, спонукаючи їх визначати, хто є «Ми», а хто – «Вони». Кожна з подібних інтернаціоналізацій Японії (у добу Мейдзі, в період американської окупації, у наш час під впливом глобалізації) супроводжувалася потужною інформаційно-ціннісною хвилею. І все ж у масовій свідомості японців збереглися базові смисложиттєві «скріпки», що мають глибокі соціокультурні й архетипові підвалини, які загалом утворюють сучасну японську ідентичність.

Останнім часом зростає множинність ідентичностей, виникають нові рівні «ідентифікаційної матрьошки» (наприклад, мешканець Токіо – японець – хто ще?). Відомий дослідник Ц. Акаха вважає, що у Японії є три ідентичності, що фундуються на націоналізмі, регіоналізмі та глобалізмі [5]. Більшість японців, природно, асоціюють себе з культурно-цивілізаційною спільнотою, але глобалізація неминуче ущільнює взаємозв'язки та переплетення культур.

Одним із базових сценаріїв глобалізації сучасного світу є глокалізація (примітно, що термін *global+local* було введено керівником корпорації «Sony» А. Моріта) – синтез модернізації локальних культур з досягненнями глобальної мультикультурної цивілізації. Японія стала яскравим прикладом успішної версії глокалізації. За соціально-політичним устроєм вона не надто відрізняється від західних країн і цілком може вважатися однією з них. Однак зрозуміло, що японці по-іншому ставляться до своєї ідентичності внаслідок вищезначених історичних причин. Навіть якщо не перебільшувати визнану специфіку японських традицій, Японія певним чином протиставлена Європі як джерелу модерна і постмодерна. При цьому часто трапляються сентенції про занепад японської культури, твердження про те, що у Японії, де національну ідентичність намагаються ототожнити із західною, процес поширення егоїзму та нігілізму вже неможливо зупинити [2, с. 42]. Між тим, як зазначає політолог Й. Накамото, незважаючи на запозичення багатьох західних цінностей, в системі пріоритетів японської дипломатії все ще наявна схильність оперувати етичними нормами у міжнародних відносинах [Цит. за: 3, с. 80].

Отже, сучасна Японія демонструє симбіоз західної політичної та східної конфуціянсько-буддистської ідентичності. При всій еклектичності подібного явища не виникає глибоких розбіжностей всередині цього комплексу. Подібне гармонійне поєднання традицій та інновацій в японській науці отримало назву *дзассюсей* (гібридність).

Високий рівень здатності гібридизації, по-перше, спричинено тим, що японська свідомість здатна трансформувати й пристосувати запозичення настільки ефективно, що вони приймаються як щось органічне і типове. По-друге, специфіка японської традиції полягає в тому, що «сприйняття нового ніколи не вимагало концептуальної перебудови свідомості, ніколи не виникало питання примусової заміни старого новим, запозичення асимілювалося, доповнюючи автохтонну синтоїстську культуру Японії...» [6].

Стрімке запозичення надбань масової культури японським соціумом, глобалізація комунікацій мали б спричинити розмивання національних традицій. Насправді ж спроби вестернізувати японське суспільство ззовні викликають його звернення до найглибших рівнів національної свідомості та зміцнення далекосхідного коріння національної ідентичності. Як відомо, остання пролягає у архетипах мислення нації, які є значно сильнішими та потужнішими за аргументи поп-культури. Як історичний приклад цивілізаційно-культурної реакції на західні впливи можна навести рух *кокусуй ходзон* («збереження національної сутності»), що виник у 80-ті роки XIX ст.

Минули ті часи, коли японці усіляко намагалися акцентувати свою прихильність до західних стандартів, за якою часом було приховано певну культурну неповноцінність, що виражалась у «євроудаванні» (*Euro-aping*). Звичайно, політична (і багато в чому культурна) орієнтація на США залишається непохитною; дружні почуття до США протягом останніх десятиліть незмінно демонструють близько 75% опитаних [7]. Але ця близькість час від часу зазнає випробувань на міцність. Наприклад, дослідник Й. Карібе рішуче стверджує у своїй дисертації: «Західним людям, що продали душу дияволу, невідома межа у прагненні задовольнити власні потреби. Західна цивілізація у надлишку наділена небезпечними рисами, що загрожують смертю всім людям, втягненим у її вир...» [8, с. 87].

На противагу західному впливу японці зараз підкреслено починають визнавати свої іманентні зв'язки з Азією. У процесах японської самоідентифікації азійська складова виявляє тенденцію до наростання. З іншого боку, не так давно минуло захоплення теорією ніхондзінрон, що декларувала унікальність японської нації, виділяючи Японію як самостійну цивілізацію. Як відомо, С. Гантінгтон також виокремлював японську цивілізацію з-поміж інших як самостійну й самодостатню [9]. Така класифікація викликала питання у багатьох дослідників, і зараз треба визнати, що подібний дискурс радше перетворився на міф про японську унікальність. Однак навіть якщо визнавати Японію самостійною цивілізацією, її обов'язково слід корелювати зі східноазійською та глобальною цивілізаціями, враховуючи велику кількість точок перетину.

Трансформації ідентичності сучасних японців можна чітко відстежувати на прикладі співвідношення індивідуалізму й колективізму.

Останнім часом, як свідчать соціологічні дослідження, значна частина суспільства стурбована питанням, чи не порушить «індивідуалізація багатьох особистостей» суспільну гармонію в цілому [10, с. 248].

Людина західної цивілізації є «людиною, що сумнівається». Звідси випливає не лише потреба у різноманітних доказах. З одного боку, це стимулювало розвиток науки, а з іншого – викликало недовіру до себе і до навколишнього світу. Суспільство, в якому поширені такі настрої, мало б дійти до саморуйнації, але, як свідчить історія, суспільства, що сформувались у полі західної цивілізації, успішно існують і прогресують, оскільки монотеїстична ідея єдиного Бога відіграє інтеграційну роль.

Проте подібне усвідомлення кожною людиною самої себе призводить до того, що сім'я як «релігійна одиниця» втрачає своє значення, кожен член сім'ї вірує у свій спосіб і пов'язаний з Богом у першу чергу особистими зв'язками. В Японії ж кожна сім'я, за сінтоським звичаєм, вшановує своїх пращурів і має своїх небесних заступників, а тому функціонує і як релігійна одиниця. Щоправда, якщо в ідейно-релігійному відношенні японська сім'я постає як одне ціле, то в суспільному та діловому житті принцип сімейності діє набагато слабше.

Неминуче останнім часом взаємопроникнення та знайомство з особливостями мислення представників інших культур зумовило появу нового погляду на себе і бажання продемонструвати своє «я» світові. Проте, як пише професор Каваї Хаяо, «японці не враховують, що на Заході індивідуальність в людині розвивається в рамках християнства, тоді як в Японії прагнення виразити власну індивідуальність детерміноване новомодними ідеями. Воно не має серйозних підстав і, в своїй основі, відрізняється від того розуміння людської індивідуальності, що існує на Заході. Це – спотворений індивідуалізм (*ібіцу на кодзінсюгі*), через який захиталися моральні цінності японців. У минулі часи японці жили, керуючись правилом: все пов'язане зі мною, і я живу в цій загальній взаємопов'язаності. Таким було розуміння себе і світу. В підсвідомості на генетичному рівні це і зараз є у японців, а тому спроба «переробити себе за західним зразком» не дає позитивних наслідків» [11, с. 55]. Дійсно, модна для сучасної Японії орієнтація на виявлення власної індивідуальності призводить до певного напруження у людських стосунках, а також штучності у створенні власного іміджу.

Японське відчуття гомогенності, приналежності до єдиної національної спільноти, міцно укорінене в підсвідомості кожного японця і упродовж тривалого часу є їхнім фундаментальним життєвим орієнтиром, запорукою непохитності принципів японського колективізму. Цінність культури колективізму залишалася невід'ємною частиною буття японця. Мало того, це було і є головною ознакою так званої японськості [Цит. за: 12, с. 111]. Сьогодні всіляко заохочується пом'якшення соціальних порядків у межах позірного самовираження особистості. Сучасні молодіжні субкультури становлять сукупність

напрочуд різнорідних елементів порівняно з традиційною японською культурою. Але чи може ця тенденція претендувати на початок нової японськості, яка є більш гнучкою та менш колективістською? Це можна розглядати як імовірний наслідок тривалої відкритості Японії світу загалом, чого Японія ще не переживала так довго і з такою інтенсивністю. Можна також звертати увагу на вияви іншої культурної риси Японії – здатності до швидкої прагматичної адаптації.

Твердження С. К'єркегора про те, що «...із визначенням людиною ставлення до себе як до особистості визначається її ставлення до інших людей...» [13], яскраво ілюструє, яким чином відбувається процес самоактуалізації особистості, власне у площині міжлюдських стосунків, задля реалізації яких особистість має посідати належне їй місце. Японська особистість орієнтується саме на міжлюдські стосунки, тоді як євро-американська – на індивідуальну автономність. Б. Кімура звертається до того, що формування цих стосунків неможливе за відсутності відмінностей між людьми і саме індивідуальне уможлиблює існування таких зв'язків [13].

До колективного портрету японців додаються характерні риси завдяки соціологічним опитуванням. Відповідаючи у 2007 р. на питання «Що для вас є більш важливим – інтереси держави в цілому чи особисті інтереси?», 47,4% віддали симпатії державним інтересам, лише 29,7% обрали особистий інтерес, а 20,2% не визначилися з відповіддю. При цьому під час опитування попереднього року «державників» було менше – 44,9% [14]. Ці результати ставлять під сумнів все більш поширену думку про те, що Японія перетворилась на країну індивідуалістичного мислення західного зразка. У той же час, сьогодні, коли країна досягла високого рівня розвитку, дуже рідко можна почути від японців щось подібне до претензій на великодержавний статус. Інакше кажучи, вслід за зростанням задоволеності рівнем життя слабшають націоналістичні традиції, і, як відзначають деякі японські дослідники, у японців немає ані можливостей, ані бажання опиратися глобальним стандартам і глобалізації, за якими простежуються західні правила та норми [2, с. 77–78].

Звичайно, було б помилкою вважати сучасне японське суспільство однорідною масою абсолютно однакових людей. Індивідуальність автора, що виявляється в поезії, скульптурі, живописі та ін., в Японії високо поцінювалась, а творців шедеврів називали великими майстрами не лише японці. Питання у тому, що виявлялась вона інакше, але це вже стає предметом іншого дослідження.

Висновки. Отже, сучасна японська ідентичність еволюціонує одночасно у двох напрямках – еволюціонуючи у бік західних моделей поведінки (це – радше зовнішній пласт самоідентифікації) і підтверджуючи відданість ключовим цінностям східної цивілізації (це – більш глибинний, внутрішній рівень самоідентифікації). Безперечно, зовнішній аспект життя та поведінки японців привертає більшу увагу і

створює враження панівної тенденції. Коли ж мова йде про екзистенційні цінності, що у реальному житті трапляється не так часто, на перший план виходять головні точки опори національної ідентичності.

Підбиваючи підсумки, слід наголосити, що японська ідентичність допомагає багато в чому переосмислити тенденції зовнішньої і внутрішньої політики країни. Цікавий аспект відзначається дослідником І. Осакі, який вказує на необхідність вивчити можливість того, що «проблема Північних територій (*Курильські острови*. – С.Г.), що була винайдена японським урядом, відіграє важливу роль в просуванні націоналізму як політичного принципу чи ідеології й надання нації загальної колективної ідентичності» [15, с. 37]. Це не поодинокі думки, що свідчить про тісний взаємозв'язок політичних прагнень та ідентичності, а тому проблематика самоідентифікації набуває не тільки світоглядного, філософсько-теоретичного, а й прикладного значення.

Список використаної літератури

- 1. Куцепал С. В.** Ідентичність модерну та постмодерну // Філософські обрії : Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Вип. 17. – Київ-Полтава, 2007. – С. 3–15.
- 2. Ватанабе Р.** Ніхондзін-но айденіті. Ніхон бунка-но кодзо то Ніхон буммей-но суйтай (Ідентичність японців. Структура японської культури і занепад японської цивілізації): Япон. мовою. – Токіо, 2002. – 348 с.
- 3. Чугров С. В.** Япония уточняет свою идентичность перед вызовами глобализации: Восток встречается с Западом // Глобальные вызовы – японский ответ / Рук. Проекта Э. В. Молодякова. – М. : АИРО-XXI, 2008. – С. 77–93.
- 4. Тимофеев И. Н.** Проблемы страновой идентичности в зарубежной политологии // Международные процессы. Т. 5, 2007. – № 1. – С. 82–92.
- 5. Акаха Ц.** Ніхон міцу-но као (Три обличчя Японії): Япон. мовою // 21 сейкі-но Ніхон, Адзіа, секай (Японія, Азія, світ в ХХІ ст.). – Токіо, 1998. – С. 790–798.
- 6. Бычкова Т. А.** Культура традиционных обществ Китая и Японии. Електронний ресурс. – Режим доступу: www.humanities.edu.ru/db/msg/22463.
- 7. Найкакүфу** дайзін камбо сейфу кохосіцу. Гайко-ні кан суру йорон тьоса (Інформаційне бюро при канцелярії Кабінету міністрів. Опитування громадської думки з питань зовнішньої політики). – Режим доступу: <http://www8.cao.go.jp/survey/h16/h16-gaikou/images/z05.gif>.
- 8. Карибэ Ё.** Японская идентичность (с древности до эпохи глобализации). Дисс. канд. филос. наук, Институт востоковедения РАН. – М., 2004. – 208 с.
- 9. Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2005. – 608 с.
- 10. Герасимова М. П.** Духовный портрет японского общества // Портрет современного японского общества. – М. : АИРО-XXI, 2006. – С. 242–256.

11. Каваї Х. Коре кара-но ніхон (Майбутня Японія): Япон. мовою. – Токіо, 2001. – 312 с. **12. Духовність**, мораль, етика традиційних суспільств Далекого Сходу / Упоряд. В. Ф. Резаненко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 296 с. **13. Що таке японська модель** / За ред. Резаненка В. Ф. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – 136 с. **14. Найкакуфу** дайdzін камбо сейфу кохосіцу. Сякай ісікі-ні кан суру йорон тьоса (Інформаційний відділ при секретаріаті Кабінету міністрів. Опитування громадської думки з питань суспільної свідомості). – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www8.cao.go.jp/survey/h18/h18-shakai/index/html>. **15. Осакі І.** «Хоппо сьодо» мондай-ні кан-суру сенко кенкю-но тотатутен то сонно генкай (Перегляд попередніх досліджень проблеми Північних територій // Кокусай канкей ронсю (роботи з міжнародних відносин): Япон. мовою. – Токіо, 2007. – С. 25–42.

Гераськов С. В. «Між Сходом і Заходом»: трансформація японської ідентичності у вимірах глобалізації

У статті аналізується процес трансформації японської ідентичності в контексті глобалізаційних викликів, актуалізуються її ціннісно-сміслові підвалини, оцінюється вплив Заходу на самоідентифікацію японців. Поставлені завдання реалізуються шляхом розкриття механізмів функціонування опозиції «індивідуальне – колективне», на підставі якої показано специфіку сприйняття японцями самих себе. Сучасна Японія демонструє симбіоз західної політичної і східної ідентичності конфуціянсько-буддистської. При всій еkleктичності такого явища глибоких розбіжностей усередині цього комплексу не виникає. Гармонійне поєднання традицій і інновацій в японській науці отримало назву *дзассюсей* (гібридність). Високий рівень здатності гібридизації, по-перше, викликаний тим, що японська свідомість здатна трансформувати і пристосувати запозичення настільки ефективно, що вони сприймаються як щось органічне і типове. По-друге, специфіка японської традиції полягає в тому, що в сприйнятті нового ніколи не було потреби концептуальної перебудови свідомості, запозичення асимілювалося, доповнюючи автохтонну синтоїстську культуру Японії. Отже, показано, що в сучасному світі японська ідентичність водночас глобалізується і локалізується.

Ключові слова: трансформація, глобалізація, японська ідентичність, самоідентифікація, колективізм, індивідуалізм.

Гераськов С. В. «Между Востоком и Заходом»: трансформация японской идентичности в измерениях глобализации

В статье анализируется процесс трансформации японской идентичности, актуализируются ее ценностно-смысловые основания, оценивается влияние Запада на самоидентификацию японцев. Поставленные задачи реализуются путем раскрытия механизмов

функционирования оппозиции «индивидуальное – коллективное», на основе которой показана специфика восприятия японцами самих себя.

Современная Япония демонстрирует симбиоз западной политической и восточной идентичности конфуцианско-буддистской. При всей эклектике такого явления глубоких разногласий внутри этого комплекса не возникает. Гармоничное сочетание традиций и инноваций в японской науке получило название *дзассюсей* (гибридность). Высокий уровень способности гибридизации, во-первых, вызван тем, что японское сознание способно трансформировать и приспособить заимствование настолько эффективно, что они принимаются как что-то органическое и типичное. Во-вторых, специфика японской традиции заключается в том, что восприятие нового никогда не нуждалось в концептуальной перестройке сознания, заимствования ассимилировалось, дополняя автохтонную синтоистскую культуру Японии. Следовательно, показано, что в современном мире японская идентичность одновременно глобализуется и локализуется.

Ключевые слова: трансформация, глобализация, японская идентичность, самоидентификация, коллективизм, индивидуализм.

Geraskov S. V. “Between East and West” transformation of the Japanese identity in globalization dimensions

The article analyzes process of transformation of Japanese identity in the context of globalization challenges. Here actualized value and sense basis of this identity, measured influence of the West upon self-identification of Japanese. The set tasks are realized by means of revealing mechanisms of functioning of opposition “individual-collective”, which shows specific character of Japanese self-perception.

Contemporary Japan demonstrates symbiosis of western political and eastern Confucius-Buddhism identities. There are no deep controversies within this complex despite of eclectic nature of this phenomenon.

This harmonious unity of traditions and innovations in Japanese science got the name of *dzassusei* (hybridness). High level of hybridization, firstly, is caused by Japanese identity, which is able to transform and adjust borrowings very effectively, that's why they are accepted as something organic and typical.

Secondly, specifics of Japanese tradition is the following – there were no need in conceptual transformation of consciousness when perceiving something new, all borrowings assimilate, completing autochthonic shintoism culture of Japan. So, it is shown that in the contemporary world Japanese identity simultaneously globalizes and localizes.

Key words: transformation, globalization, Japanese identity, self-identification, collectivity, individuality.

Стаття надійшла до редакції 19. 08. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – к. соц. н., доцент Хобта С. В.

УДК 316.334.56 – 043.86 – 047.27(477.61)

М. С. Живілова

МІСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В СТРУКТУРІ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ МЕШКАНЦІВ ЛУГАНСЬКА

Міська ідентичність є різновидом територіальних ідентичностей. Їх вивчення актуалізувалось у зв'язку з просторовим поворотом в соціо-гуманітарних науках [1]. Територіальні ідентичності розрізняються залежно від типу спільноти, з якою проводиться ідентифікація. Необхідно виокремлювати в цьому сенсі територіальні ідентичності, що утворилися на основі ідентифікації зі спільнотами пов'язаними з територіальною організацією суспільства (макрорегіональна; регіональна; локальна: міська, сільська ідентичності) та зі спільнотами, у формуванні яких невід'ємне місце займає територіальний фактор (національна та етнічна ідентичності) [2, с. 43]. Територіальні ідентичності мають ієрархічний характер. Як зауважує Л. Нагорна, людина може відчувати себе водночас представником певного етносу (українець), мешканцем певного макрорегіону (європеець), певної країни (громадянин України), певного регіону (галичанин), певного міста чи села (львів'янин) і при цьому самостійно визначати, який різновид територіальних ідентичностей є для неї пріоритетним [2, с. 38].

Соціальні психологи пропонують застосовувати до міської ідентичності концептуальну схему, яку прийнято використовувати в психології для аналізу соціальних ідентичностей [3]. Згідно зі схемою, міську ідентичність розглядають за трьома структурними компонентами: когнітивним, афективним та ціннісним. Когнітивний компонент включає уявлення людини про місто, його структуру, історію, символічне та функціональне значення архітектурних об'єктів. В утворенні когнітивного компоненту важливу роль відіграє безпосередній контакт з територією, сприйняття та освоєння міського простору. Внаслідок цього утворюються індивідуальні та колективні просторові уявлення, які дають можливість індивіду орієнтуватися у просторі міста. Афективний компонент проявляється в сукупності певних емоційних станів, пов'язаних із територією, місцем проживання, що впливають на виникнення відчуття прив'язаності до місця або навпаки його відторгнення. Ціннісний компонент характеризується тим, наскільки життєвий простір міста є комфортним і безпечним для індивіда. Змістовно міська ідентичність має два сенсових ядра [4]. Перше це осмислення норм, правил та цінностей міського життя на протизагу сільському життю („я – мешканець міста”); друге – це ідентифікація з конкретним містом („я – мешканець конкретного міста”). Кожне місто має свою індивідуальність, атмосферу та по-різному відображається в ідентичностях індивідів.

Сьогодні соціо-гуманітарних науки найбільшу увагу приділяють дослідженням регіональних ідентичностей [5, 6, 7, 8, 9], що зрозуміло у зв'язку з регіоналізацією сучасного світу. Проте специфіка міського життя, що накладає відбиток на життєвий світ людини і вимагає від неї відповідної територіальної поведінки, була предметом аналізу ще задовго до актуалізації регіональної проблематики. Пригадаємо роботи класиків соціології Г. Зіммеля [10], М. Вебера [11], в яких місто уособлює індустріальну епоху та стає ареною розвитку капіталістичних відносин. Бути „міщанином” означало отримати захист, певні права і обов'язки та репрезентувати відповідний соціальний прошарок. Але, незважаючи на довгу історію досліджень феномену міської ідентичності, в сучасній соціології не склалося єдиного визначення міської ідентичності та механізмів її формування.

У західній соціології міська ідентичність розглядається через призму більш широкої концепції ідентичності місця (place identity) [12, 13, 14]. Засновник концепції ідентичності місця Г. Прошанський (H. Proshansky) [12], звертає увагу на те, яким чином навколишнє середовище (фізичний простір: природа, перетворене людиною середовище) впливає на формування соціальних ідентичностей у процесі соціалізації індивіда. У вітчизняній урбаністичній теорії міська ідентичність є однією з центральних тем аналізу [15, 16, 17, 18]. У її визначенні поширеним є підхід, заснований на концепції уявлених спільнот Б. Андерсона [19, 20]. Сутність підходу полягає в тому, що сучасне місто являє собою мозаїку з різних типів спільнот, які не утворюють єдиного органічного цілого – міської громади, що усвідомлює свої інтереси і на основі цього відповідним чином впливає на організацію міського життя. Для утворення міської ідентичності необхідно виокремлювати міську спільноту поміж інших спільнот (інших міст, сільських поселень), а для цього необхідне уявлення про спільноту як певне ціле. Тому ідентифікувати себе з міською спільнотою як певною єдністю можливо уявивши цю єдність. За такою логікою, міська ідентичність розглядається як результат ідентифікації мешканців міста із міською спільнотою як уявленою спільнотою. За словами О. Мусієздова, місто як уявлену спільноту є сенс розглядати не стільки як територіальне утворення, скільки як те, що може бути названо „культурною формою” („життєвою формою”, „життєвим стилем”) [21, с. 30]. „Місто усвідомлює себе й пізнається іншими як певна (принаймні, стильова) єдність. І оскільки його „інтегральний” образ зазвичай не збігається повністю з уявленнями однієї з міських спільнот, можемо назвати його віртуальним – в тому сенсі, що конструйована ним спільнота будується не стільки на об'єктивних (структурних) чинниках, скільки на уявленні про її (спільноти) існування. Тому в цьому випадку йдеться про уявлену спільноту” [19, с. 180]. На наш погляд, місто неможливо розглядати у відриві від його територіального вираження. Місто є соціально-територіальною спільнотою. З одного боку, його

архітектура та організація у просторі впливає на утворення „культурної форми”, стилю. З іншого боку, місто є культурним продуктом, перетвореною людиною природою, втіленням у фізичній формі певних ідей, образів та символів. Також, ідентичність не є результатом простого ототожнення індивіда із певною спільнотою. Формування ідентичності передбачає етапи розрізнення та об’єднання. Для того, щоб усвідомити свою приналежність до міської спільноти, необхідно виокремити її поміж інших поселенських спільнот. Це засновується на формуванні комплексу авто- та гетеростереотипів. Концепцію авто- та гетеростереотипів застосовують для аналізу етнічних ідентичностей. Автостереотипи визначаються як відносно стійкі уявлення про моральні, розумові, фізичні якості своєї етнічної спільноти, гетеростереотипи – чужої етнічної спільноти [22]. Стосовно міської спільноти автостереотипи будуть розкриватися в уявленнях мешканців про своє місто, соціокультурні особливості його мешканців. Гетеростереотипи – в уявленнях про інші міста та їх мешканців.

Підхід до міської ідентичності, заснований на концепції уявлених спільнот Б. Андерсона, акцентує увагу на специфіці предмета ідентифікації – міській спільноті, оминаючи увагою питання механізму ідентифікаційних процесів, наслідком чого власне і є міська ідентичність. Підхід залишає поза увагою практики, в ході яких людина освоює та засвоює простір міста, взаємодіє з членами своєї територіальної спільноти та, власне, стає членом цієї спільноти. Звісно, що безпосередні контакти зі всіма членами міської поселенської спільноти неможливі, тим більш в умовах сучасних мегаполісів. Тому у вирішенні питання: „Яким чином формується міська ідентичність?”, привабливою стає концепція міської ідентичності як результату ідентифікації з містом (точніше з міською громадою) як уявленою спільнотою. Хоча і в цьому випадку для формування міської ідентичності необхідні конкретні практики.

Проблема визначення міської ідентичності обумовлюється проблемою визначення ідентичності та ідентифікаційних процесів взагалі. В руслі теорій та концепцій ідентичності на увагу заслуговує концепція самості (ідентичності) Дж. Міда. За Дж. Мідом [23] в самості закріплюються настанови групи, суспільства – соціального оточення, які необхідно „ввібрати”, щоб було можливим соціальне життя взагалі, розуміння одне одного. В структурі самості виокремлюються І (індивідуальна частина) та Ме (соціальна частина). І – це „реакція організму на настановлення інших” [23, с. 159], а Ме – „є організованою множиною настанов інших, котрі індивід бере на себе” [23, с. 159]. Цілісна самість формується через діалог І та Ме. Діалог І та Ме є можливим завдяки голосовим жестам, що втілені в мові, яка є сукупністю значимих символів, тобто таких що поділяються всіма членами спільноти, мають для них однакове значення. Цілісна самість формується в два етапи, вона не є простою калькою правил і норм

суспільства, а можлива тільки через діяльність індивіда та його комунікацію з іншими. В процесі комунікації індивід стає сам для себе об'єктом – він промовляє певні голосові жести не тільки до співрозмовника, передбачаючи що співрозмовник зрозуміє його, а також промовляє до самого себе, корегує свої голосові жести відповідно до голосових жестів іншої людини, тим самим переймаючи її ролі на себе. Другий етап формування самості – перейняття та усвідомлення соціальних настанов групи, спільноти в цілому. У такому разі група, спільнота виступають для індивіда узагальненими іншими, тобто соціальною спільнотою чи соціальною групою, які надають єдності самості індивіда [23, с. 140]. Дж. Мід ілюструє ці два етапи формування самості прикладами гри дитини з уявними друзями (засвоєння ролей інших) та командної гри (засвоєння настанов всієї спільноти, яка виступає узагальненим іншим).

Якщо застосувати концепцію самості Дж. Міда як пояснювальну схему для визначення міської ідентичності, то ми побачимо, що міська ідентичність формується в процесі соціалізації індивіда, а міська громада в цьому сенсі виступає узагальненим іншим, тобто є тим соціальним утворенням, настанови якого необхідно інтерналізувати для життя в місті. Відповідно до підходу, заснованого на ідеях Дж. Міда, місто розглядається як соціально-територіальна спільнота. В цьому сенсі, важливим чинником в утворенні міської ідентичності є безпосередня взаємодія людини з її середовищем та суспільне перетворення цього середовища.

Співвідношення міської ідентичності з іншими ідентичностями, що входять в структуру ідентичностей мешканців м. Луганська, до цього моменту не було предметом окремого аналізу. Міська ідентичність аналізувалася разом з іншими територіальними ідентичностями [17, 24]. Мета статті полягає у характеристиці міської ідентичності в структурі ідентичностей мешканців м. Луганська та у розкритті змісту міської ідентичності.

Ядро структури ідентичностей луганців стабільно становили ідентичності, пов'язані з членством у малих групах (член сім'ї, член кола друзів), зайнятістю, гендером та територіальними спільнотами [24, с. 64]. Територіальна ідентичність була виражена ідентифікацією з регіоном проживання, у той час як міська (локальна) ідентичність залишалась не актуалізованою. Ситуація змінилась у 2010 р., коли було зафіксовано¹ збільшення значення міської ідентичності для луганців порівняно з регіональною ідентичністю (у 2009 р. приналежність до регіону Донбас

---

¹ Дослідження Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму і кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка: дослідження 2009 р. (жовтень, n=290), „Луганськ – 2010: місцеві вибори і міська громада” (n=707, 25 вересня – 1 жовтня 2010 р.), „Політичні партії і населення в період виборчої кампанії: контекст великого міста” (n=1100, вересень – жовтень 2012 р.). Вибірки репрезентативні для Луганська за віком, статтю та районом проживання.

була значимою для 40% опитаних, у 2010 р. – 15%, відповідно, приналежність до Луганська була значимою для 17 та 42%). Подібна тенденція була зафіксована також для всього Східного регіону в дослідженні індивідуальних та групових ідентичностей львівськими вченими. За даними дослідження 2010 р., яке охоплювало всю країну, міська ідентичність посідає перше місце в ієрархії ідентичностей мешканців Східного регіону (опитування проводилось у м. Донецьку), що відрізняється від країни загалом, де лідирують ідентичності „громадянин України” та „українець”, тобто громадянсько-політична та етнічна ідентичності [7, с. 100]. У 2012 р. тенденція збереглася: приналежність до Луганська була значимою для 49%, а приналежність до регіону Донбас – для 16% респондентів. Графік 1 демонструє динаміку регіональної та міської ідентичностей у часовому відрізку 2001 – 2012 рр.

Розмірковуючи над фактом збільшення ролі міської ідентичності в структурі ідентичностей луганців С. Хобта зауважує [24], що суспільна криза 2004 року призвела до виходу на перший план регіональної ідентичності, якщо порівняти з локальною. У той же час, місцеві вибори 2010 року актуалізували міську ідентичність.

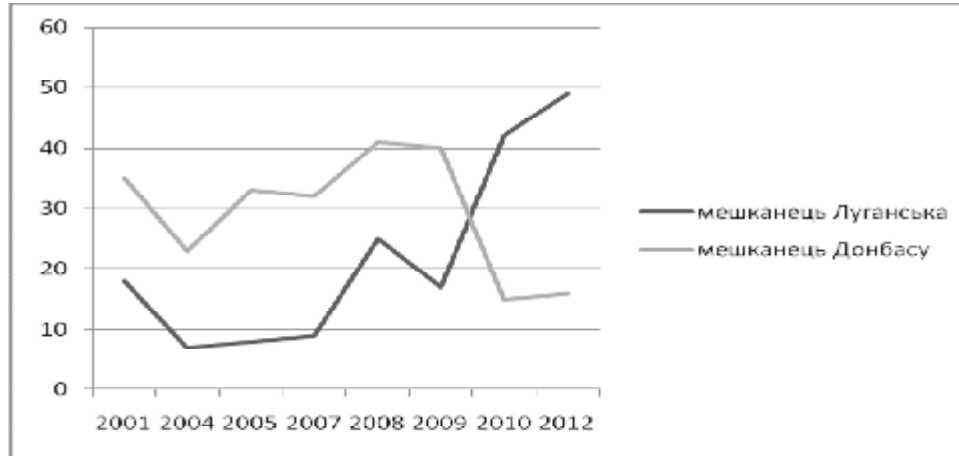
Для більш глибокого аналізу міської ідентичності ми звернемося до розподілів відповідей на питання „Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим?” в динаміці за 2010–2012 рр.¹ за районами міста (Табл. 1–2), статтю, віком (Табл. 3–4), освітою (Табл. 5–6) та соціально-професійною приналежністю (Табл. 7–8). В ході аналізу розподілу відповідей за районами міста ми виявили, що міська ідентичність є більш актуалізованою для мешканців Жовтневого району Луганська порівняно з іншими районами (в Жовтневому районі обрали цей варіант у 2010 р. – 49,6%; у 2012 р. – 56,3%; найменший відсоток і зниження ролі міської ідентичності фіксується у Кам'янобрідському районі – 2010 р. – 34,7%; 2012 р. – 31,3%) (Табл. 1–2). Фіксується зв'язок між районуванням міста та інтенсивністю вираження міської ідентичності (показник $\chi^2=31,872$ значимий на рівні 0,001 – 2010 р.; показник $\chi^2=45,578$ значимий на рівні 0,001 – 2012 р.). Більшу опуклість міської ідентичності в Жовтневому районі порівняно з іншими районами гіпотетично можна пояснити

---

¹Дослідження Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму і кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка: „Луганськ – 2010: місцеві вибори і міська громада” (n=707, 25 вересня – 1 жовтня 2010 р.), „Політичні партії і населення в період виборчої кампанії: контекст великого міста” (n=1100, вересень – жовтень 2012 р.). Вибірки репрезентативні для Луганська за віком, статтю та районом проживання.

Графік 1

Динаміка міської та регіональної ідентичностей луганців

районі порівняно з іншими районами гіпотетично можна пояснити значною активністю кандидатів у місцеві органи влади під час місцевих виборів 2010 р. та у ВРУ по мажоритарних округах у 2012 р. Лідери однієї з політичних партій у цей час запровадили ряд заходів для мешканців району: суботники, святкування дня району.

Таблиця 1

Вибір ідентитету „мешканець Луганська” залежно від району міста (в % від кількості опитаних) 2010 р.

Район міста (n=707)	Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим – мешканець Луганська			
	Вибрали варіант	Не вибрали	Немає відповіді	Разом
Жовтневий (n=276)	49,6	48,6	1,8	100
Ленінський(n=107)	41,1	58,9	0	100
Кам’янобрідський(n=75)	34,7	62,7	2,7	100
Артемівський(n=182)	34,6	65,4	0	100

Фіксується значимий на рівні 0,001 показник $\chi^2=31,872$

Таблиця 2

Вибір ідентитету „мешканець Луганська” залежно від району міста (в % від кількості опитаних) 2012 р.

Район міста (n=1100)	Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим – мешканець Луганська			
	Вибрали варіант	Не вибрали	Немає відповіді	Разом
Жовтневий (n=465)	56,3	39,8	3,9	100
Ленінський(n=245)	40	58	2	100
Кам’янобрідський(n=99)	31,3	57,6	11,1	100
Артемівський(n=291)	43	50,9	6,1	100

Фіксується значимий на рівні 0,001 показник $\chi^2=45,578$.

Не було зафіксовано зв'язку між значимістю приналежності до Луганська та статтю респондентів.

Розподіл відповідей за віком респондента демонструє, що приналежність до міста є більш значимою для представників вікової групи 61 рік та старше (52,6%) (2010 р. – $\chi^2=20,795$ значимий на рівні 0,002). Цю тенденцію можна пояснити тим, що люди старшого віку є менш мобільними, більше часу проводять вдома, тому для них територіальна ідентичність є більш значимою, ніж для мобільної молоді. У 2012 р. була застосована інша вікова шкала, проте ми можемо говорити про підвищення ролі міської ідентичності для вікової групи 30-59 років та збереження актуальності міської ідентичності для вікової групи 60 років і старше (18-29 р. – 41,0%; 30-59 р. – 49,7%; 60 і більше років – 47,9%) (Табл. 3-4). Це цілком відповідає збільшенню значення міської ідентичності в структурі ідентичностей луганців у 2012 р.

Таблиця 3

Вибір ідентитету „мешканець Луганська” залежно від віку респондента (в % від кількості опитаних) 2010 р.

Вік (n=707)	Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим – мешканець Луганська			
	Вибрали варіант	Не вибрали	Немає відповіді	Разом
18–30 р.(n=198)	32,8	67,2	0	100
31–45 р.(n=160)	40,6	58,8	0,6	100
46–60 р.(n=168)	38,7	59,5	1,8	100
61 р. і старші (n=173)	52,6	45,7	1,7	100

$\chi^2=20,795$, значимий на рівні 0,002

Для розподілу відповідей за освітою респондента фіксується більша значимість приналежності до міста для респондентів з початковою освітою – 75% – у 2010 р., 54,5% – у 2012 р. ($\chi^2= 20,982$ – не значимий для 2010 р., $\chi^2=28,408$ значимий на рівні 0,002 для розподілу 2012 р.) (Табл. 5–6). Можливо ситуація пояснюється тим, що початковий рівень освіти загалом мають респонденти старшого віку (60 і більше років), які, як ми припустили, є менш мобільними та більше прив'язані до місця проживання.

Таблиця 4

Вибір ідентитету „мешканець Луганська” залежно від віку респондента (в % від кількості опитаних) 2012 р.

Вік (n=1100)	Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим – мешканець Луганська			
	Вибрали варіант	Не вибрали	Немає відповіді	Разом
18–29 р.(n=295)	41,0	55,3	3,7	100
30–59 р.(n=523)	49,7	46,3	4,0	100
60 р. і старші (n=282)	47,9	45,0	7,1	100

$\chi^2= 11,650$ (не значимий).

Таблиця 5

Вибір ідентитету „мешканець Луганська” в залежності від освіти респондента (в % від кількості опитаних) 2010 р.

Освіта (n=707)	Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим – мешканець Луганська			
	Вибрали варіант	Не вибрали	Немає відповіді	Разом
Вища (n=298)	35,6	64,1	0,3	100
Середня спец. чи неповна вища (n=273)	44,3	54,6	1,1	100
Повна середня (n=86)	50,0	48,8	1,2	100
Неповна середня (n=38)	39,5	55,3	5,2	100
Початкова (n=8)	75	25	0	100

$\chi^2 = 20,982$ (не значимий).

Таблиця 6

Вибір ідентитету „мешканець Луганська” залежно від освіти респондента (в % від кількості опитаних) 2012 р.

Освіта (n=1100)	Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим – мешканець Луганська			
	Вибрали варіант	Не вибрали	Немає відповіді	Разом
Вища (n=414)	46,4	50,5	3,	100
Середня спец. чи неповна вища (n=502)	48,8	46,8	4,4	100
Повна середня (n=98)	41,8	49,0	9,2	100
Неповна середня (n=29)	41,4	58,6	0	100
Початкова (n=33)	54,5	27,3	18,2	100

Фіксується значимий на рівні 0,002 показник $\chi^2 = 28,408$.

Було виявлено, що соціальна-професійна приналежність впливає на значимість приналежності до міста. Це демонструють результати 2010 р. (Табл. 7). Ми бачимо, що для пенсіонерів (54,3%) та домогосподарців/домогосподарок приналежність для міста є більш значимою (56,7%). Мабуть це пов'язано з тим, що практики даних соціально-професійних груп сконцентровані на певній території і рідко виходять за неї. Тому територіальна прив'язка є для них значимою. У 2012 р. фіксується збільшення значимості приналежності до міста для соціально-професійних груп робітників (52,5%), службовців (55,7%), керівників (40,6%), гуманітарної інтелігенції (34,8%) (Табл. 8). Ці дані

показують збільшення ролі міської ідентичності в структурі ідентичностей мешканців Луганська.

Таблиця 7

Вибір ідентитету „мешканець Луганська” залежно від соціально-професійної приналежності респондента (в % від кількості опитаних) 2010 р.

Соціально-професійна приналежність (n=707)	Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим – мешканець Луганська			
	Вибрали варіант	Не вибрали	Немає відповіді	Разом
Робітник (n=104)	40,3	58,7	1,0	100
Працівники сфери послуг і торгівлі (n=90)	40	60	0	100
Інженерно-технічні працівники (n=36)	38,9	61,1	0	100
Керівники (n=20)	10	90	0	100
Службовці (n=43)	34,9	65,1	0	100
Військові (n=2)	0	100	0	100
Підприємці (n=38)	42,1	57,9	0	100
Інтелігенція (n=28)	25	75	0	100
Студенти (n=61)	32,8	67,2	0	100
Учні коледжів (n=7)	14,3	85,7	0	100
Учні технічних училищ (n=1)	0	100	0	100
Безробітні (n=20)	40	60	0	100
Пенсіонери (n=199)	54,3	43,2	2,5	100
Зайняті індивід. комерційною чи підпр. діяльн. (n=14)	14,3	85,7	0	100
Домогосподарі /домогосподарки (n=30)	56,7	43,3	0	100

Фіксується значимий на рівні 0,001 показник $\chi^2=61,415$.

Таблиця 8

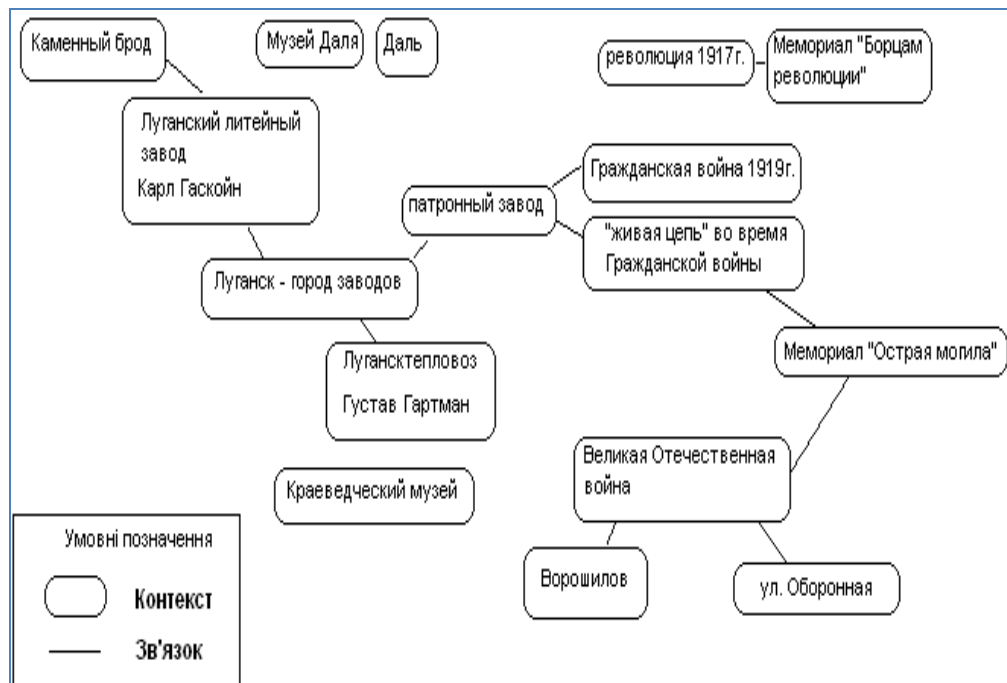
Вибір ідентитету „мешканець Луганська” залежно від соціально-професійної приналежності респондента (в % від кількості опитаних) 2012 р.

Соціально-професійна приналежність (n=1100)	Без яких характеристик ваше уявлення про себе буде неможливим – мешканець Луганська			
	Вибрали варіант	Не вибрали	Немає відповіді	Разом
Робітники (n=345)	52,5	44,3	3,2	100
Керівники (n=32)	40,6	56,2	3,1	100
Службовці (n=70)	55,7	38,6	5,7	100
Підприємці (n=55)	41,8	58,2	0	100
Гуманітарна інтелігенція (n=46)	34,8	63,0	2,2	100
Студентство (n=76)	32,9	61,8	5,3	100
Безробітні (n=63)	39,7	55,6	4,8	100
Пенсіонери (n=351)	47,0	45,6	7,4	100

$\chi^2=31,576$ (не значимий).

Для того, щоб ідентифікувати себе як члена територіальної спільноти, необхідно мати уявлення про образ цієї спільноти. Змістоутворююче ядро міської ідентичності – це уявлення про образ міста та історичні події, що пов’язані з містом. В 2010 р. в ході дослідження „Луганськ – 2010: місцеві вибори і міська громада” ми сконструювали образ міста Луганська на основі відповідей на відкриті питання, що повинні були охарактеризувати обізнаність мешканців міста про історичні події, видатних діячів та визначні пам’ятки міста¹. Методологія конструювання образу передбачала розробку інтегральної ментальної карти міста, яка об’єднувала ландшафтні та неландшафтні елементи образу. У розгляді міської ідентичності інтерес для нас становитиме характеристика неландшафтних елементів образу міста, тобто уявлення мешканців міста про історичні події та видатних діячів. На основі аналізу неландшафтних елементів ми сконструювали образно-географічну схему змістовної складової міської ідентичності мешканців м. Луганська (Рис.1).

¹ Див.: Живілова М. С. Образ міста Луганська: просторовий вимір / М. С. Живілова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011 – № 2 (213). – С. 57–63 [25].

Рис. 1. „Образно-географічна схема змістовної складової міської ідентичності мешканців м. Луганська”*

*Схема мовою респондентів (російська). В основі результати дослідження Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму і кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка „Луганськ – 2010: місцеві вибори і міська громада” (n=707, 25 вересня – 1 жовтня 2010 р.).

Створення образно-географічної схеми передбачає виокремлення контексту та зв'язків між елементами контексту. На основі відповідей респондентів ми виділили історичні контексти у розвитку міста, а саме: 1) історія заснування та становлення міста (К. Гаскойн, М. Холоділін), 2) діяльність заводів міста (К. Гаскойн, Г. Гартман), 3) події революції 1917 р., 4) Громадянська війна 1918 – 1920 рр., 5) Велика Вітчизняна війна (К. Ворошилов, М. Гастелло, О. Молодчий), 6) культурне життя міста (В. Даль, В. Титов, М. Голубович). Змістова складова міської ідентичності „луганець” пов'язана з промисловим і військовим минулим міста. В аналізі відповідей респондентів про історичні події превалювали відповіді, пов'язані з діяльністю різноманітних заводів міста. В побудові образно-географічної схеми ми намагалися розмістити контексти відносно їх просторового розташування (наприклад, місце розташування заводів). Ідентичність самого міста можна сформулювати висловом: „Луганськ – місто заводів”.

Отже, отримані дані демонструють, що з 2010 р. фіксується збільшення ролі міської ідентичності порівняно з регіональною ідентичністю, що пов'язано з політичним процесом країни. Ми показали, що міська ідентичність є більш опуклою в структурі ідентичностей мешканців Жовтневого району. Міська ідентичність є більш значимою

для представників вікової групи 60 і більше років, що можливо обумовлюється меншою мобільністю даної групи у просторі міста. Прив'язаність до території міста більше значима для соціально-професійних груп пенсіонери, домогосподарі/домогосподарки. Змістовна складова міської ідентичності мешканців Луганська розкривається в ув'язненні про військове та промислове минуле міста.

Список використаної літератури

- 1. The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives** / edited by Barney Warf and Santa Arias, London : Routledge, 2008. – 232 p. **2. Нагорна Л. П.** Територіальні ідентичності в системі трансдисциплінарних регіональних досліджень / Лариса Нагорна // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. Я. Верменич. НАН України. Інститут історії України; Відділ історичної регіоналістики. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 35–52. **3. Самошкина И. С.** Территориальная идентичность как социально-психологический феномен / И. С. Самошкина // Вопросы психологии. – 2008. – № 4. – С. 99–106. **4. Микляева А. В.** Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: Монография / Микляева А. В., Румянцева П. В. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – С. 8–47. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://humanpsy.ru/miklyaeva/soc_ident_02. **5. Стегній О. Г.** Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження / Стегній О. Г., Чурилов М. М. – К., 1998. – 217 с. **6. Кононов И. Ф.** Донбасс и Галичина в региональной системе Украины / Илья Кононов, Светлана Хобта, Светлана Щудло // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 73–98. **7. Черниш Н. Й.** Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їхнього вивчення / Черниш Наталія Йосипівна // Вісник Харківського національного університету. – 2011. – № 941. – С. 100–110. **8. Крылов М. П.** Региональные идентичности европейской России / Крылов Михаил Петрович. – М.: Новый хронограф, 2010. – 240 с. **9. Paasi A.** Regional Planning and the Mobilization of 'Regional Identity': From Bounded Spaces to Relational Complexity / Ansi Paasi // Regional Studies. Volume 47, Issue 8, 2013. – P. 1206-1219. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regionalstudies.org/publications/publication/regional-studies>. **10. Зиммель Г.** Большие города и духовная жизнь / Георг Зиммель // Логос. – 2002. – № 3. – С. 1–12. **11. Вебер М.** Город / Макс Вебер // Избранное. Образ общества / Макс Вебер. – М.: Юрист, 1994. – С. 309–446. – (Лики культуры). **12. Proshansky H. M.** The city and self-identity / Harold M. Proshansky // Journal of Environment and Behaviour. – Vol. 10. – 1978. – P. 57-83. **13. Hauge A. L.** Identity and Place: A Critical Comparison of Three Identity Theories // Architectural Science Review. – 2007. – Vol.50. – №1. – P. 44-51. **14. The Role of Place Identity in the Perception, Understanding, and Design of Built Environments** / Editors: Hernan Casakin

Ariel University Center of Samaria Israel. Fátima Bernardo. – Israel, Portugal: Bentham Science, 2012. – 231 p. **15. Соціологія міста: навчальний посібник** / [Л. В. Малес, В. В. Серета, М. О. Соболевська, Ю. Г. Сорока та ін.]; за заг. ред. О. К. Міхеевої. – Донецьк: „Ноулідж”, 2010. – 464 с. **16. Серета В. В.** “Львів’янин” – окрема ідентичність чи просто прописка? / Серета В. В., Судин Д. Ю. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 795. – С. 94-98. **17. Хобта С. В.** Чинники покладання кордонів міської громади (на прикладі міської громади м. Луганська) / Хобта С. В. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 2. – С. 44–56. **18. Мусієздов О.** Феномен міської ідентичності у контексті соціологічного аналізу / О. Мусієздов // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 9–10. – С. 115–126. **19. Мусієздов О.** Місто як уявлена спільнота / О. Мусієздов // Вісник Львівського університету. – Серія соціологічна. – 2010. – Вип. 4. – С. 178–182. **20. Коржов Г.** Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці / Геннадій Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 107–124. **21. Мусієздов А. А.** Проблематика городской идентичности в социологической классике / Мусієздов Алексей Александрович // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1045. – С. 30–37. **22. Стереотип етнічний** // Прохоров Б. Б. Екологія человека. Понятийно-терминологический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. [Электронный ресурс] - Режим доступу: <http://www.sci.aha.ru/ALL/SLOV/bbp.htm>. **23. Мід Джордж Г.** Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / [Пер. з англ. та передмова Т. Корпало]. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2000. – 416 с. **24. Хобта С. В.** Ідентичність як фактор формування електоральних установок (на прикладі виборів в м. Луганську до Верховної Ради України 2012 р.) / Хобта С. В. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 11. – С. 58–77. **25. Живілова М. С.** Образ міста Луганська: просторовий вимір / М. С. Живілова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011 – № 2 (213). – С. 57–63.

Живілова М. С. Міська ідентичність в структурі ідентичностей мешканців Луганська

У статті розглянуто місце міської ідентичності в структурі ідентичностей мешканців Луганська. Аналізуються два підходи до міської ідентичності: як до результату ідентифікації з міською спільнотою як уявленою спільнотою та як до результату інтерналізації соціальних настанов міської громади. Перший підхід акцентує увагу на місті як певній стилістичній єдності, що стає базою для уявлення міської громади. Але поза увагою залишається територіальний і діяльнісний аспект утворення міської ідентичності, який становить основу другого підходу. Зафіксовано збільшення ролі міської ідентичності в структурі ідентичностей луганців. Міська ідентичність є більш опуклою в

структурі ідентичностей мешканців Жовтневого району міста, є більш значимою для представників вікової групи 60 і більше років та для представників соціально-професійних груп – пенсіонери, домогосподарі/домогосподарки. Змістовна складова ідентичності розкривається в уявленнях про військове та промислове минуле міста.

Ключові слова: територіальна ідентичність, міська ідентичність, уявлена спільнота, самість.

Живилова М. С. Городская идентичность в структуре идентичностей жителей Луганска

В статье рассмотрено место городской идентичности в структуре идентичностей жителей Луганска. Анализируются два подхода к городской идентичности: как к результату идентификации с городским сообществом как воображаемым и как к результату интернализации социальных установок городской громады. В основе первого подхода – представление о городе как о стилистическом единстве, что является базой для воображения городской громады. Вне внимания остается территориальный и деятельностный аспект формирования городской идентичности, который раскрывается во втором подходе. Фиксируется увеличение роли городской идентичности в структуре идентичностей луганчан. Городская идентичность является более выпуклой в структуре идентичностей жителей Жовтневого района, для возрастной группы 60 лет и старше, для социально-профессиональных групп – пенсионеры, домохозяйки/домохозяйки. Содержание идентичности проявляется в представлениях о военном и промышленном прошлом города.

Ключевые слова: территориальная идентичность, городская идентичность, воображаемое сообщество, самость.

Zhivilova M. S. Urban identity in the identities' structure of Luhansk residents

The article considers place of urban identity in the structure of identities of Luhansk residents. Here analyzed two approaches towards urban identity.

The first approach is based on the ideas of B. Andersen and understanding urban identity as a result of identifying with city's community as an imaginary one.

The second approach is based on the theory of G.H. Mead, which understands urban identity as a result of internalization of the urban community rules and regulations.

The basic idea of the first approach is vision of the city as a stylistic unity that is the basis for the imagination of the urban community. But territorial and practical aspects of the formation of urban identity are outside of the focus of this approach. These aspects revealed in the second approach. Here fixed growth of role of urban identity in the identities structure of Luhansk residents.

Urban identity is more prominent in the identities structure of residents of Zhovtnevyi district of Luhansk, it is more important for those, who is older than 60, and for representatives of such social and professional groups as: pensioners and housewives. The article discloses the content of the urban identity, which manifests itself in the ideas of military and industrial past of the city.

Key words: territorial identity, city identity, imaginary community.

Стаття надійшла до редакції 07. 08. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – к. соц. н., доцент Хобта С. В.

УДК [316.334.52 : 34] (477.61)

Л. І. Лебідь, А. А. Уколова

СОЦІАЛЬНО-СТАТУСНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ МЕШКАНЦІВ ЛУГАНСЬКА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Проблема ідентичності є однією з «трендових» тем сучасної соціології. Актуалізація наукового дискурсу у даному напрямку спричинена зміною конфігурацій соціальних відносин, яка пов'язана з глобалізацією та переходом до постіндустріального суспільства.

Російський соціолог С. Григор'єв підкреслює, що одним із напрямків дослідження в соціології постмодерну стає вивчення проблем ідентичності суб'єктів соціального життя, агентів соціуму, яка постійно змінюється, але не розвивається у певному напрямку, не трансформується якісно, суттєво [1, с. 137].

Ідентичність стає предметом наукового аналізу порівняно недавно – у 40 – 50-х рр. ХХ ст. Прийнято вважати, що спеціальне вивчення даної теми починається з роботи Е. Еріксона «Ідентичність: юність і криза» (1969) [2].

На сучасному етапі проблема ідентичності, ідентифікації стає складовою проблемного поля різних наук, причому більшість таких досліджень має міждисциплінарний характер.

Явища ідентифікації та ідентичності інтенсивно осмислювалися в межах західної наукової традиції. З психологічної точки зору дана проблема розглядається у працях З. Фрейда, К.-Г. Юнга, Е. Еріксона. Засновником соціологічної традиції аналізу ідентичності вважають американця Дж. Міда. Над цією проблематикою плідно працювали – Ч. Кулі, У. Томас, І. Гофман та ін.

Ідентичність та процес ідентифікації на пострадянському просторі аналізують С. Макеєв, С. Оксамитна [10], М. Шульга [11], О. Орлова [12], О. Симонова [13], І. Кононов [3], С. Хобта [4] та ін.

Ідентичність людини формується під впливом соціокультурного середовища. При дослідженні соціальної структури суспільства, зокрема нерівності, важливим є не лише створення комплексних об'єктивних показників місця людини у соціальному просторі. Необхідно також брати до уваги сприйняття індивідом соціальної дійсності. Аналіз соціально-статусної ідентифікації дозволить глибше розуміти проблему розшарування населення за рівнем доходів. У даному разі доречно згадати теорему У. Томаса: якщо ситуація сприймається як реальна, вона реальна за своїми наслідками [5, с. 26]. Близькими до даного підходу є ідеї І. Гофмана, який під соціальною реальністю розуміє насамперед імовірнісний світ значень. Звідси випливає, що уявні, приблизні значення можуть мати саме що не на є реальні наслідки у вигляді цілеспрямованих дій людей [14]. Індивід, який співвідносить себе з низькозабезпеченими, має специфічне бачення соціальної дійсності, що детермінуватиме його соціальні дії. Вкрай важливо не лише об'єктивно аналізувати суспільство, а й враховувати ті суб'єктивні смисли, носіями яких є соціальні актори. Саме це детермінує **актуальність** дослідження соціально-статусної ідентифікації.

У рамках даної статті ми маємо **на меті** розкрити особливості соціально-статусної ідентифікації мешканців Луганська за рівнем доходів, тобто усвідомлення належності до високозабезпечених, середньозабезпечених, низькозабезпечених.

Емпіричною основою статті стали результати якісних (глибинне інтерв'ю) та кількісних (масові опитування) соціологічних досліджень колективу кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка та Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму, проведених у 2005, 2007, 2008, 2010, 2013 рр.

Перш ніж перейти до аналізу соціально-статусної ідентифікації мешканців Луганська, необхідно окреслити, який зміст вкладається у це поняття.

Термін ідентичність походить від латинського *identificus* – «ідентичний» і *ficatio* – «здійснення», «втілення». У словниках ідентичність тлумачиться так: 1) властивість індивіда залишатися самим собою у змінних соціальних ситуаціях; 2) результат усвідомлення індивідом самого себе як людської особистості, яка відрізняється від інших; 3) усвідомлення індивідом себе, тим, ким він є [8; 9]. В наведених визначеннях підкреслюється, що ідентичність – це в першу чергу усвідомлення себе, що формується в певному соціокультурному середовищі.

Поряд з терміном ідентичність у науковому дискурсі використовується термін «ідентифікація». Ідентифікація – це ототожнення суб'єктом себе із зразком. Це і копіювання, і набуття, і

встановлення відносин, і уподібнення, і свідоме наслідування [10, 33]. Термін введено в науковий обіг З. Фройдом, під ним він розумів механізм засвоєння значущих зразків і моделей поведінки з рефлекторного кола інших людей відповідно до типу статевої приналежності.

З. Фройд вказує на те, що дитина шукає від самого народження моделі, за якими вона може себе оцінювати та які може наслідувати. Якщо це вдається, то з'являється самоповага. З. Фройд пише: «Маленький хлопчик проявляє особливий інтерес до свого батька. Він хотів би стати і бути таким, як він, бути на його місці у всіх випадках. Ми говоримо впевнено: батько є для нього ідеалом...» [20], тобто йдеться про ідентифікацію з батьком. Ідентифікація з певними соціальними спільнотами перетворює людину з біологічної особи в соціального індивіда й особистість, дозволяє йому оцінювати свої соціальні зв'язки і приналежність в термінах «Ми» і «Вони» [20].

Ідентифікацію в соціології звичайно розуміють як процес емоційного й когнітивного ототожнення та самоототожнення індивіда з іншою людиною, групою чи якоюсь субкультурою, з відповідними моральними нормами та цінностями. Ідентифікація розглядається також як метод соціалізації особи, набуття дитиною спільних рис поведінки з батьками, виявлення у індивіда таких ознак, які дозволяють його включити до певної соціальної групи, спільноти [15].

Так, ідентифікацію розуміємо як процес, а ідентичність як результат виокремлення стійких засад, які характеризують людей та артефакти як самототожні та ті, що різняться [12]. В ідентичності інтегруються придбаний на даний момент соціальний досвід індивіда, результати різноманітних процесів ідентифікації, що відбуваються в ході соціальних взаємодій індивіда на різних соціальних сценах. Так надається сенс подіям, що відбуваються.

Ідентифікація має безліч проявів. Це й етнічна, й вікова, й регіональна, й статусна ідентифікація. В статті ми зосередимо увагу на останньому типі. Соціально-статусна ідентифікація – це процес самовизначення і конструювання актором своєї статусно-рольової позиції, пов'язаний з усвідомленням власної приналежності до тих чи інших соціально-статусних груп [16]. Ми розглянемо один з вимірів соціально-статусної ідентифікації, а саме приналежність індивідів до різних груп матеріальної забезпеченості.

Результати багаторічних соціологічних досліджень свідчать, що при суб'єктивній оцінці свого матеріального становища луганчани здебільшого ідентифікують себе і свою родину з середньозабезпеченими прошарками суспільства (табл. 1). Відзначимо також, що досить високою є частка «низькозабезпечених», що є наслідком стрімких трансформаційних процесів в країні, пов'язаних зі зміною суспільного ладу.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання «До якої групи матеріальної забезпеченості ви себе відносите?» в динаміці

Група	Роки, у %			
	Луганськ, 2005 n=400	Луганськ, 2007 n=198	Луганськ, 2010 n=185	Луганськ, 2013 n=500
Високозабезпечені	0,7	1,0	1,1	2,2
Середньозабезпечені	56,3	61,1	45,4	60,2
Низькозабезпечені	42,5	32,8	42,7	31,2
Немає відповіді	0,5	1,0	0,5	1,4
Важко відповісти	-	4,0	10,3	5,0
Усього	100	100	100	100

Соціально-статусна ідентифікація луганчан узгоджується з економічною динамікою в країні. Протягом 2005 – 2007 рр. спостерігаємо зростання частки респондентів, які вважають себе середньозабезпеченими, та зниження тих, що ідентифікуються як низькозабезпечені. Економічна криза 2008 р. зумовила зміну співвідношення між категоріями матеріальної забезпеченості. Як наслідок у 2010 р. суттєво збільшилася кількість «низькозабезпечених» за рахунок зменшення «середньозабезпечених». Свідченням того, що Україна поступово виходить з піку кризового економічного стану, є зміни у сприйнятті свого місця у соціальному просторі. У 2013 р. соціально-статусна ідентифікація луганчан повернулася на рівень 2007 р.

Представники означених категорій матеріальної забезпеченості по-різному оцінюють своє матеріальне становище. Це свідчить про наявність об'єктивних відмінностей між ними (табл. 2).

Таблиця 2

Середній бал оцінки матеріального становища представниками різних груп матеріальної забезпеченості (шкала: 1 (min) – 5 (max) балів), 2013 р.

Категорія матеріальної забезпеченості	Середня оцінка матеріального становища	n	Стандартне відхилення
Високозабезпечені	4,1	10	0,74
Середньозабезпечені	3,4	298	0,64
Низькозабезпечені	2,3	156	0,67
Важко сказати	3,1	24	0,93
Немає відповіді	3,1	7	0,69
Усього	3,1	495 ¹	0,84

¹ З аналізу були виключені ті опитані, які не відповіли на дане запитання.

Якщо середня оцінка матеріального становища в групі низькозабезпечених становить 2,3 бали, то в групі середньозабезпечених – на порядок вище – 3,4 бали. Отримана інформація верифікується даними про середньодушові прибутки. Середньозабезпечені мають близько 2193 грн. на місяць на одну особу, а низькозабезпечені – 1631 грн. Відзначимо, що 37 % опитаних відмовилися давати відповідь на питання про середньодушові прибутки, причому 70 % з них – ті, хто ідентифікує себе із середньозабезпеченими. Це дає підстави припустити, що реальні доходи середньозабезпечених дещо вищі, аніж ми отримали.

У ході соціологічного дослідження встановлено соціально-демографічні відмінності респондентів з різною соціально-статусною ідентифікацією.

За допомогою хі-квадрат тесту статистично підтверджено наявність зв'язку між змінними «група матеріальної забезпеченості» та «вік»¹. Представники старшого покоління схильні ідентифікувати себе з низькозабезпеченими, а молодші – з середньозабезпеченими (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання «До якої групи матеріальної забезпеченості Ви віднесли б себе?» з урахуванням змінної «вік», 2013 р.

Категорія матеріальної забезпеченості	Вікові категорії					Усього
		18–30	31–45	46–60	старші 60 років	
Високозабезпечені	абсолютна частота	5	3	2	1	11
	відносна частота	2,9	2,7	1,8	0,9	2,2
Середньозабезпечені	абсолютна частота	134	74	59	34	301
	відносна частота	77,0	66,1	53,6	32,7	60,2
Низькозабезпечені	абсолютна частота	25	27	44	60	156
	відносна частота	14,4	24,1	40,0	57,7	31,2
Важко сказати	абсолютна частота	8	6	4	7	25
	відносна частота	4,6	5,4	3,6	6,7	5,0

¹ Значення хі-квадрат тест становить 69,381 при Sig = 0,000.

Немає відповіді	абсолютна частота	2	2	1	2	7
	відносна частота	1,2	1,8	0,9	1,9	1,4
Усього	абсолютна частота	174	112	110	104	500
	відносна частота	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Такий розподіл пояснюється невеликим розміром пенсії, яка є основним джерелом доходів людей старшого віку.

Під час індивідуальних інтерв'ю¹ пенсіонери неодноразово підкреслювали, що наявних грошей часто не вистачає на задоволення найнеобхідніших потреб. Наведемо декілька висловлювань з цього приводу²: *«живем почти нищие. Ни одеться, ни обуься! Донашиваем то, что тогда было при Союзе. Едим в надголодь... Думали на газ собрать, не ели, не пили, собрали на газ. Щас в связи с этими ценами, шо щас цены каждую неделю растут. С тех денег, что я собрал на газ – 8 тысяч рублей – у меня щас осталось тысяч шесть-пять»* (М. І., чоловік, 69 років, пенсіонер, 2008 р.); *«пенсии не большие, хотя у нас стаж большой. И у мужа, и у меня стаж (...) Представляет 46 лет проработать и пенсия – какая пенсия. Потом, лекарства дорогие. Если раньше было лечение бесплатно, лечение бесплатно, а сейчас все платно... В основном на питание идут деньги и на лечение. То, что у нас вот есть сейчас, вот, шо видите, это все у нас куплено при Советском Союзе. Щас мы, мы не можем ничего купить, приобрести шо-то, даже лишнюю вещь быть-может купить»* (Л. П., жінка, 71 рік, пенсіонерка, 2008 р.); *«покупаю самое дешевое. Лишних денег нет. Та какие там лишние, если не хватает на то, чтобы лишний раз, там купить яблоко или грушу»* (О. І., чоловік, 81 рік, пенсіонер, 2010 р.). Аналіз даних глибинного інтерв'ю дає підстави стверджувати, що соціально-статусна ідентифікація індивіда формується на основі усвідомлення власних матеріальних умов порівняно з іншими.

Встановлена гендерна специфіка різних категорій матеріальної забезпеченості. Жінки переважають серед низькозабезпечених, а чоловіки, навпаки, – в категорії середньозабезпечених (табл. 4). Можна було б припустити, що жінки мають нижчий рівень освіти, а відтак – отримують меншу зарплатню. Проте в ході соціологічного дослідження

¹ У даному випадку наводяться результати якісного дослідження (індивідуальні інтерв'ю), проведеного колективом кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка (під керівництвом Л. Лебідь) з представниками низькозабезпечених категорій населення (середньодушові прибутки не перевищують прожитковий мінімум на час опитування) навесні 2008 р. та навесні 2010 р. по Луганській області.

² Подається мовою оригіналу.

не зафіксовано суттєвої різниці між чоловіками та жінками за даним показником.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на питання «До якої групи матеріальної забезпеченості ви себе відносите?» з урахуванням змінної «стать», 2013 р.

Категорія матеріальної забезпеченості	Стать			
		чоловіки	жінки	Всього
Високозабезпечені	абсолютна частота	8	3	11
	відносна частота	3,6	1,1	2,2
Середньозабезпечені	абсолютна частота	141	160	301
	відносна частота	64,1	57,1	60,2
Низькозабезпечені	абсолютна частота	58	98	156
	відносна частота	26,4	35,0	31,2
Важко сказати	абсолютна частота	11	14	25
	відносна частота	5,0	5,0	5,0
Немає відповіді	абсолютна частота	2	5	7
	відносна частота	0,9	1,8	1,4
Усього	абсолютна частота	220	280	500
	відносна частота	100,0	100,0	100,0

У сучасному українському суспільстві має місце гендерна сегментація у сфері занятості та оплати праці. Вважається, що різниця в оплаті праці жінок і чоловіків є однією з прихованих форм обмеження доступу жінок до економічних ресурсів. За даними Держкомстату України жінки отримують у середньому на 22% менше, ніж чоловіки. Так, середньомісячна заробітна плата у 2012 році у жінок становила 2661 грн., а у чоловіків 3429 грн. [17]. Найнижчий середній рівень зарплат зафіксовано в традиційно «жіночих» сферах зайнятості – освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, сфера послуг, а найвищий – там, де зайняті переважно чоловіки, – фінансова діяльність і великий бізнес [18]. Крім того, жінок рідше можна побачити на керівних посадах [19]. Це є свідченням поділу ринку праці на так звані «жіночі» та «чоловічі» професії або спеціалізації з різним рівнем оплати праці.

Таким чином, переважання жінок у низькодоходних групах зумовлено, з одного боку, наявністю певних форм гендерної нерівності на ринку праці, а з другого, – найбільшою представленістю старшої вікової категорії, де, за даними статистики, жінок значно більше серед низькозабезпечених.

Представники середньо- та низькозабезпечених груп¹ населення мають різне бачення одних і тих же проблем. Це наштовхує на думку про те, що соціально-статусна ідентифікація створює передумови для формування певної ідентичності, наприклад, багатий, бідний.

Респондентам пропонувалася визначити, що у сучасному суспільстві стає значущим фактором накопичення багатства (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл відповідей на питання «Що з перерахованого дозволяє людині стати багатим у нашому суспільстві?» з урахуванням змінної «категорія матеріальної забезпеченості», 2013 р.

	Високо-забезпечені (n=11)	Середньо-забезпечені (n=301)	Низько-забезпечені (n=156)	Важко сказати (n=24)	Усього (n=492 ²)
Зв'язки з потрібними людьми	81,8	50,5	31,6	20,8	43,9
Нажива за рахунок інших	18,2	14,6	22,4	12,5	17,0
Нечесність	18,2	16,3	17,1	20,8	16,8
Можливість на самому початку здобути ґрунтовну освіту, роботу	0,0	22,6	12,5	12,5	18,4
Здібності, таланти	18,2	22,9	7,9	12,5	17,6
Праця	36,4	38,5	30,3	29,2	35,5
Просто везіння	9,1	15,0	6,6	8,3	11,9
Крадіжки, обман	27,3	13,6	20,4	16,7	16,2
Доступ до державної влади	18,2	14,6	19,1	41,7	17,4
Інше	0,0	0,3	1,3	4,2	0,8
Важко	0,0	3,0	5,9	8,3	4,1

¹ В даному разі до уваги не беруть представників високозабезпечених груп за самоідентифікацією з огляду на їх незначну представленість у вибірковій сукупності.

² З аналізу були виключені ті опитані, які не відповіли на дане запитання.

Відповісти					
Усього	2,3	61,7	31,1	4,9	100,0

Думки середньозабезпечених та низькозабезпечених щодо практик накопичення капіталу в деяких випадках збігаються, проте мають місце певні розбіжності.

Український соціолог І. Кононов відзначає, що в сучасному суспільстві клієнтельні групи є способом організації правлячого класу [6, с. 23]. Означена тенденція відтворюється на рівні суспільної думки. Як результат, і середньозабезпечені, і низькозабезпечені підкреслюють роль соціального капіталу в накопиченні багатства. Так зване «дерево знайомств» в деяких випадках створює реальні перспективи для примноження статків. В той же час наявність зв'язків з потрібними людьми є більш значущим фактором для середньозабезпечених порівняно з низькозабезпеченою групою. Припускаємо, що середньозабезпечені є обізнанішими стосовно реальних практик збільшення доходів.

Представники більш заможних груп наголошують не лише на необхідності зв'язків з потрібними людьми, а й на невтомній праці, здібностях, талантах, хорошій освіті потенційного багатія. Для низькозабезпечених означені фактори виявилися не такими значущими. Вони менше вірять у дію принципу меритократії. Низькозабезпечені роблять акцент на «здібностях» впроваджувати в життя нелегітимні (вдаватися до крадіжок, обману) та напівлегітимні (наживатися за рахунок інших) практики.

Отримана інформація верифікується результатами якісного дослідження¹. Так, низькозабезпечені дають негативні оцінки діяльності багатих людей. Наведемо декілька висловлювань з цього приводу²: *«предприимчивые делки обязательно найдут, где погреть руки»* (Т. Д., жінка, 55 років, пенсіонерка, середньодушовий дохід близько 900 грн/міс); *«бедный как жил бедным, он бедным и остался, а олигарх как отмыл деньги... Он каждый год или каждый день деньги отмывает»* (М. М., чоловік, 31 рік, електрик, середньодушовий дохід близько 900 грн/міс).

Водночас далеко не всі бідні вважають, що великі статки наживаються лише нечесним шляхом: *«ну, богатые появляются потому,*

---

¹ В даному разі наводяться результати якісного дослідження (індивідуальні інтерв'ю), проведеного колективом кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка (під керівництвом Л. Лебідь) з представниками низькозабезпечених (середньодушові прибутки не перевищують прожитковий мінімум на час опитування) та середньозабезпечених категорій населення (середньодушові прибутки становлять більше ніж три прожиткові мінімуми на час опитування) навесні 2010 р. по Луганській області.

² Подається мовою оригіналу.

что имеют голову на плечах, будем так говорить. Они правильно вкладывают деньги, правильно распоряжаются этими деньгами» (Л. П., жінка, 56 років, середньодушовий дохід близько 900 грн/міс).

Середньозабезпечені як передумову багатства називають особливі таланти людини. Вони підкреслюють, що багаті по-іншому оцінюють соціальну дійсність та їхні поведінкові практики суттєво відрізняються від практик низькозабезпеченого індивіда: *«у богатых другое совершенно мышление, чем у бедных людей... Они не ждут, когда они отучатся, кто-то им когда-то предоставит рабочее место... они в 2-3 раза быстрее шевелятся, будем говорить, чем обыкновенный человек, быстрее придет куда надо, несколько раз позвонит кому надо, это люди легкие на подъем... Богатые люди – это люди, которые обладают уникальными талантами и не менее уникальными способностями, которые могут их реально реализовать в нашей стране»* (О. Ю., жінка, 44 роки, завідувачка дитячим садочком та представник мережевого маркетингу, середньодушовий дохід понад 3000 грн/міс); *«богатым можно стать или же от дедов-прадедов получить наследство. Лучше всего стать богатым человеком – это когда твои родители, предки дали тебе стартовый капитал и ты пошел, или же это человек с дюжиной ума, придумал какую-то гениальную вещь, воплотил ее в жизнь, но к большому уму нужно иметь практическую хватку»* (О. Б., чоловік, 52 роки, приватний підприємець, середньодушовий дохід більше 3000 грн/міс).

В. Пилипенко на початку 2000-х підкреслював, що в масовій свідомості закріпився стереотип про накопичення великого капіталу незаконними та аморальними шляхами [7, с. 169]. На сучасному етапі має місце сегментація суспільної свідомості, наслідком чого є «витіснення» даного стереотипу в низькодоходні групи.

Парадоксальним є той факт, що низькозабезпечені, з одного боку, підкреслюють нечесність шляхів накопичення багатства, а з другого, за певних умов здатні чинити так само. Опосередкованим підтвердженням цього є дані щодо допустимості корупційних практик. Більший відсоток низькозабезпечених порівняно з середньозабезпеченими погоджуються з можливістю використання службового становища ради збагачення (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл відповідей на питання «Чи допускаєте Ви використання службового становища з метою збагачення?» залежно від рівня матеріальної забезпеченості громадян, 2013 р.

		Категорія матеріальної забезпеченості					
		Високо-забезпечені	Середньо-забезпечені	Низько-забезпечені	Важко сказати	Немає відповіді	Усього
Так	абс. частота	4	57	45	10	-	116
	відн. частота	36,4	18,9	28,8	40,0	-	23,2
Ні	абс. частота	4	153	84	8	2	251
	відн. частота	36,4	50,8	53,8	32,0	28,6	50,2
Важко сказати	абс. частота	3	86	20	5	1	115
	відн. частота	27,3	28,6	12,8	20,0	14,3	23,0
Немає відповіді	абс. частота	-	5	7	2	4	18
	відн. частота	-	1,7	4,5	8,0	57,1	3,6
Усього	абс. частота	11	301	156	25	7	500
	відн. частота	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Амбівалентне ставлення до багатства з боку незаможних забезпечує сталість соціальної структури і не робить їх потенційними суб'єктами соціальних змін.

Аналіз результатів багаторічних досліджень дозволяє зробити висновок про те, що соціально-статусна ідентифікація мешканців Луганська доволі усталена. Ідентифікація населення з тією чи іншою групою матеріальної забезпеченості зумовлена соціально-економічним станом суспільства. Встановлені також соціально-демографічні особливості представників різних груп матеріальної забезпеченості. Носії соціально-статусної ідентифікації «середньозабезпечені» – це переважно молоді та середнього віку чоловіки, а «низькозабезпечені» – жінки похилого віку. Вони мають різні бачення проблеми нерівності в Україні, зокрема шляхів накопичення багатства. Це є опосередкованим

свідченням того, що у представників середньо- та низькозабезпечених груп населення склалася різна система цінностей і норм. Таким чином, соціально-статусна ідентифікація населення Луганська створює передумови для формування відповідної ідентичності – багатий, бідний, людина середнього достатку.

Список використаної літератури

- 1. Григорьев С. И.** Постмодернизм и социология в условиях кризиса / С. И. Григорьев // Социс. – 2010. – № 7. – С. 136 – 143.
- 2. Эрикссон Э.** Идентичность: юность и кризис / Э. Эрикссон ; пер. с англ. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.
- 3. Кононов І. Ф.** Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ : Альма-матер, 2000. – 494 с.
- 4. Хобта С. В.** Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья // Перекрестки. – 2010. – № 3 – 4 – С. 207 – 222.
- 5. Томас У.** «Определение ситуации» / Томас У. // Человек и общество. Хрестоматия [ред. С. А. Макеев]. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 272 с. – С. 24 – 28.
- 6. Кононов І. Ф.** Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз) / І. Ф. Кононов // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2012. – № 23 (258). – С. 5 – 29.
- 7. Пилипенко В.** Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / В. Пилипенко. – К. : Фоліант, 2005. – 344 с.
- 8. Идентичность /** Словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/g/identichnost.html>
- 9. Идентичность /** Словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.vlab.wikia.com/wiki/Идентичность>
- 10. Социальные** идентификации и идентичности [Электронный ресурс] / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН. Украины, 1996. – 185 с. – Режим доступа: <http://i-soc.com.ua/institute/Makeev1.pdf>
- 11. Шульга М. О.** Етнічна самоідентифікація особистості. – К. : Інститут соціології НАН України, 1993. – 267 с.
- 12. Орлова Э. А.** Концепции идентичности/идентификации: антропологическая трактовка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/uplfile/admins/biblio/vst/2011/11.pdf>
- 13. Симонова О. А.** К формированию социальной идентичности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_03_2008/03_Simonova.pdf
- 14. Гофман И.** Представление себя другим в повседневной жизни [Электронный ресурс]. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – 304 с. – Режим доступа: http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/gofman_predstavlenie/00.aspx
- 15. Старовойтова І. І.** Ідентифікація як метод наукового пізнання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.philosof.onu.edu.ua/elb/articles/starovoytova/76.pdf>
- 16. Пименова О. И.** Глянцевый журнал как фактор конструирования социально-статусной идентичности молодежи [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / О. И. Пименова ; Урал.

федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина. — Екатеринбург : [б. и.], 2013. — 22 с.— Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18215/1/urgu1200s.pdf>

17. Середньомісячна заробітна плата жінок та чоловіків за видами економічної діяльності у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> **18. Гендер** для медій : підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей [Електронний ресурс]. – К. : Критика, 2013. – 219 с. – Режим доступу: http://www.ua.boell.org/downloads/Gender_for_media_print.pdf **19. Радионова О. Н.** О гендерном неравенстве в сфере занятости [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ekpr/2008_13/radionova.pdf

20. З. Фрейд. Психология масс и анализ человеческого «Я» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rumagic.com/ru_zar/sci_psychology/freyd/m/j6.html.

Лебедь Л. І., Уколова А. А. Соціально-статусна ідентифікація мешканців Луганська: соціологічний аналіз

У рамках статті на основі аналізу результатів багаторічних досліджень встановлюються особливості соціально-статусної ідентифікації мешканців Луганська. Підкреслюється, що більшість луганчан ідентифікують себе і свою родину з середньозабезпеченими прошарками суспільства. Доволі високою є частка «низькозабезпечених» за самоідентифікацією в структурі населення, що є наслідком стрімких трансформаційних процесів в країні, пов'язаних зі зміною суспільного ладу. Носії соціально-статусної ідентифікації «середньозабезпечені» – це переважно молоді та середнього віку чоловіки, а «низькозабезпечені» – жінки похилого віку. Вони мають різні бачення проблеми нерівності в Україні, зокрема шляхів накопичення багатства. Це опосередковано свідчить про те, що у представників середньо- та низькозабезпечених груп населення наявна різна система цінностей і норм.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, соціально-статусна ідентифікація, багатство, групи матеріальної забезпеченості.

Лебедь Л. И., Уколова А. А. Социально-статусная идентификация жителей Луганска: социологический анализ

В рамках статьи на основе анализа результатов многолетних исследований устанавливаются особенности социально-статусной идентификации жителей Луганска. Подчеркивается, что большинство луганчан идентифицируют себя и свою семью со среднеобеспеченными слоями общества. Довольно высока доля «низкообеспеченных» по самоидентификации в структуре населения, что является следствием динамичных трансформационных процессов в стране, связанных с изменением общественного строя. Носители социально-статусной идентификации «среднеобеспеченные» – это преимущественно молодые

и среднего возраста мужчины, а «низкообеспеченные» – пожилые женщины. Они имеют разные видения проблемы неравенства в Украине, в частности путей накопления богатства. Это является косвенным свидетельством того, что у представителей средне- и низкообеспеченных групп населения имеет место быть разная система ценностей и норм.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, социально-статусная идентификация, богатство, группы материальной обеспеченности.

Lebid L. I., Ukolova A. A. Social-status identification of Luhansk residents: sociological analysis

On the basis on the analysis of the results of years of research here established features of social status identification of Luhansk residents.

First of all we identified such key concepts as identity, identification, social status identification. It is emphasized that majority of Luhansk residents identify themselves and their families with middle layers of society.

There is quite high proportion of “low income”, according to self-identification, residents, which is a consequence of the dynamic process of transformation in the country, connected with changes of social order. Residents with “middle income” are mostly young and middle-aged men, but “low income” residents are mostly older women. They have different points of view on inequality problem in Ukraine, in particular ways of accumulating of wealth. This is an indirect evidence of different value systems of these two social layers.

Social status identification of Luhansk residents is consistent with the economic dynamics in the country.

It is a paradox that financially disadvantaged citizens on the one hand, emphasize the dishonesty of the accumulation of wealth, and on the other hand, under certain conditions, can do the same. Indirect confirmation of this fact is the data, concerning the admissibility of the corrupt practices.

Key words: identity, identification, social status identification, wealth.

Стаття надійшла до редакції 11. 06. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

УДК [004.738.5 : 793.7] : 316.259

Д. О. Кинашевский

ГЕЙМЕРСКИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

То, что в жизни называется игрой, в игре называется жизнью. В действительности наша повседневность до глубочайшей степени пронизана игровым элементом. Флирт или стереотипная беседа вроде “Привет, как дела?”, финал лиги чемпионов или “Что? Где? Когда?”, рыбалка или “салон красоты”. Игра настолько глубоко проникла в нашу жизнь, что очертить грани, порой очень трудно. Более того, остается не совсем ясным, что же первично: игра или жизнь?

«Общества обладают историями, в процессе которых возникают специфические идентичности, но эти истории, однако, творятся людьми, наделенными специфическими идентичностями», – таков вывод исследователей [1]. Сейчас история общества уже немыслима без виртуальной составляющей, без ее осмысления на уровне массовой культуры и без разыгрывания этой истории геймерами. В подтверждение этих слов можно привести массу примеров:

- Игры серии Civilization: как лидеру своей нации игроку предстоит создать своё государство, развивать технологию и экономику, налаживать отношения с определёнными государствами. Можно попробовать себя в роли Линкольна, Наполеона, Сталина и других не менее выдающихся личностей.
- Игры серии Call of Duty: серия компьютерных игр в жанре шутера от первого лица, посвящённых Второй мировой войне, холодной войне, борьбе с терроризмом и Третьей мировой войне.
- S.T.A.L.K.E.R. – серия игр, разработанная украинской компанией GSC Game World. Создана в жанре шутера от первого лица с элементами ролевой игры и action-adventure. События игр разворачиваются в нынешнее время, в альтернативном мире на территории Украины в зоне отчуждения возле Чернобыльской АЭС. Согласно сюжету серии, в 2006 году зона отчуждения подверглась неожиданному аномальному воздействию, в результате которого физические, химические и биологические процессы на данной территории изменились. Появилось множество аномалий, артефактов, мутантов.

В данной статье ставится задача рассмотреть феномен формирования одной из специфических идентичностей, характерных для современного информационного общества – идентичности геймера.

Основу современного понимания процесса идентификации составляет концептуализация отношения «Я – Другой», представленная в рамках символического интеракционизма Дж. Г. Мида. В его работах

«самость» (Self) по содержанию совпадает с понятием идентичности, хотя самого этого термина он не использовал (сейчас он переводится на другие языки именно как идентичность). Мид трактовал идентичность как изначально социальное образование: идентичность и интеракция, понимаемая в когнитивном смысле, постоянно переходят друг в друга. Коммуникативная природа идентичности состоит в том, что каждый начинает воспринимать себя таким, каким его видят другие; принимая роль другого, индивид оценивает себя с его точки зрения [2]. Устойчивые исследования термина «идентичность» в психологии, и в социальных науках вообще можно отнести ко второй половине 1950-х гг., а его распространение и утверждение в качестве полноценной социально-научной категории совершилось в США в 1960-е гг. Самая известная концептуализация понятия на пересечении психоанализа и психологии развития принадлежит американскому психологу Э. Эриксону [3]. Он также полагал, что, по его терминологии, «психосоциальная идентичность» формируется в контексте взаимодействия с окружающими с первых дней жизни ребенка. В этом процессе у него постепенно складывается представление об устойчивости и непрерывности своего Я в меняющихся ситуациях и в контактах с различными людьми. В конечном итоге индивидуальная идентичность в трактовке Эриксона означала факт сознания, предполагающий представление каждого о тождественности самому себе, непрерывной во времени и признаваемой окружающими [4].

В словаре символического интеракционизма термин «идентичность» установился в 1960-е гг. прежде всего благодаря работам И. Гофмана и П. Бергера. Именно И. Гофман в работе «Стигма» [5] вместо термина «самость» стал использовать термин «идентичность». Одновременно П. Бергер в книге «Приглашение в социологию» [6] показал познавательные возможности понятия идентичности в контекстах ролевой теории, теории референтных групп, социальной драматургии и феноменологической социологии.

Обобщенное представление о механизмах обретения самоидентичности системы можно обнаружить в работах Н. Лумана, посвященных самоорганизации социальных систем. Он подчеркивает, что для сохранения жизнеспособности любой из них – вне зависимости от типологической принадлежности – соотнесение с окружением и саморефлексия являются жизненно необходимыми [7].

Очевидно, что широкое распространение понятию идентичности обеспечили ряд свойств концепций, которая обозначается им. Это понятие:

- обладает *необыкновенной пластичностью*, оно может обозначать самые разнообразные феномены (вследствие чего, правда, многие критики отрицают его научную ценность);
- как характеристика индивидуальных субъектов социального действия и переменная социальной стратификации оно помогает воссоздать

типичное определение ситуации участниками социальных взаимодействий;

– позволяет аналитически расщепить личность на идентичности и построить из них *типичную иерархию*, складывающуюся в конкретном обществе;

– дает возможность глубоко изучить *процессы социализации*, учитывая, что на каждой стадии развития формируется новая идентичность;

– позволяет описать *разные виды опыта личности* и динамику *социальных взаимодействий* в социальных группах;

– обнаруживает *власть социальной ситуации* над индивидуальным Я, показывает, насколько общество контролирует процессы индивидуального сознания;

– дает возможность интегрально описать действующих индивидов, фиксировать единство непрерывности и изменчивости личности, а также относительность ее прошлого и будущего, и тем самым соединить по принципу дополнительности кажущуюся извне фрагментарность Я и воспринимаемую изнутри непрерывность личного опыта;

– позволяет изучить *временную перспективу личности* с учетом того, что «осознание времени своего существования – важное дополнение к осознанию собственной идентичности» [8].

В идентичности интегрируются приобретенный на данный момент социальный опыт индивида, результаты разнообразных процессов идентификации, происходящих в ходе социальных взаимодействий индивида на разных социальных сценах. Таким образом, придается смысл происходящим событиям.

Проанализировав генезис одного из центральных понятий статьи, предлагаю непосредственно перейти к рассмотрению процесса формирования идентичности геймера. В первую очередь стоит обратить внимание на то, в какой среде и под влиянием каких факторов формируется данный феномен, а также на те характерные черты, которые и отличают геймера от других представителей виртуального пространства.

Во второй половине XX в. идея виртуальности стала витать в нескольких сферах науки и техники: изначально в квантовой физике были открыты так называемые виртуальные частицы, характеризующиеся особым статусом существования в отличие от других элементарных частиц, далее в компьютерной технике появилось понятие виртуального объекта: виртуальная машина, виртуальная память. В самолетостроении была разработана виртуальная кабина самолета, особым образом предоставляющая летчику информацию о полете и боевой обстановке. В эргономике была создана модель виртуального полета самолета, фиксирующая особый тип взаимодействия летчика и самолета в отдельных режимах полета. В психологии были открыты виртуальные состояния человека. Наконец, американский ученый-программист Джарон Ланье ввел термин

«виртуальная реальность» для обозначения особых компьютерных технологий, дающих пользователю интерактивное стереоскопическое изображение. В результате агрессивной рекламной кампании по продвижению виртуальных компьютерных технологий на рынок термин «виртуальная реальность» стал в массовом сознании ассоциироваться именно компьютерами, породив идею киберкультуры и реальное молодежное движение «киберпанк» [9].

На сегодняшний день трудно представить себе коммуникацию вне виртуального пространства сети Интернет. Истоки возникновения Интернета лежат в разработках пакетной коммутации и открытой сетевой архитектуры, что характеризует его как продукт техногенного развития, предназначенный на начальном этапе для узких специалистов, каковыми и были пользователи первых компьютерных сетей. Однако на сегодняшний день термин "Интернет" содержит в себе смыслы не только компьютерной, но и социальной направленности. Международная компьютерная сеть стала новым СМИ, общедоступным средством массовой коммуникации, площадкой экономических и политических операций, местом проведения досуга и даже религиозных действий. Интернет проник практически во все сферы общества, его широкое вхождение в нашу жизнь и быт произошло гораздо быстрее массового освоения таких технических изобретений конца XIX – первой половины XX в. как телефон, радио, телевидение. Очевидно, что социальный спрос на Интернет оказался очень высоким.

Из специализированной компьютерной сети Интернет за короткий срок превратился в социальную систему. Подобно тому, как Земля населена миллионами людей, Интернет "населяют" миллионы компьютеров, которые, благодаря использованию единого протокола обмена информацией TCP/IP, особой системе адресации (IP-адреса, доменные имена) идентифицируют и находят друг друга. Взаимодействие в сети Интернет привело к появлению множества "виртуальных миров", субъектами которых являются реальные и виртуальные личности, группы и общности. Сеть Интернет является содержательно и функционально богатым средством информационной деятельности и коммуникации, которые всегда происходят в тех или иных социальных группах. Эти группы объединяет в сети Интернет общая деятельность по работе с информацией и коммуникация по близким интересам и приоритетам. Чаще всего члены таких социальных групп не встречаются в реальном мире, их объединяет только их активность в сети Интернет [10].

Развитие новых информационно-коммуникативных сред способствует формированию виртуальных сообществ и посредством уникальных технологий, основанных на интерактивности, мультимедийности, глобальности, анонимности, асинхронности, низких предельных издержках обеспечивает коммуникацию индивидов. Такие «социальные» объединения формируются по мере того как возникают

точки пересечения пользователей, имеющих общие интересы (дискуссии, конференции и пр.) или проявляющих интерес к определенной теме и т. д. На этих базовых тезисах выстраиваются дальнейшие «зоны взаимного интереса», способствующие взаимопониманию и готовности принять иные ценности. Так в Интернет-среде создается уникальная ситуация, формирующая определенные субкультуры, в которых «утрачивают свое значение многие социальные стереотипы, предрассудки и статусно-ролевые условности, играющие роль коммуникативных преград в реальной жизни, поскольку пользователь Интернета не может видеть собеседника в киберпространстве – знать его пол, возраст, национальное и расовое происхождение, его профессию, внешность, уровень дохода. Автор может придать этим характеристикам публичный характер, если только сам того пожелает» [11]. При этом Интернет-среда – это пространство сетевой культуры, где реализуют себя виртуальные сообщества – не может рассматриваться как территория «всеобщего равенства» и безграничных возможностей. Порождение необычных эффектов, таких как изменение ценностно-смысловых оснований и ментально-поведенческих моделей у отдельных индивидов и групп, образующих субкультуры, связано с попытками перенесения в сеть закономерностей реального мира, что влечет за собой формирование «сетевой идентичности».

Этим понятием характеризуется составная часть социокультурной идентичности личности, которая относится к осознанию своей принадлежности к определенной (не всегда фиксируемой в реальном социуме) общности, осуществляющей деятельность (в основном, потребление и передача знаний и информации) в информационно-коммуникативных средах, прежде всего в компьютерном виртуальном пространстве Интернета.

Сетевая идентичность как результат сложного когнитивно-эмоционального процесса расщепления личности может быть отнесена к культурологическим категориям, определяющим *степень отождествления себя* с «людьми сети», имеющими достаточно высокий уровень владения компьютерной техникой и технологиями, стилевыми и языковыми особенностями коммуникации.

Сегодня формируется новое поколение людей. Эти люди, идентифицирующие себя с другими людьми, одновременно «сосуществующими» в двух социальных пространствах – пространстве устойчивых социальных структур и в социальном пространстве особого рода – виртуальном, но предпочитающими в большей степени работать и отдыхать, общаться и развлекаться в сетевом пространстве. Причем, этих людей нельзя отнести к подавляемым меньшинствам или игнорируемым социумом группам. «Сетевая» идентичность, как усложненная, открытая идентичность (в этом и заключается специфика новых моделей идентичности в информационном обществе), позволяет человеку, не

отказываясь от своей родной культуры и языка, при входе в сеть «представляться» по особому и реализовать себя сообразно принципам и нормам, которые являются общепринятыми в виртуальном пространстве. Сетевая идентичность более чем другая предполагает проявление в человеке игрового начала. Причем от степени его проявления зависит, насколько «расщепление» личности будет естественно или противоречиво, даже конфликтно для каждого человека и общества в целом. Таким образом, сетевая культура формирует особый тип личности, становление и развитие которой во многом определяется системой сетевых взаимодействий. Понятие «игровой» идентичности, которое появилось в связи с особыми приемами самопрезентации в Интернете, менее объемно по смысловому наполнению, чем сетевая идентичность, ибо основано на других признаках. «Игровая» идентичность в сетевом пространстве предполагает вхождение в сеть в «маске» и создание соответствующего образа или даже мифа о самом себе, т. е. выступает формой самоидентификации, складывающейся из набора желаемых преставлений о себе. Более всего склонны к такого рода «мистификациям» подростки, для которых уход в виртуальный мир чаще всего связан с проблемами в реальной жизни.

Чем дольше длится их пребывание в виртуальном пространстве Интернета, тем ближе и понятнее становятся законы информационно-коммуникативной среды. Возможно, именно поэтому программисты всего мира работают сегодня не столько над достижением большей реалистичности изображений, сколько над повышением «когерентности» среды, усилением эффекта присутствия в другой реальности [12].

Основные социально-психологические исследования виртуальной реальности ориентированы на анализ закономерностей построения виртуальной идентичности пользователя. Анализ соотношения особенностей «виртуальной личности» и характеристик Я-концепции и личности пользователя отражает целый спектр возможных мотивационных детерминант ее создания:

- Она может представлять собой реализацию «идеального Я».
- «Виртуальная личность» может создаваться с целью проявления свойственных личности агрессивных тенденций, не находящих выхода в реальном социальном окружении, поскольку это социально нежелательно или небезопасно. Люди предпочитают общение в виртуальных комнатах общению в реальной жизни, поскольку это «комбинация реального общения, анонимности (или, в некоторых случаях, иллюзии анонимности) и возможности примерить на себя роль как очень близкую, так и очень далекую от своего «Я»» [13].
- Создание «виртуальной личности» может отражать желание контроля над собой у пользователей с наличием ярко выраженных деструктивных желаний [14].

Сфера досуга является одним из важных средств формирования личности индивида. Она непосредственно влияет и на его производственно-трудовую сферу деятельности, так как в условиях свободного времени наиболее благоприятно происходят рекреационные процессы, которые снимают интенсивные ежедневные нагрузки, в том числе информационные. Использование свободного времени является своеобразным индикатором потребностей и культурных ориентиров как каждого конкретного индивида, так и всего общества в целом. Сегодня, компьютерные игры являются одной из наиболее привлекательных технологий, представляющих сферу досуга, поскольку несут универсальный характер, они привлекают к себе людей практически всех возрастов. Интерес к играм носит ярко выраженный характер среди широкой категории населения от 5 до 60 лет (преимущество составляют представители мужского пола). Компьютерные игры представляют собой огромный, невероятно быстро разрастающийся мир, в который погружается игрок. Этот мир обеспечивает индивиду уход от жизненной суеты, проблем, стрессов, усталости. Индивид уходит в игру, перемещается в пространство виртуальной реальности, где активно взаимодействует со средой, принимает информацию и определенным образом реагирует на нее.

Таким образом, информатизация создает сферы потребления и досуга, т. е. области непосредственного бытия игры (реклама, компьютерные игры, средства массовой информации и др.), которые играют важную роль в формировании виртуального пространства. В свою очередь, порожденное многомерное игровое пространство само начинает влиять на культуру, постепенно втягивая ее в себя. Иными словами, происходит виртуализация современной культуры.

Бурное развитие информационных технологий оказывает свое влияние и на традиционные формы коммуникации, а, следовательно, становится фактором воздействия на культуру межличностного общения в целом. Так, «человек информационный» живет в стремительном темпе и ежесекундно испытывает чрезмерные информационные и иные нагрузки. В таких условиях возникает многократное увеличение числа контактов, а также их интенсивность, в результате чего реальное общение становится формальным, снижается глубина взаимоотношений, вследствие чего потребность в межличностном общении остается неудовлетворенной. Подобная ситуация вызывает необходимость появления новых форм коммуникаций, в частности сетевых сообществ, которые также являются наглядной конфигурацией проявления виртуализации современной культуры.

Компьютерные игры являются одним из новейших видов массовой культуры, для которой свойственны специфические ценностные ориентации и негласные нормы и правила: тиражирование элементов культуры при помощи модернизируемых технических средств; снижение значения роли антропоморфных образов и

гуманистических принципов, понижение уровня понимания социокультурного произведения и превращение духовной культуры в индустрию массового производства развлечений.

В то же время компьютерные игры – принципиально отличный от всех других видов массовой культуры, своеобразный способ моделирования социальных и социокультурных взаимодействий. Индустрия компьютерных игр утверждает стиль общения авторов компьютерных игровых программ или компьютерных журналов с потребителем этого вида культуры, характеризующийся высоким уровнем стандартизации текста. Язык игр, представленный немногословными строками комментариев, текущих подсказок и инструкций, максимально приближен к разговорному, отмечен юмором и сарказмом и обычно имеет форму живого диалога. Характерно обращение компьютерных игр, в первую очередь, к эмоциональной сфере человеческого сознания, психологическим и психофизиологическим механизмам восприятий, активизирующимся независимо от интеллектуального уровня потребителя, эксплуатации витальных ценностей. В рекламных описаниях компьютерных произведений наиболее часто встречается такая характеристика, как "великолепная графика", что говорит о первостепенной роли таких показателей, как зрелищность игры и (связанный с ней) эффект реализма. Важнейшими факторами зрелищности могут выступать как эстетика пейзажей, архитектурных ансамблей и самих образов героев, так и элементы "антиэстетики": всевозможные сцены кровопролитий, драк, аварий и катастроф. Наличие подобных элементов обязательно подчеркивается специализированными средствами массовой информации. Зрительная привлекательность произведений основывается также на сюжетном разнообразии, которое принято разделять на этапы, уровни или миссии и миры, и увеличении игровых возможностей за счет разнообразия резервов для развития игрового действия (орудия, магических средств и т. д.). В играх стратегического жанра, к тому же, увеличение игрового пространства, может создаваться и при помощи выбора определенных отраслей экономики для игрового мира (добывающей, перерабатывающей и производящей промышленности).

Динамичность игрового процесса достигается использованием понятий игрового времени и скорости. Искусственно создаваемое чувство ограниченности во времени и эффект большой скорости перемещений наряду со всеми опасностями и трудностями, усложняющими решение поставленных задач, создают особое ощущение экстремальности и напряженности игровой ситуации. Причем, чем в более рискованные ситуации попадает персонаж, тем больше игровых вознаграждений он получает.

Новейшее технологическое оснащение и способы функционирования игроков в компьютерных играх все больше способствуют усилению у них эффекта включенности и реальности

происходящего игрового действия. Осуществление мгновенной связи между элементарным действием игрока по вводу информации и соответствующим внутренней игровой логике отображением этого действия на экране – исходное правило функциональности игровых программ. Соответственно, у пользователя может создаваться впечатление "понимания" игровой программой его действий и мыслей. Наибольший эффект присутствия и участия создают компьютерные игры, в которых он идентифицирует себя с главным персонажем. Причем, этот эффект создается бесконтрольно для пользователя текущей игровой ситуацией, в том числе решением встроенных в сюжетный ход логических задач.

Все стереотипные образы игровой реальности утверждают некоторый набор ценностей, достаточно близких к ценностям массовой культуры в целом. Целевые ценности непосредственно связаны с достижением основной цели игры и могут иметь как эгоцентрический характер (победа, богатство, власть, лидерство, слава и почет), так и вполне альтруистический (патриотизм, космополитизм, чувства морального долга и ответственности, профессиональный и воинский долг, свобода, мир и благополучие, порядок, жизнь людей, родственные чувства, дружба, любовь). Однако, при всей значимости ценностей второй группы, их место в игре незначительно. Они служат лишь для построения сюжетного замысла и в игровом процессе отходят на второй план. Эта группа ценностей имеет оборотную сторону – антиценности, победа над которыми и обеспечивает утверждение всей системы гуманистических принципов в игре. Ценности инструментального характера: физическое совершенство, бесстрашие и мужество, сила и ловкость, интеллект, профессионализм, опыт служат обеспечению достижения поставленной в начале игры цели и приобретают первостепенное значение в системе игровых ценностей. О целевых ценностях могут напоминать лишь короткие видеозаставки и краткое вводное описание в начале игры. Инструментальные ценности не пропагандируются открыто, но внушаются играющим через подсознание при помощи системы ролевых идентификаций, через активизацию определенных свойств человека.

Виртуальная реальность, конструируемая в рамках современных компьютерных игр, выступает пространством для реализации самых различных потребностей, а за обращением к ней скрывается множество самых разнообразных мотивов: от снятия напряжения до самовыражения и желания пожить жизнью персонажа [15].

Понятие «геймер» заимствовано из английского языка. Изначально слово *gamer* использовалось для обозначения участников ролевых игр «живого действия» и реконструкций военных сражений, а позже – применительно к «компьютерным игрокам». Однако в странах бывшего СССР употребление слова «геймер» по отношению к участникам именно игр «живого действия» не вышло за рамки

субкультуры таких игроков. Слово это только приходит в наш обыденный и научный язык из сленга, поэтому говорить об его устоявшемся значении преждевременно. Но в подавляющем большинстве случаев обыденного словоупотребления геймерами называют людей, увлеченных компьютерными играми.

В социологической литературе можно встретить частые упоминания о том, что сами практики использования игр влияют на формы поведения индивидов в повседневной жизни. «Поколению геймеров», фигурирующему в некоторых социологических трудах, часто приписывается особый характер восприятия реальности и, соответственно, взаимодействия с ней [16].

Результаты типологизации геймеров впервые получены зарубежными авторами (пример – опыт построения сегментации геймеров исследовательской компании *NPD Insights*) [17]. В отечественной практике подобные попытки сводятся преимущественно к обобщениям на уровне здравого смысла, публикуемым в Интернете без претензии на какую-либо научность. В то же время весьма актуальной задачей представляется разработка типологии отечественных геймеров. В условиях бурного развития игровой индустрии в целом и ее онлайн-сегмента, в частности, крупнейшие мировые корпорации (Microsoft, Hewlett-Packard, eBay, Verizon и др.) не только инвестируют реальные средства в виртуальные игровые миры, но и используют их для поисков новых сотрудников, а многие известные бренды (L'Oreal, Calvin Klein, Reebok, Cisco, IBM) превратили их в альтернативную рекламную площадку [18].

На основе социологического исследования, проведенного компанией GFC-Русь, представим данные о сегментации геймерского сообщества в современной России [19]. Численность взрослых россиян, в той или иной степени вовлеченных в электронные игровые практики, составляет примерно 28,34 млн. человек. Вариант ответа «Не играю» выбрали 74,8% опрошенных. Кроме того, в 1,4% случаев был выбран вариант «Затрудняюсь ответить», не позволяющий достоверно судить об отношении этих респондентов к компьютерным - и видеоиграм.

Распределение участников исследования по частоте обращения к электронным играм следующее. Каждый или почти каждый день играют 34,2% геймеров (8,1% от выборки в целом), от одного до трех раз в неделю – 38,9% (9,3% россиян), реже, чем раз в неделю – 26,9% геймеров (6,4% россиян). Три подгруппы, выделенные таким образом, соответствуют активным, средне - и слабововлеченным пользователям игровой продукции.

В соответствии с распространенными представлениями, изучаемые игровые практики характерны в первую очередь для молодежи, а также представителей сильного пола. Результаты проведенного исследования подтверждают данный тезис. В численном выражении это выглядит следующим образом. Доля геймеров среди

мужчин составляет 32,6%, в том числе 12% – активные геймеры. Среди женщин аналогичные показатели существенно ниже – 16,5 и 4,9% соответственно.

Наибольшая концентрация геймеров – в группе респондентов от 16 до 19 лет: наличие игровой деятельности зафиксировано у 62,1% респондентов, в том числе 30,3% демонстрируют высокий уровень активности. С возрастом данный показатель снижается. Однако говорить о компьютерных - и видеоиграх исключительно как о молодежном развлечении было бы некорректно. Если зафиксированный среди старшей возрастной группы (65+) уровень обращения к играм – 2,2% – и позволяет говорить о маргинальности подобного увлечения для рассматриваемой категории россиян, то доли действующих геймеров в группах респондентов 30–39 лет (30,2%) и даже 40–49 лет (15,1%) достаточно велики, чтобы отнести данный феномен к числу достаточно распространенных. Средний возраст геймера – 33 года.

Типичный российский геймер по типу занятости – учащийся, студент (играют 66,6% представителей этой социальной группы), служащий с высшим образованием (33,1%) или безработный (31,5%). Проникновение компьютерных игр в среду холостых либо незамужних жителей России составляет 52,4%. Среди женатых или замужних респондентов играют всего 19%. Однако, поскольку в абсолютных значениях численность замужних существенно выше, чем женатых, в общей структуре геймеров их доли довольно близки друг к другу – 43% и 48,7% соответственно.

Время, которое тратит геймер за один раз на игру (или игры), составляет в среднем 126 мин. (стандартное отклонение – 100,5). У мужчин данный показатель выше, чем у женщин, на 31 минуту (значение t -критерия 2,94, $p < 0,01$). Примечательно, что продолжительность игровых интеракций не находится в обратно пропорциональной зависимости от возраста, хотя и различается у представителей разных возрастов. Так, больше всего времени – 144 мин. – тратят на игру геймеры 30–39 лет, для игроков 16–19 лет данный показатель статистически значимо не отличается: он лишь на 1 мин. меньше. Самые непродолжительные игровые интеракции – в среднем 57 мин. – у респондентов в возрастной подгруппе 65+. При сравнении подгрупп респондентов 16–19 лет и 65+ время на игры значимо отличается ($t = 4,07$, $p < 0,01$).

По данным исследования, геймеры, по сравнению с теми, кто не имеет выраженных пристрастий к электронным играм, чувствуют большую уверенность в своем финансовом будущем (70% против 59%), они больше, чем остальное население, обеспокоены вопросами окружающей среды (33% против 26%), глобального потепления (18% против 14%), качеством образования (27% против 22%), проблемой жилья (15% против 14%), бедностью в развивающихся странах (9% против 7%).

Такие ценности как здоровье, собственное жилье, финансовая стабильность являются одинаково важными для всех в представлении достойной жизни. При этом для геймеров синонимами «хорошей жизни» также считаются интересная работа, контроль над своей жизнью, наличие свободного времени, путешествия, университетское образование, дорогая машина, наличие в доме новинок электронных устройств, и значение этих ценностей они ставят выше, чем не геймеры.

Урбанизация не сбавляет оборотов, ритм жизни ускоряется и способ убежать от ежедневных нагрузок и перенапряжения, расслабиться каждый из нас выбирает сам: кто-то идет на прогулку в парк, а кто-то уходит в мир электронных игр. Однако виртуальная реальность не спасает игроков от стресса и геймеры страдают от него так же, как и остальные жители. 14% населения в мире признают, что испытывают стресс или напряжение почти ежедневно. 37% подвержены стрессу несколько раз в месяц. Однако 23% удается находить выход напряжению, и они признают, что испытывают стресс не чаще, чем пару раз в год.

Согласно исследованиям, геймеров во всем мире отличает также меньшая склонность к перемене места жительства, они реже переезжают в большие города, меняют регион проживания внутри своей страны или уезжают жить за ее пределы. Из места, где они родились, уезжают 31% геймеров, среди остального населения этот показатель составляет 37%. Возможно, причины кроются в демографии, ведь если посмотреть на возраст, то наибольшее количество геймеров встречается среди людей от 16 до 30 лет.

Личные ценности любителей игр тоже немного отличаются от ценностей остальных. Например, дружбе, личной независимости и развлечениям они придают большее значения, чем не геймеры. Хотя и здесь есть объединяющий момент – на первое место все ставят такую ценность как защита семьи. Однако игры, хоть и электронные, это образ жизни и не удивительно, что геймеры больше ценят удовольствия, шутки, душевный подъем, изобретательность и менее привержены к так называемым традиционным ценностям – религии, уважению к предкам, гармонии с природой, традициям, обязанностям. Среди геймеров много как людей, стремящихся добиться чего-то в жизни, так и гедонистов, получающих удовольствие от жизни [18].

Игровые практики влияют на брачные отношения: молодой муж будет проводить в Интернете значительно больше нерабочего времени (в среднем около 10 часов в неделю), чем остальные (для сравнения, в среднем, не геймер проводит в глобальной сети около 4 часов свободного времени в неделю). Соответственно, на общение с супругом у геймеров остается меньше времени, чем у других. Геймеры менее склонны заниматься домашними делами и стараются тратить на это меньше времени (в среднем, около 6 часов в неделю по сравнению с 10 часами, которые готовы потратить на домашнее хозяйство не геймеры).

При этом они чаще слушают музыку (87% против 71% среди не геймеров), читают журналы (46% против 39%) и занимаются спортом (42% против 33%).

Отправляясь в магазин, геймеры чаще покупают проверенные бренды, те, которым они доверяют (61%). При этом 50% всегда ищут что-то новое (среди не геймеров эта доля составляет 38%). 46% геймеров признаются, что любят престижные марки.

Не вызывает удивления и тот факт, что геймеры в два раза чаще остальных ищут информацию о новинках в области электроники, компьютеров и технологий (50% против 25%). Кроме того, их чаще интересует информация о том, как можно развлечься вне дома (26% против 16%), информация о машинах и других средствах передвижения (29% против 21%), моде и красоте (32% против 25%), путешествиях (28% против 25%).

Среди геймеров почти в два раза больше любителей технических новинок, чем среди остальных людей. 48% игроков увлекают последние достижения техники и они готовы использовать их как можно чаще. Они регулярно пользуются компьютером, мобильным телефоном и Интернетом, причем с частотой, превышающей пользование этими средствами не геймерами.

Геймеры охотнее остальных используют такими возможностями мобильных телефонов как отправка / получение SMS и MMS сообщений, прослушивание музыки, радио, использование камеры в телефоне, загрузка мелодий, выход в Интернет с мобильного телефона и отправка электронных писем, и, конечно, играми. И в Интернет они заходят чаще остальных, причем не только с целью поиграть в игры, но и с целью общения с друзьями (посредством отправки мгновенных сообщений), послушать музыку / радио или загрузить аудио файлы или же найти интересующую их информацию.

Также среди геймеров больше шансов встретить любителей выпить алкоголь (56% против 49% у не геймеров) и курящих (36% к 29%). А если Вы спросите геймера, что он предпочитает: иметь больше денег или больше времени, он скорее выберет деньги [19].

Не так давно компания PopCap Games провела исследование аудитории социальных игр и изложила его результаты в отчете под названием «2011 PopCap Social Gaming Research» [20]. Согласно полученным данным, около половины (42%) пользователей интернета играет в социальные игры (в 2010 году этот показатель составил 28%) что говорит о безусловном увеличении потребительского интереса в казуальным играм. Оказалось, что две трети социальных игроков из числа проживающих в США относятся к возрастной категории 40+, в то же время большинство британских игроков младше 40 лет. Возрастной промежуток от 30 до 49 — «наиболее лакомый кусочек» для казуального и социального гейминга по обе стороны Атлантики. В обеих странах примерно 40% «социальных геймеров» принадлежат к этой категории. У

пользователей из США младше тридцати социально-игровая активность идет на спад, то же можно сказать о британцах старше 49. Две трети (69%) казуальных игроков также играют в другие типы видео игр, включая случайные и/или хардкорные игры. Почти три четверти (73%) таких игроков в Великобритании играют в другие игры по сравнению с 67% американских социальных игроков.

Что касается отечественной аудитории Интернет, то здесь можно заметить активное усвоение пользователями новых форм и возможностей Интернета для реализации разнообразных и разноплановых функциональных и качественных аспектов жизнедеятельности, личностной самореализации, познания, сотрудничества. Так, украинцы продолжают наращивать потребительскую активность в Интернете, усваивают новые формы общения и познавательного-игровой рекреации [21]. Украинские геймеры практически не отличаются от своих Российских коллег по половозрастным характеристикам, чего нельзя сказать об успехах на мировой арене. Мастерство соотечественников, сражающихся на полях сетевых битв, подтверждает и тот факт, что геймеров из Украины стали перекупать иностранные команды.

Например, 24-летний Кирилл Карасев, бывший участник NaVi, недавно сменил работодателя: теперь он выступает за киберкоманду Astana Dragons, созданную под эгидой министерства спорта и туризма Казахстана.

"Украинцы, шведы и немцы – самые сильные игроки в Европе, в Азии чаще лидируют корейцы и китайцы, а в Западном полушарии – американцы, – рассуждает Карасев. – Но можно сказать, что украинцы в киберспорте это такой же бренд, как братья Кличко – в боксе" [22]. Этот факт также подтверждает и статистика: в десятку геймеров с самым высоким суммарным выигрышем на международных турнирах входят два представителя нашей страны – Данил "Dendi" Ишутин (\$406,074.28) и Александр "ХВОСТ" Дашкевич (\$403,770.19), занимающие четвертое и шестое место в рейтинге соответственно [23].

Феномен формирования геймерских идентичностей неразрывно связан с виртуальным пространством, которое и выступает почвой для становления описываемого явления. На данном этапе развития общество сложно представить без взаимодействия с кибер технологиями и виртуальностью. Именно в этом виртуальном пространстве идентичности геймеров и приобретают свои особенные черты, отличающие их от других пользователей ПК. В процессе игры они получают возможность проживать параллельную жизнь, творцами которой, зачастую сами и являются. Им предоставляется возможность переиграть большинство знаковых событий в истории человечества, они могут почувствовать себя знаменитыми политиками, успешными спортсменами, супергероями и другими персонажами, недоступными им в реальной жизни.

Стоит отметить, что виртуальный характер социальных групп пользователей сети Интернет (в частности геймеров) не отменяет их социальные характеристики. Несмотря на то, что коммуникация в сети Интернет опосредована техническими средствами, эта коммуникация осуществляется между человеческими индивидами, каждому из которых необходимо определить свою принадлежность сообществу, принять его ценности, найти свои роли в этом сообществе, определить свои сходства и отличия от других его членов и т. п. Иначе участие в виртуальной коммуникации будет проблематичным, сообщество будет отвергать индивида, не сумевшего сформировать адекватную этому сообществу идентичность.

Список использованной литературы

- 1. Бергер П.** Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. / Бергер П., Лукман Т. – М., «Медиум», 1995. — 323 с.
- 2. Mead G.** From Gesture to Symbol / Mead G. // Mead G. Mind, Self and Society. [URL: <http://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3625007.html>].
- 3. Эриксон Э.** Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон / Пер. с англ. Общ. ред. и предисловие Толстых А. В. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
- 4. Орлова Э. А.** Концепции идентичности / идентификации в социально-научном знании / Орлова Э. А. // Вопросы социальной теории. – 2011. – Том V – С. 170–192.
- 5. Гофман И.** Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью (переведённые главы из Goffman E. Stigma: Notes on the Management of the Spoiled Identity. – N. J., Englewood Cliffs: Prentice Hall. – URL: http://www.e-reading.biz/bookreader.php/145155/Gofman_-_Stigma_Zametki_ob_upravlenii_isporchennoi_identichnost%27yu.pdf).
- 6. Бергер П.** Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива. / Бергер П. – М.; Аспект-Пресс, 1996. – 168 с.
- 7. Луман Н.** Социальные системы. Очерк общей теории / Пер. с нем. Газиева И. Д.; под ред. Н. А. Головина / Луман Н. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
- 8. Симонова О. А.** К формированию социологии идентичности / Симонова О. А. // Социологический журнал – 2008. – № 3. – С. 45–61.
- 9. Крюков Р. В.** Генезис идеи виртуальности / Крюков Р. В. // Идеи и идеалы. – Т. 2. – № 1(11). – 2012. – С. 40–44.
- 10. Силаева В. Л.** Интернет как социальный феномен // Социологические исследования. – 2008. – № 11 – С. 101–107.
- 11. Туронок С. Г.** Субкультура Интернет-сообществ / Туронок С. Г. // Культура России как ее стратегический ресурс. Тетради Международного университета (в Москве): Сб. научных трудов. Вып.2. – М.: Междунар. ун-т, 2004. – 211 с.
- 12. Астафьева О. Н.** Виртуальные сообщества: «сетевая» идентичность и развитие личности в сетевых пространствах / Астафьева О. Н. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/TkPO/776/Astafeva.pdf>.
- 13. Turkle Sh.** Parallel lives: working on identity in virtual space / Turkle Sh. // Constructing the self in a mediated world: inquiries in social construction. –

N.-Y.: John Wiley and Sons, Inc, 1996. – 258 с. **14. Демильханова А. М.** Идентичности в компьютерных играх / Демильханова А. М. // Вестник КРСУ. – Том 9. – 2009. – № 12 – С. 34–37. **15. Болескина Е. Л.** Потребители игровой компьютерной культуры / Болескина Е. Л. // Социологические исследования. – 2000. – № 9. – С. 80–87. **16. Бек Дж.** Доигрались! Как поколение геймеров навсегда меняет бизнес-среду / Пер. с англ. А. Орешкина / Бек Дж., Уэйд М. – М. : Претекс, 2006. – 256 с. **17. Gamer Segmentation Report** [online]. URL: http://www.npd.com/corpServlet?nextpage=entertainment-special-reports_s.html. **18. Давыдов С. Г.** Опыт сегментирования российской аудитории геймеров / Давыдов С. Г., Немудрова Т. А. // Социология: 4М. – 2011. – № 32. – С. 104–123. **19. Категория потребителей – «геймеры».** – URL: <http://www.gfk.ru/Go/View?id=744>. **20. 2011 PopCap Games Social Gaming Research** – URL: http://www.infosolutionsgroup.com/pdfs/2011_PopCap_Social_Gaming_Research_Results.pdf. **21. Бойко Н.** Тези до соціологічного портрету українських користувачів Інтернету / Н. Бойко // Стратегічні пріоритети. – К. : Національний ін-т стратегічних досліджень, 2011. – № 3 (20). – С. 190–194. **22. Виртуальный спорт.** Золото геймеров // Корреспондент – 2013. – № 36 (575). – С. 22–24. **23. Top 100 Highest Overall Earnings** – URL: <http://www.esportsearnings.com/players>.

Кінашевський Д. О. Геймерські ідентичності у віртуальному просторі

У статті розглядаються підходи до формування ідентичності (соціологічний, психологічний і антропологічний). Проводиться аналіз робіт Еріксона, Міда, Лумана та інших вчених. Приділяється велика увага впливу на формування ідентичності невід'ємній сфері сучасного суспільства – віртуальному простору. На сьогодні важко уявити собі комунікацію поза віртуальним простором мережі Інтернет. Зі спеціалізованої комп'ютерної мережі Інтернет за короткий термін перетворився на соціальну систему. Подібно до того, як Земля населена мільйонами людей, Інтернет «населяють» мільйони комп'ютерів, які ідентифікують і віднаходять одне одного. Взаємодія в мережі Інтернет привела до появи безлічі «віртуальних світів», суб'єктами яких є реальні й віртуальні особистості, групи і спільноти. У рамках даного простору спостерігається формування нового типу ідентичностей – геймерські ідентичності. Як аналізований емпіричний матеріал виступають дослідження компаній ГфК-Русь і RoPCor International. У ході аналізу були виявлені загальні закономірності, характерні для зазначеного типу ідентичностей: середній вік, тип зайнятості, кількість часу, проведеного в грі, способи комунікації з іншими членами ігрового процесу та багато іншого.

Ключові слова: Інтернет, віртуальний простір, мережева ідентичність, комп'ютерні ігри, геймери.

Кинашевский Д. О. Геймерские идентичности в виртуальном пространстве

В статье рассматриваются подходы к формированию идентичности (социологический, психологический и антропологический). Проводится анализ работ Эриксона, Мида, Лумана, и других ученых. Также уделяется большое внимание влиянию на формирование идентичности неотъемлемой сфере современного общества – виртуальному пространству. На сегодняшний день трудно представить себе коммуникацию вне виртуального пространства сети Интернет. Из специализированной компьютерной сети Интернет за короткий срок превратился в социальную систему. Подобно тому, как Земля населена миллионами людей, Интернет "населяют" миллионы компьютеров, которые идентифицируют и находят друг друга. Взаимодействие в сети Интернет привело к появлению множества "виртуальных миров", субъектами которых являются реальные и виртуальные личности, группы и общности. В рамках данного пространства наблюдается формирование нового типа идентичностей – геймерских идентичностей.

В качестве анализируемого эмпирического материала выступают исследования компаний ГфК-Русь и PoPCop International. В ходе анализа были выявлены общие закономерности, характерные для указанного типа идентичностей: средний возраст, тип занятости, количество времени, проводимого в игре, способы коммуникации с другими членами игрового процесса и многое другое.

Ключевые слова: Интернет, виртуальное пространство, сетевая идентичность, компьютерные игры, геймеры.

Kinashevskyy Denis. The identity of gamers in virtual space

The article studies approaches towards formation of identity (sociological, psychological and anthropological). Here analyzed works of Erikson, Mead, Luhmann and other scientists. Also much attention is paid to influence of formation of virtual space.

Nowadays it is hard to imagine communication outside virtual space – Internet. Within a short period of time Internet, from specialized computer network, turned into social system. Just like Earth is inhabited by billions of people, internet is “inhabited” by millions of computers, which can identify and find each other.

Interactions in the Internet drove to emerging of a set of “virtual worlds”, subjects of these virtual worlds are real and virtual people, groups of people and communities. Within the limits of this space observed formation of new types of identities – gamers’ identities.

Investigations of such companies as GFC-Русь and PoPCop International gave empiric material for the given research. During the analysis there were revealed common patterns, which are typical for the mentioned

types of identities, they are: middle age, employment type, means of communication with other members of the game process, etc.

The virtual nature of social groups of the Internet users (especially gamers) does not change their social characteristics. Despite the fact that communication in the Internet is mediated by technical means, the communication is still between human individuals, each of whom must identify their attitude to the community, accept its values, find their roles in the community, identify their similarities and differences.

Key words: Internet, virtual space, net identity, computer games, gamers.

Стаття надійшла до редакції 09. 09. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – к. соц. н., доцент Лебідь Л. І.

УДК [911. 375.5 : 712] – 048.62

М. П. Крылов, А. А. Гриценко

САМОРАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТА КАК ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП

Принцип саморазвития культурного ландшафта похож на многие положения социологии, педагогики, психологии, философии, географии, экономики, однако не повторяет их. Первоначально он был сформулирован Б. Б. Родоманом в связи с обсуждением проблем охраны памятников истории и культуры в беседе с одним из авторов настоящей статьи весной 1971 г. Б. Б. Родоман связал ландшафтное видение окружающее мира с пониманием задач охраны культурно-исторического наследия не как отдельных «памятников», вырванных из контекста, а как целостной среды обитания человека, в которой гармонично сосуществуют «старое» и «новое» («Не переделывать старую карету в плохой автомобиль», говорил и писал Б. Б. Родоман, имея в виду, прежде всего, проекты реконструкции Москвы в свете выдвинутого тогда лозунга: «Превратить Москву в образцовый коммунистический город»). Принцип саморазвития культурного ландшафта основан на идеях сохранения культурного и биоразнообразия, а также менее очевидного принципа ландшафтного разнообразия [1], учета «квазиестественных» процессов [2, с. 114].

Существование «старого» и «нового» как условие сохранения культурно-исторического наследия позволило Б. Б. Родоману перенести акцент с односторонней консервации как элемента технологии охраны наследия на проблему сочетания различных форм *развития, ограниченных* параметрами, связанными с требованиями

естественности природно-культурной среды обитания. Тем самым охрана наследия была переориентирована на качественно иной уровень мышления; акцент был смещен с прошлого, архитектуры, тактики и обороны на будущее, историю, стратегию и наступление. Этот акцент стал возможен благодаря учету понятия «ландшафт», корректирующего принцип развития (в частности, саморазвитию культурного ландшафта соответствует критерий прогресса, по Н. Я. Данилевскому: «Прогресс состоит не в том, чтобы все идти в одном направлении, а в том, чтобы все поле, составляющее поприще исторической деятельности человечества, исходить в разных направлениях, ибо доселе он таким именно образом проявлялся» [3, с. 87]).

Принцип саморазвития культурного ландшафта сочетается с высказанной почти на два десятилетия позже идеей «устойчивого развития», хотя указывает на другие направления поддержания «устойчивости». Он также связан с общенаучной проблемой соотношения «эволюционного» и «революционного» в развитии. Реализация принципа саморазвития культурного ландшафта, по-видимому, тождественна учету интересов территории «как таковой», или *местным интересам*, или интересам местной культурной элиты при городском и региональном развитии. Еще лет 100 назад эти интересы в основном совпадали и имели *возможности для проявления*. Например, купечество Егорьевска организовало постройку ветки железной дороги до своего города, в то время как купечество Боровска способствовало тому, чтобы железная дорога не заходила в город; интеллигенция Тамбова (в рамках заседаний Физико-медицинского общества и при участии органов самоуправления, уездного и губернского предводителей дворянства в течение 1912 – 1914 гг.) добились отказа от проекта строительства военного полигона, угрожавшего тогдашнему источнику питьевого водоснабжения города (что было сочтено основным аргументом) и дававшего прибыль лишь группе комиссионеров, чуждых интересам города. В советский период фактором саморазвития территории (но лишь с точки зрения производства) могли быть (или учитываться в таком качестве) энергопроизводственные циклы Н. Н. Колосовского, – например, распространение по территории Тамбовской области «большой химии» на основе химических производств, первоначально (в 1914 г.) возникших в современном г. Котовске. В настоящее время можно предположить, что современному местному саморазвитию как саморазвитию культурного ландшафта близки интересы культурных элит, в то время как безудержный рост или же деградация являются болезненными, патологическими для данного места явлениями.

Примером внешнего воздействия на социально-хозяйственное и культурное саморазвитие безусловно является происходившее в СССР в 1920-е годы создание нового административно-территориального (а частично и государственного) устройства на основе концепции

экономического районирования как системы производственных комбинатов, участвующих в межрайонном разделении труда, первоначально – с элементами федерализации. При этом осуществлялся классовый подход, при котором старые губернские города – «дворянские гнезда» подавлялись (включая ликвидацию университетов, примеры – Кострома, Тамбов), но зато поощрялось развитие новых и старых индустриально-пролетарских центров, включая крупнейшие губернские города (примеры – Иваново, Воронеж). Начиная с 1934 – 1937 гг. система административно-территориального устройства в значительной мере вернулась к старой губернской сетке. (Любопытно, что нет единой точки зрения, оценивающей этот инерционный возврат положительно или отрицательно. Еще в 1960-е – 1970-е годы приходилось слышать противоположные оценки, говорившие, например, о том, что проект профессора И. Г. Александрова «с треском провалился» и все вернулось, таким образом, к норме, и о том, что было решено «приблизить органы НКВД к населению»).

Характерное для современной России «выживание» в ходе «реформ», в соответствии с представлениями социал-дарвинизма, также не может считаться саморазвитием в рассматриваемом смысле: это развитие в угнетенном состоянии, при котором почти все факторы развития (кроме самосознания населения) являются «ограничивающими» (в смысле Ю. Либиха). Это – не саморазвитие, а лабораторный эксперимент.

Современная глобализация и монетаристская экономика могут быть отождествлены с саморазвитием на определенных пространственно-структурных уровнях, но для культурного ландшафта и регионов они выступают как *внешние* факторы, нарушающие его саморазвитие. Заметим, что, по мнению многих экономистов, место региона и города в экономической системе заключается в том, что они являются самостоятельными субъектами экономического развития, вносящими в хозяйственные процессы системную связь и экологический порядок, являясь при этом одной из основных, классических областей «пробуксовки» рыночных механизмов [4, с. 24, с. 11], то есть их роль в экономике активна, однако «обратное» воздействие экономики на регионы, города и их культурные ландшафты является для них внешним, неоднозначным для их саморазвития или даже (без принятия адекватных государственных мер) деструктивным. Необходимо также иметь в виду, что в условиях глобализации (кстати, как и в рамках единого «советского народнохозяйственного комплекса») ориентация на свободное движение капиталов вовсе не гарантирует максимума реальных экономических результатов для каждого национального хозяйств и, тем более, региона и города в отдельности [4, с. 17]. Это опять же предполагает вмешательство государства (разумеется, разумное, просвещенное), которое, таким образом, здесь призвано

выступать, так сказать, «в помощь» процессам саморазвития, а не как их ограничитель (в смысле концепций марксизма, кейнсианства и т. д.)

Нарушение саморазвития может по-разному оцениваться представителями разных местных социальных слоев и элит, часть которых будет воспринимать нарушение саморазвития как давно ожидавшийся прогресс, другая часть – как драму, трагедию или катастрофу, третьи обнаружат признаки и того, и другого, в то время как часть наиболее активных местных жителей найдет в такой ситуации повод для самоутверждения или «выхода энергии».

Объективные (хотя и подлежащие регулированию, в том числе с позиций критериев саморазвития) процессы трансформации саморазвития надо отличать от авантюры, связанных с ускоренной реализацией проблематичных проектов (типа перебросок стока северных рек) или просто связанных с частным своекорыстным интересом, нарушением или изменением законодательства и т. д. (типа проблемы Химкинского леса и других случаев «экологического мародерства», по А. В. Дроздову [5]). Защита населением Воронежского Прихоперья своей среды обитания от деятельности медно-никелевых олигархов (Уральской ГМК и ГМК «Норильский никель», Еланское и Елкинское месторождения) – это уже активная самооборона как случай самоорганизации (см., например, [6]). Противодействие таким авантюрам в обществе – очень важная часть его самоорганизации и здесь «направленное воздействие» государства», в отличие от случаев культурных ландшафтов, городов и регионов, в общем виде нежелательно.

Специфическим случаем саморазвития городов и регионов (здесь, наверное, лучше говорить о патологическом псевдосаморазвитии) является «выпущенный из бутылки джинн» индустриализации и химизации. Вопреки представлениям советских экономико-географов необходимо поставить вопрос о том, что очень многие предприятия, считающиеся «градобразующими», на самом деле являются «градоразрушающими», если под городом понимать определенную общность людей с определенными устремлениями, а не пассивную совокупность «трудовых ресурсов», то есть в духе представлений М. Вебера, а не «районной школы» советской экономической географии. Нередко существует дуализм органического саморазвития и экономически приемлемого патологического индустриального псевдосаморазвития, экономически и социально устраивающего часть местных жителей (примеры градоразрушающих анклавов – аэропорт Быково, Тамбовский химкомбинат, и даже ранее образцовый социалистический город Котовск и мн. др.).

Принцип саморазвития культурного ландшафта нацеливает на сочетание принципа *уникальности* и *сравнительного метода* с идеями

*теоретической географии*¹ (что могло бы показаться парадоксальным, странным или невозможным инициаторам западной «количественной революции, ниспровергавшим в свое время более известного им Хартшорна и менее известного им Геттнера), что тождественно возрождению подхода Геттнера, писавшего, что «география – как в конце-концов и все конкретные науки, но в разной степени, – является и идиографической, и номотетической наукой одновременно» [8, с. 202]. Вопреки тому, что пишет о Геттнере большинство российских географов, Геттнер критикует неокантианцев за противопоставление индивидуализации и обобщения, за однозначное противопоставление номотетических и идиографических наук, а также на «сильное ударение на индивидуальное в сравнении с общим» [8, с. 200] и стоит, таким образом, на позиции, которую в свете современных дискуссий (В. А. Шупер – В. Л. Каганский) [9] можно назвать отказом от сведения теоретической географии к математической географии: «задача сравнения, как такового, исчерпывается проверкой гипотезы на фактах; ибо твердой составной частью науки знание может считаться лишь тогда, когда причинная связь явления и гипотетически допущенной причины будет выведена из их сущности, когда, следовательно, к индуктивному методу присоединяется дедукция» [8, с. 172 – 173]. Саморазвитие культурного ландшафта, помимо безусловной эвристической роли, также является и теоретическим конструктом, однако основанным на безусловном знании многообразия местных условий, поэтому его теоретико-географическое значение очень хорошо описывается приведенными формулировками Геттнера.

Методологические сходные с идеей Б. Б. Родомана о саморазвитии культурного ландшафта, но находящиеся в несколько ином «ключе» подходы содержатся в творческом наследии выдающегося социолога Н. С. Тимашева, который вычленил естественную компоненту развития, в отличие от «неестественной», «аборативной»; при этом развитие по естественной компоненте может противоречить внешней атрибутике и маркерам, заявлениям властей и даже общественному сознанию [10, с. 141]. Примером является трактовка Н. С. Тимашевым событий советской истории после 1933 – 1934 гг., современником которых он был. (Н. С. Тимашев считал, что Сталин начал демонтаж советской коммунистической системы после того, как был принят известный «закон о пяти колосках», показавший, что старая система зашла в тупик). Сходный подход А. Г. Щелкин отмечает у философа Мих. А. Лифшица (1905 – 1980), а также у современных экономистов А. Горяинова и В. Найшуля, обращавших внимание на «подспудные» процессы в развитии советского общества (например, когда экономисты изучали «черный рынок»).

---

¹ О теоретической географии – см., например, работы Б. Б. Родомана [2], А. М. Смирнова [7] и др.

Реализация принципа саморазвития культурного ландшафта подводит к необходимости поиска некоторых аналогов, по крайней мере, некоторых паллиативных подходов, по отношению к понятию «предельно допустимая нагрузка» (применяемого, хотя и не всегда теоретически и практически приемлемо, для ландшафтов и экосистем) уже не для природных, а для культурных, социоприродных и социальных систем. Эта идея иногда «носится в воздухе». Однако она остается равно чуждой не только большинству российских реформаторов-«вестернизаторов» и российских чиновников, занимающихся вопросами охраны наследия, но и доминирующим пока теоретическим представлениям и практике социокультурной модернизации. Известно, что в свое время многие российские реформаторы признавали возможность для России «идентификационной смерти» [11].

Идеи модернизации, как представляется, можно выводить не только из западного контекста, но также из российского. Наверное, допустимо сравнение социокультурной модернизации с идеями Н. Ф. Федорова и его последователей о «борьбе с природой», воспринятыми не только основоположниками отечественной космонавтики, но и преобразователями природы и общества, революционными футуристами см., например, – М. С. Агурского [12]; (ср. у В. В. Маяковского: «Почему не расстрелян Растрелли», у В. Р. Кириллова: «Во имя нашего завтра сожжем Рафаэля, разрушим музеи, растопчем искусства цветы»). Разумеется, неверным было бы говорить об ошибочности модернизации вообще, равным образом, как и ошибочности преобразования природы вообще, однако надо иметь в виду, что идеологизированный и часто политизированный пафос «преобразовательства» («преобразование» – как идеологически необходимая самоцель) может существовать и там, и там, например, масштабы разрушения старинной застройки в Москве или площадь затопления при строительстве Рыбинского водохранилища (сверх необходимых для энергетики и транспорта гидротехнических параметров). Не было представлений о пределах вторжения в природу в случае «перебросок» (были лишь модельные расчеты без четких критериев, с элементами подгона при обобщении результатов) или реконструкций городов, где по умолчанию предполагается полное уничтожение старинной исторической застройки, исключения лишь для очень немногих штучных уникальных объектов (здесь понятие «уникальный» имеет дезориентирующий смысл).

Поиск меры между саморазвитием и внешним «направленным» воздействием – традиционная проблема педагогики. Для социумов подходы к решению этой проблемы менее очевидны и если в педагогике предполагается сохранение идентичности, самосознания, а в современном мире – и безусловного самоуважения, то для социумов проблема сохранения «культурного ядра», строго говоря, не ставится.

Все это укладывается в русло популярной ныне конструктивистской идеологии в этнологии и политологии. Делая акцент на образ, а не на реальность, она становится участником проблематичных интеллектуальных игр, связанных, например, с так называемым «конструированием идентичности» (ср. с афоризмом В. Я. Гельмана «региональная идентичность – это потемкинская деревня, которая исчезнет после Потемкина» [13]) или конструированием «нации – государства», в рамках которых изучение (и учет!) реально существующей идентичности считается либо не интересным и не актуальным для изучения, либо несуществующим по умолчанию. «Конструктивистский» подход предполагает возможность тотального подчинения людей политической инженерии, которая реализуется благодаря якобы отсутствию у людей устойчивых идеологических, нравственных, культурных и иных предпочтений. Эти предпочтения, согласно логике конструктивистов, должны заимствоваться людьми извне и формировать идентичность и историческую память как якобы являющиеся продуктами сферы политики, но не личного или коллективного выбора самих людей или традиции. **«Феномен социальной сплоченности скорее «изобретается», а не «обнаруживается», то есть является сконструированным»** (выделено нами. – К. М., Г. А.) [14, с. 138].

Повышенная величина внешнего воздействия может разрушить социум, превратить его в чистое поле для дальнейших преобразований, вызвать неоднозначную мутацию или иные изначально непредсказуемые последствия, но может и стимулировать его развитие, в чем-то – «излечить». Однако хорошо известное требование «не навреди» для социумов признается в наименьшей степени. В значительной степени это связано с тем, что теория модернизации изначально носила как бы инженерно-конструктивистский характер, без фундаментальной общенаучной базы (возможно, в качестве таковой рассматривалась одна из разновидностей марксизма). Предполагалось, что общество всегда нужно «преобразовывать», особенно, в случае незападных стран, включая Россию (хотя в настоящее время ряд теоретиков модернизации уже признало проблему, связанную с неопределенностью, возникающей при оценке пригодности для всех стран мира единого евроцентристского шаблона) [15, с. 20–21; 16; 17, с. 226]. Тем не менее, в практике проведения реформ и государственного строительства на постсоветском пространстве преобладает именно «модернизаторский» подход, не учитывающий последствия попыток разрушить культурное ядро и сложившиеся позитивные традиции. Ответственность за это несет и игнорирование сложных теоретических вопросов сочетания саморазвития и направленного воздействия. Далекое не всегда проводится различие между «нормой» и «патологией», обществом «здоровым» и «больным», а имеющиеся оценки всегда политизированы,

как, например, в случае оценок допетровского московского государства или дооктябрьской (или хотя бы до 1914 г.) России.

Сейчас признается наличие позитивного вклада европейских колонизаторов в развитие стран неевропейского мира, включая те случаи, когда вторжения европейцев были сопряжены с множеством деструктивных моментов (попытка соизмерить «плюсы» и «минусы» колониализма предпринята В. А. Мельянцевым [17]; в итоге делается осторожный вывод, который можно интерпретировать в том смысле, что «плюсы» возможно перевешивают [17, с. 130, с. 142, с. 216]). А. А. Любищев признавал наличие рационального зерна в теории «бремени белого человека»: «Оно заключается, конечно, не в признании биологической неполноценности белых и цветных, а в признании их идеологической неравноценности именно в том, что многие из них зашли в разного сорта идеологические тупики, из которых трудно выйти без мощного внешнего воздействия» [18, с. 206]. Обсуждается вопрос о монгольских завоеваниях как о положительном стимуле развития (например, в теории евразийцев). Однако если для Руси под очень большим вопросом здесь могут быть вычленены некоторые позитивные моменты, связанные с мощью большого государства, то для Ирана и, особенно, Средней Азии, вред монгольского нашествия однозначен, в то время, как для Китая изменения коснулись в основном «лишь» погибших в ходе нашествия китайцев (по оценкам, приводимым В. А. Мельянцевым, их было порядка трети населения страны [17, с. 63] и не повлияло на ход его развития.¹ Разрушение Карфагена и практически полное уничтожение пунической культуры, разумеется, никак не компенсировалось появлением римской Африки, хотя, конечно, разрушение Карфагена можно рассматривать как препятствие для стремительного прогресса Рима; интересно, что Г. К. Честертон выражает солидарность с римлянами в «искоренении варварства» [19, с. 182 – 186]. Не вполне ясно, в какой мере захват римлянами Греции был впоследствии компенсирован в рамках Империи (известна деятельность императора Адриана, способствовавшая определенному «ренессансу» Афин).

Лежащая в русле принципа саморазвития культурного ландшафта мысль С. А. Арутюнова [20] об антропоценозах и о сохранении в наши дни этрусков и других народов древности эстетически привлекательна и интересна как толчок для мышления, однако сугубо утопична, в том числе и потому, что невозможным было бы сохранение прежней идентичности. В то же время общество, потерявшее или изменившее идентичность, представляет собой во многом непознанный феномен

---

¹ Здесь необходимо сослаться на В. А. Мельянцева: «Китайцам, то ли в силу их многочисленности, то ли благодаря глубине и богатству их культуры, а может быть, вследствие того и другого удавалось ассимилировать своих завоевателей, в результате чего основные компоненты высокопродуктивной китайской цивилизации и достаточно совершенные механизмы управления обычно сохранялись» [17 с. 232].

(другое дело, что нужно выявить, действительно ли идентичность изменилась, что на самом деле достаточно сложно). После «сверхмодернизации» или «сверхкосмополитизации» может быть создано маргинальное общество, однако действительные силы сопротивления социума могут быть достаточно сильными и проявляться во многом подспудно или же более или успешно маскироваться под новый режим, хотя и при усвоении, по крайней мере, части его ценностей. Этот вопрос достаточно сложен и не разработан. «Гомо советикус» А. А. Зиновьева – прекрасная литература, но с научной точки зрения – это лишь одна из тенденций, предостережение, но не итоговое состояние. Известна жесткая ответная реакция на жесткую модернизацию (Иран в 1979 г.). Интересен позитивный пример *эволюционной* внутренней модернизации: в Англии очень рано, по сравнению с другими странами Европы, исчезло патриархальное крестьянство, однако роль традиций для Англии общеизвестна. В то же время модернизаторская деятельность младотюрок и Ататюрка, несмотря на ряд предпосылок, можно считать *революцией*, особенно в связи с шагами по искоренению традиций. А. А. Любищев ([18, с. 74 – 81, с. 191]) связывал геноцид армян в Турции 1915 г. именно с началом деисламизации этой страны.

М. К. Мамардашвили [21] считал, что сохранение «культурного ядра» может быть «опасным», если с ним нет контакта (существуют, по мысли М. К. Мамардашвили, остатки «культурного ядра», но преемственность в развитии нарушена, и эти остатки пребывают вне современного социума, превращаясь лишь в поприще для художественной литературы). Такая ситуация характерна, считает М. К. Мамардашвили, для Латинской Америки и России: «... Это вот непереваренное прошлое, то прошлое, с которым не может быть нормального контакта, наше мифологическое прошлое, проявляющее себя в каких-то структурах бессознательного ... У нас с ним в себе также нет контакта, как снаружи у нас нет контакта с инкскими сооружениями или египетскими пирамидами. А контакт, скажем, с греческими сооружениями у нас есть. Греция продолжает быть живой частью непрерывности ..., на котором вся история расположена. И мне кажется, что все это ставит очень серьезные ... проблемы, связанные с отношением к прошлому. Один из врагов духовной жизни нашей – прошлое» [21, с. 330]. По мысли М. К. Мамардашвили, главным для России здесь является отсутствие контакта не со своим прошлым (хотя для Латинской Америки это признается главным), а с Европой, Западом. Как положительный пример он приводил США («им повезло») [21, с. 331]. Получается, что точка зрения М. К. Мамардашвили по поводу саморазвития сводится к формуле: «или – или», или плавное *эволюционное* развитие, или, если это невозможно, полное искоренение предыдущей культуры, или внутренняя органическая модернизация, или привнесение модернизацию на чужой плацдарм, *революционная*

«расчистка сцены» для нового представления. (Тем самым возрождается, кстати, революционный марксизм в его культуроборческой части: «весь мир ... разрушим, а затем мы наш, мы новый мир построим»). Сочетание «старого» и «нового», «чужого» и «своего», по мнению М. К. Мамардашвили, – плохо (это – «кентавр»).

Точка зрения о том, что общества развиваются и прогрессивно развиваются лишь *«революционным»* путем, почти автоматически оправдывает насильственные действия ради ожидания последующего прогресса. Хотя А. А. Любицев пишет о том, что мнение о том, что социальная революция биологически несостоятельна («неестественна»), неверно, поскольку, как он считает, в рамках наблюдаемых (реконструируемых) биологических трансформаций революция преобладает над эволюцией [22, с. 140 – 141]. Однако он не учитывает, что революционные последствия после природных катастроф (по Кювье) носят вынужденный характер, связаны с внешними факторами и в этом смысле на самом деле не являются образцом для общества. Интересно, что нет ясности в вопросе о существовании парадигм (по Т. Куну) как *революционной* формы развития науки. При этом специалисты и методологи многих наук (например, биологии и экономики) отрицают существование парадигм в своих науках: в них нет *«революционной»* смены исследовательских установок, круг вопросов довольно стабилен, а концепции и подходы специфичны для отдельных школ, а не «парадигм» как «исследовательских эпох», т. е. как бы характерны «цивилизации» и *эволюция*, а не «формации» и *революции*.

Распространено однозначное оправдание Французской революции и наполеоновских войн. Понятно, что вопрос о «культурном ядре» при этом как бы не возникает (хотя, по-видимому, плавная эволюция Священной Римской империи была полезна и была бы полезна и далее, во всяком случае, как некоторый фактор стабильности). Случаи явно реакционных действий революционеров и Наполеона (не насилия, а то, ради чего осуществляется насилие), например, ликвидация Венецианской республики и передача ее Австрии, считаются «исключениями, подтверждающими правило». Характерны современные (постсоветские) попытки как-то оправдать коллективизацию и индустриализацию в СССР с точки зрения теории модернизации, или же недавняя популярность генерала Пиночета у реформаторов при Ельцине, как и положительная оценка генерала Франко у части демократов при Горбачеве.

Отсутствие критериев «норм допустимости воздействия» для социокультурных и культурно-экономических систем, указывает на недостаточное знание законов социума, соотношения в нем наследственности, изменчивости, пластичности и устойчивости, характера и направления эволюции. Собственно, об этом ставился вопрос уже давно, в связи с развитием в СССР системы прогнозирования [23, с. 29 – 30].

Может показаться странным, но А. А. Любищев (быть может, из-за своей излишней склонности к парадоксам) не считал реформы Петра Великого «революционными» на том, чисто формальном, основании, что (коль скоро Петр был представителем все той же династии Романовых) не происходило нарушения преемственности в развитии [22, с. 141]. По мнению Ш. Н. Эйзенштадта, эволюционное развитие носит стадийный характер, при этом переход между стадиями носит (революционный) характер [24, с. 47]. И. М. Дьяконов разделял понятия «революция» и позитивные изменения общества (переход к следующей фазе развития) как не связанные в общем виде друг с другом. Беря за основу схему Маркса и существенно уточняя ее, он резко критикует положение этой схемы о революции («насилие как повивальная бабка истории») как о механизме смены «формаций», которое «во всемирно-историческом плане неверно». Единственная революция такого рода, пишет И. М. Дьяконов, произошла во Франции; ни древность от первобытности, ни средневековье от древности не было отделено насильственным переворотом [25, с. 9].

Интересен подход к проблеме соотношения *эволюционного* и *революционного* и содержится в романе-утопии А. А. Богданова «Красная звезда», в котором сравнивается цивилизация Земли и гипотетическая цивилизация Марса, в основу представлений о которой положены размышления А. А. Богданова о земной цивилизации: «Что касается ... начальных фаз жизни человечества на Марсе, то ... здесь сходство с земным миром было огромное ... Но дальше начиналось расхождение, хотя не в основном направлении развития, а скорее в его стиле и характере. Ход истории на Марсе был как-то мягче и проще, чем на Земле. Были, конечно, войны племен и народов, была и борьба классов, но войны играли сравнительно небольшую роль в исторической жизни и сравнительно рано прекратились, а классовая борьба гораздо меньше и реже проявлялась в виде столкновения грубой силы» [26, с. 131]. «Противоречия острее на Земле» [26, с. 134]. Причину своеобразия исторического процесса на Марсе А. А. Богданов относит к специфике природных условий этой планеты, включающую как изначальные условия (предполагающую очень высокую связность территорий внутри Марса), так и процессы аридизации и опустынивания, которые способствовали ускорению исчезновения крестьянства и национализацию земли. А. А. Богданов, таким образом, не считал, что в общем виде справедлива эволюционная или революционная модель развития. Ход развития, по А. А. Богданову, определяется местными условиям, при этом схема объяснения оказывается близкой географическому детерминизму в версии Г. В. Плеханова.

Кроме ориентации на изменение, существуют воззрения, предполагающие доминирование стабильности, «константности». Отклонение от саморазвития с этих позиций в особенности

протivoестественно. Н. Я. Данилевский [3, с. 91] даже постулировал закон, согласно которому «начала цивилизации одного культурно-исторического типа не передаются народам другого типа. Каждый тип вырабатывает ее сам при большем или меньшем влиянии чуждых, ему предшествующих или современных цивилизаций». Современные исследования политологов-востоковедов скорее подтверждают такую точку зрения [27]. Тем не менее, в столь жесткой реакции универсальная применимость данного закона вызывает сомнения – возможно, все дело в конкретном выделении культурно-исторических типов («схеме культурного районирования» и в таксономическом статусе выделяемых районов/регионов). Например, можно предположить, что Россия является все же специфической частью европейского культурно-исторического типа, однако субъективно это далеко не всегда соответствует восприятию части (? – К. М.) европейцев¹. Отметим, что О. Шпенглер называл попытки вестернизировать Россию «псевдоморфозой». Обращает на себя внимание точка зрения В. Г. Хороса [29], согласно которому одним из важнейших препятствий для российской модернизации является слабость русской традиционной культуры (как стимула или как неизбежного органичного антагониста или же как базисного условия модернизации).

Попытки увязать модернизационные и иные трансформации с «несущими» особенностями различных обществ с их собственными потенциями «идет в унисон» новейшим мировым тенденциям развития научной мысли, ориентирующих на учет местных условий в развитии, например, в социологии, отчасти в социальной философии, а в какой-то мере – и экономике, однако такие тенденции пока развиты слабо (из российских авторов в близком, отчасти, фарватере выступают С. Г. Кирдина [15], А. Ф. Филиппов [30, с. 7], В. Г. Федотова и ряд других исследователей).

Согласно теории кризисов А. Д. Арманды [31], кризис – это не обязательно зло, это лишь процесс перестройки системы, смены программы ее развития, после чего эта система обогащается новыми достижениями. В зависимости от системы ценностей, оказывается более важным поддерживать (сохранять) устойчивость исходной системы, или же быть заинтересованным в смене ее программ развития. Формально теория кризисов А. Д. Арманды обладает ценностной нейтральностью

---

¹ Концепции Н. Я. Данилевского применительно к славянскому культурно-историческому типу как-будто противоречат последующая, после выхода в свет его книги, история России, связанная с активным развитием научного и технического творчества (как якобы менее характерного для славянского типа по сравнению с художественным развитием [3, с. 507]). Однако данный феномен в рамках этой же концепции может быть истолкован как результат относительной «молодости» славянского типа во времени Н. Я. Данилевского. Интересно, что, согласно Ю. М. Лотману, уже в допетровское время «XVII век перепахал всю сферу культуры: «старое» и «новое» причудливо перемешивалось» [28, с. 243].

(хотя современные изменения в мире трактуются как кризис в негативном смысле, в то время как российский кризис описывается почти с позиций фатализма). Однако благодаря поднимаемому кругу вопросов и концептуально эта теория есть «теория разрушителя» (подобно тому, как марксизм есть теория борющегося пролетариата – пусть даже понятие «пролетариат» включает интеллигенцию или др., а «разрушение» не обязательно трактуется деструктивно). Сама логическая форма принуждает к некоторой идеологии. В то же время идея и принцип саморазвития – это принцип реставрации, консервативной революции, контрреформации, самовосстановления (при сохранении развития). В этом, как представляется, заключена ограниченность теории кризисов (как, собственно, и теорий революции).

В рассмотренном контексте можно упомянуть некоторые из современных теоретических коллизий «национального вопроса». В аспекте построения единой нации («нации-государства») в обществе с развитым и исторически доминирующим ядром необходимо ориентироваться на принцип, тождественный *саморазвитию культурного ландшафта*: поэтапная ассимиляция «порций» культурно иных (иногда отчасти чуждых) этносов, осваивающих нормы поведения и культуры исходного этноса, вокруг которого формируется нация. Вероятно, таким путем шло формирование и древнерусской народности, а впоследствии – русских и великороссов. (Между прочим, теория этногенеза Л. Н. Гумилева утверждает, по сути, обратное: в основе этногенеза лежит не адаптация к исходному ядру, а «революционные» трансформации, связанные с привнесением импульсов пассионарности новыми членами этноса, которые, в конечном счете, начинают доминировать, при этом внешняя видимость сохранения культурной преемственности в развитии лишь маскирует фундаментальный характер изменений. Впрочем, отчасти здесь можно говорить о сочетании саморазвития и «направленного» = трансформированного развития, однако саморазвитие здесь не доминирует – соответствующий этнический субстрат играет роль «дичка» для пассионарного «подвоя»).

Далее рассмотрим вопросы использования принципа саморазвития культурного ландшафта как критерия репрезентативности при проведении полевых исследований, по результатам авторов [32; 33].

Элементы саморазвития культурного ландшафта позволяют подойти к фиксации (расшифровке) культурного генотипа (социокода) данной цивилизации в ее локально-региональном проявлении. Так, в связи с вопросом о русско-украинском этнокультурном градиенте, в 2008 – 2010 гг. на территории России, а в 2012 – 2013 гг. – на территории Украины и России¹ авторами было изучено развитие компонентов историко-культурного ландшафта на

---

¹ В рамках грантов Российского гуманитарного научного фонда № 12-01-18-066 и 13-0100050.

территории российско-украинского порубежья. В работе авторов исследовались аспекты этнической культуры, связи исторически сложившихся форм культуры с местными особенностями природной среды, характер развития традиционной городской культуры, степень ее сохранения и современные модификации, в том числе в политическом ландшафте, различные вопросы этнокультурной и региональной идентичности.

Развитие компонентов историко-культурного ландшафта, которые являлись основным критерием при построении русско-украинского этнокультурного градиента, было возможно зафиксировать лишь в сохранившихся исторических городах российско-украинского порубежья. Историческими считались города, сохранившие традиционный культурный ландшафт, включая связь с природно-ландшафтными условиями местности, т. е. те, в которых реально наблюдается саморазвитие культурного ландшафта, по Б. Б. Родману, а не исходя из официальных списков, в которых могут значиться односторонне-индустриальные города типа Старого Оскола. Понятно, что было бы нелепо искать признаки украинской культуры и сравнивать их с признаками русской и украинской культуры в городах типа Алексеевки, Старого Оскола и Шебекина. Географическая репрезентативность социологических, в особенности этносоциологических и этногеографических исследований, должна учитывать критерий саморазвития культурного ландшафта в исторических городах. Пока же репрезентативность в социологии вообще не учитывает географический аспект (социологи на местах учитывают его «стихийно», бессистемно, интуитивно и ограниченно). Именно с ландшафтных позиций получает логичное разрешение проблема «большинства» – «меньшинства» (массовое – элитарное, универсальное – уникальное), с которой сталкивались авторы при интерпретации результатов полевых исследований. Идентичность (региональная и этническая, историческое сознание) присуща всем жителям изучаемых территорий, однако достаточно четкое, отрефлектированное самосознание характерно лишь для определенной части жителей этих территорий, возможно меньшинству. Поскольку многие важные черты коллективной психологии являются чрезвычайно размытыми и сколько-нибудь отчетливо зафиксированы могут быть лишь у отдельных, немногих индивидов, обладающих определенными культурными чертами. Здесь очевидна *аналогия с принципом ландшафтной индикации*. При этом сама тенденция распространения идентичности носит всеобщий характер и может быть осознана исследователем при неформальном «погружении» в исследуемую реальность.

Человек в культурном ландшафте – его наиболее устойчивый и наиболее пластичный компонент. Человек материализует историческую память, связанную с данным местом и местностью. По мнению

Б. Б. Родомана, историческая память – это душа культурного ландшафта, а ее сохранение в чем-то подобно бессмертию души этого ландшафта. Историческая память – это важнейший критерий саморазвития культурного ландшафта (в связи с этим находит объяснение довольно странное, на первый взгляд, место из повести В. П. Катаева «Кубик», подвергнутой в свое время критике в журнале «Молодая гвардия», в котором идет речь о том, что исчезновение старины как бы не очень существенно, если она незримо присутствует в сознании и подсознании людей).

Авторами была выдвинута гипотеза об упорядоченности компонентов историко-культурного ландшафта (табл.). Согласно этой гипотезе, современная *региональная самоидентификация* местного населения и *историческая память* воздействуют на человеческую личность равнозначно *инерционным, переходящим из поколения в поколение факторам*, которые формируют культурный ландшафт и своеобразие населённых пунктов.

Группировка компонентов историко-культурного ландшафта (касающихся внутренней духовной сферы человека) осуществлена по аналогии с известными представлениями Н. А. Солнцева о важности отдельных физико-географических компонентов для структуры природного ландшафта [34].

Мы полагаем, что в случае сохранения традиционного облика ландшафта (в исторических городах) его компоненты образуют определённое гармоничное целое, что даёт возможность проследить присутствие украинской культуры на территории порубежья.

Таблица 1

Компоненты историко-культурного ландшафта, связанные с мировосприятием и идентичностью людей

№	Компоненты историко-культурного ландшафта
1.	Язык (говор), на котором говорит большая часть населения, и культурно-исторические предпочтения населения, нашедшие отражение в особенностях местной городской и сельской архитектуры
2.	Осознание населением специфики места своего проживания («духа места»)
3.	Память о территориальных образованиях прошлого (княжествах, губерниях и др.), в том числе украинских (Гетманщине) и русско-украинских (Слободской Украине)
4.	Память об украинских корнях и территориях происхождения своей семьи
5.	Этническая самоидентификация (Кем человек себя в большей степени «считает»?)
6.	Самоидентификация при опросах (Кем человек себя «называет»?)

Примечание: компоненты историко-культурного ландшафта даны сверху вниз от более устойчивых, долговременных к менее устойчивым, кратковременным.

В ходе исследования была выявлена также физико-географическая приуроченность расположения исторических областей – Гетманщины и Слободской Украины, а также природная обусловленность исторически русских и исторически украинских ареалов расселения. Показана роль мозаичности природных и культурных ландшафтов Брянской области и однородности Курской, Белгородской и Воронежской областей. Выявлена устойчивость представлений русского и украинского населения о Слободской Украине, при исчезновении памяти о Гетманщине, при сохранении, однако, этнографической специфике населения – русского и украинского по происхождению [33]. В постсоветских условиях произошла, скорее, стабилизация этнокультурных черт. Вышедшее «из подполья» украинское самосознание (характерно сооружение памятников в честь Богдана Хмельницкого в г. Ровеньки и на месте встречи Петра и Мазепы в г. Острогожске) воспроизводит самосознание Слободской Украины как часть общерусского.

На территории Украины рассматриваемые процессы могут быть описаны как сочетание саморазвития и «направленного» развития: естественной самоидентификации населения в условиях новой государственности, развития и сохранения исторической памяти и проведения определенной исторической политики и целенаправленного нациестроительства. Было выявлено, что сочетание этих двух процессов определяет существование продолженного во времени и отнюдь не завершеного процесса «конструирования» украинской нации. Степень завершенности этого процесса, по данным авторов, обнаруживает весьма значительную пространственную дифференциацию даже в пределах территорий, традиционно относящихся к ядру украинской (этно)национальной культуры – бывшая Гетманщины. Этим позиция авторов отличается от точки зрения, например, А. И. Миллера и М. В. Дмитриева [35], предполагающих, хотя и в разной редакции, завершенность «украинского национального проекта» по меньшей мере до начала советской «украинизации». Левобережная Украина представляет собой обширную переходную *градиентную* зону, население которой характеризуется культурной близостью к России, одновременно различаясь по степени *естественной амбивалентности* отношения к ней. Так, Россия, являясь «значимым другим», воспринимается здесь как позитивно, так и нейтрально и даже негативно. В то же время населению свойственно двуязычие, по крайней мере, на бытовом уровне. При этом *мотивация к использованию русского или украинского языка* проявляет региональную вариативность. Заметим, что в пределах Левобережной Украины исторически даже фиксируются две версии украинского литературного языка (И. П. Котляревского и Г. С. Сковороды), которые предполагали разную степень его отличия от русского языка. Нам удалось определить параметры и маркеры в элементах идентичности, интерпретация которых позволила выявить

единую структуру этнокультурного пространства Левобережной Украины и сопредельных регионов России (картосхему украинского этнокультурного градиента см. [36]). Мы полагаем, что в рамках этой структуры в Украине проявляется дифференциация процесса построения украинской нации на низовом уровне (в России структура российско-украинского этнокультурного градиента политически не актуализирована).

Существенный аспект внешнего направленного воздействия – территории вблизи российско-украинской границы, например, в Сумской и особенно в Харьковской областях, подвергаются более активному воздействию, связанному с конструированием идентичности (политикой идентичности), если судить по реакции жителей на различные навязываемые штампы. В то же время в более «глубинных» территориях, как Полтава или Нежин, проявления такой политики минимальны.

Анализ результатов массовых опросов позволил вычленил составляющую региональной идентичности («транстрадиционная идентичность»), сопоставимую с саморазвитием, в смысле Б. Б. Родомана, в отличие от законсервированной неразвивающейся традиции («традиционалистская идентичность») и «отрыв от корней» при местной самоидентификации («надтрадиционная идентичность») [12].

Список использованной литературы

- 1. Родоман Б. Б.** Саморазвитие культурного ландшафта и некоторые биотические закономерности его формирования / Родоман Б. Б. // Географические науки и районная планировка. Вопросы географии. Сб. 113. – М. : Мысль, 1980. – С. 118 – 127.
- 2. Родоман Б. Б.** Узловые районы / Родоман Б. Б. // Теоретическая география. Вопросы географии. Сб. 88. / Отв. редакторы В. М. Гохман, Ю. Г. Саушкин. – М. : Изд-во «Мысль», 1971 – С. 97 – 118.
- 3. Данилевский Н. Я.** Россия и Европа / Данилевский Н. Я. – М. : Книга, 1990 – 573 с.
- 4. Пчелинцев О. С.** Региональная экономика в системе устойчивого развития / Пчелинцев О. С. – М. : Наука, 2004. – 258 с.
- 5. Дроздов А. В.** Экологическое мародерство и российская общественность / Дроздов А. В // Экологическое планирование и управление. – 2009. – №. 1–2 (10-11). – С. 94 – 103.
- 6. Воронеж** против УГМК – Режим доступа: <http://expert.ru/2012/12/20/voronezh-protiv-ugmk/>.
- 7. Смирнов А. М.** Общегеографические понятия / Смирнов А. М. // Теоретическая география. Вопросы географии. Сб. 88. / Отв. редакторы В. М. Гохман, Ю. Г. Саушкин. – М. : Изд-во «Мысль», 1971. – С. 29 – 64.
- 8. Геттнер А.** География, ее история, сущность и методы / Альфред Геттнер / Пер. с нем. под ред. Н. Н. Баранского. – М.–Л. : Госиздат, 1930. – 416 с.
- 9. Шупер В. А.** Развитие теоретических представлений в области пространственного анализа / Шупер В. А. // Изв. РАН, Сер. геогр., 2011.

- № 3. – С. 7 – 16. **10. Щелкин А. Г.** Николай Тимашев о перспективах завершения советского периода / Щелкин А. Г. // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 137 – 141. **11. Кара-Мурза А. А.** Выступление. Российская модернизация: проблемы и перспективы / Кара-Мурза А. А. // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 19 – 21. **12. Агурский М.** Великий еретик. Горький как религиозный мыслитель / Агурский М. // Вопросы философии. – 1991. – № 8. – С. 54 – 74. **13. Гельман В. Я.** Политические элиты и стратегии региональной идентичности / Гельман В. Я. // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Т. 6. – № 2. – С. 91 – 105. **14. Мусихин Г. И.** Идеология и история / Мусихин Г. И. // Общественные науки и современность. – 2012. – № 1. – С. 134 – 146. **15. Кирдина С. Г.** Современные социологические теории: актуальное противопостояние?! / Кирдина С. Г. // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 18 – 28. **16. Федотова В. Г.** Неклассические модернизации и альтернативы модернизационной теории / Федотова В. Г. // Вопросы философии. – 2002. – № 12. – С. 3 – 21. **17. Мельянец В. А.** Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность / Мельянец В. А. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 303 с. **18. Любищев А. А.** Расцвет и упадок цивилизации / А. А. Любищев ; ред. и сост. М. Д. Голубовский, Н. А. Папчинская. – СПб. : Алетейя, 2008. – 464 с. **19. Честертон Г. К.** Вечный человек / Пер. с англ. – М. : Политиздат, 1991. – 542 с. **20. Арутюнов С. А.** Адаптивное значение культурного полиморфизма / Арутюнов С. А. // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4. – С. 41 – 56. **21. Мамардашвили М. К.** Другое небо // Мераб Мамардашвили. Как я понимаю философию. 2-е издание с изменениями и дополнениями. Составление и общая редакция Ю. П. Сенокосова. – М. : Изд. Группа «Прогресс – Культура», 1992. – С. 320 – 329. **22. Любищев А. А.** Проблемы формы, систематики и эволюции организмов. – М. : Наука, 1982. **23. Вишнев С. М.** Основы комплексного прогнозирования / С. М. Вишнев. – М. : Наука, 1977. – 287 с. **24. Эйзенштадт Ш.** Революция в преобразовании обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Эйзенштадт Ш. ; пер. с англ. А. В. Гордона. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с. **25. Дьяконов И. М.** Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. Изд. 3-е. / И. М. Дьяконов. – М. : КомКнига, 2010. – 382 с. **26. Богданов А. А.** Красная звезда // А. А. Богданов. Вопросы социализма. Работы разных лет. – М. : Политиздат. – 1990. – С. 104 – 203. **27. Зубов А. Б.** «Вестминстерская модель» и общественное бытие Востока / Зубов А. Б. // Ретроспективная и сравнительная политология. Публикации и исследования. Вып. 1. – М. : Наука, 1991. – С. 50 – 75. **28. Лотман Ю. М.** Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 1994. – 399 с. **29. Хорос В. Г.** Выступление. Российская модернизация: проблемы и перспективы.

Круглый стол / Хорос В. Г. // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 12 – 16. **30. Филиппов А. Ф.** Социология пространства / А. Ф. Филиппов. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2008. – 285 с. **31. Анатолия кризисов** / А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др. – М. : Наука, 1999. – 238 с. **32. Крылов М. П.** Региональная идентичность в Европейской России / Михаил Петрович Крылов – М. : Новый хронограф, 2010. – 240 с. **33. Гриценко А. А.** Влияние политических и ландшафтных границ на региональную идентичность населения российско-украинского порубежья. Автореф. канд. дис., М. : ИГ РАН, 2010. – 22 с. **34. Солнцев Н. А.** Некоторые теоретические вопросы динамики ландшафта / Солнцев Н. А. // Вестник Моск. ун-та, серия география. – 1963. – № 2. – С. 50 – 55. **35. Миллер А. И.** Несколько возражений М. В. Дмитриеву / Миллер А. И. // Вопросы истории. – 2003. – № 2. – С. 168 – 169. **36. Гриценко А. А.** Этнокультурный градиент региональная идентичность и историческая память в соседних районах России и Украины / Гриценко А. А., Крылов М. П. // Культурная и гуманитарная география. – 2012. – Т. 1. – № 2. – С. 126 – 140. – Режим доступа: <http://gumgeo.ru>.

Крылов М. П., Гриценко А. О. Саморазвиток культурного ландшафту як евристичний принцип

У статті аналізується проблема саморозвитку культурного ландшафту як евристичний принцип і як критерій репрезентативності в польових дослідженнях. Показано, що принцип саморозвитку культурного ландшафту пов'язаний із загальнонауковою проблемою співвідношення «*еволюційного*» і «*революційного*», теорією модернізації та ін. Реалізація принципу саморозвитку культурного ландшафту розглядається як тотожна врахуванню *місцевих інтересів* при міському і регіональному розвитку.

Використання цього принципу при проведенні польових досліджень показано на прикладі авторських досліджень. Об'єкт вивчення – компоненти історико-культурного ландшафту на території російсько-українського порубіжжя: окремі аспекти етнічної культури, зв'язки форм культури, що історично склалися, з місцевими особливостями природного середовища, характер розвитку традиційної міської культури, ступінь її збереження і сучасні модифікації, зокрема в політичному ландшафті, різні питання етнокультурної та регіональної ідентичності.

Ключові слова: саморозвиток культурного ландшафту, російсько-український етнокультурний градієнт, історико-культурний ландшафт, регіональна ідентичність, регіональна самоідентифікація.

Крылов М. П., Гриценко А. А. Саморазвитие культурного ландшафта как эвристический принцип

В статье анализируется проблема саморазвития культурного ландшафта как эвристический принцип и как критерий репрезентативности в полевых исследованиях. Показано, что принцип саморазвития культурного ландшафта связан с общенаучной проблемой соотношения «эволюционного» и «революционного», теорией модернизации и др. Реализация принципа саморазвития культурного ландшафта рассматривается как тождественная учету *местных интересов* при городском и региональном развитии. Использование этого принципа при проведении полевых исследований представлено на примере авторских исследований. Объект изучения – компоненты историко-культурного ландшафта на территории российско-украинского порубежья: отдельные аспекты этнической культуры, связи форм культуры, исторически сложившихся, с местными особенностями естественной среды, характер развития традиционной городской культуры, степень ее сохранения и современные модификации, в частности, в политическом ландшафте, разные вопросы этнокультурной и региональной идентичности.

Ключевые слова: саморазвитие культурного ландшафта, российско-украинский этнокультурный градиент, историко-культурный ландшафт, региональная идентичность, региональная самоидентификация.

Krylov M. P., Gricenko A. A. Self-development of cultural landscape as heuristic principle

The article analyzes a problem of self-development of cultural landscape as heuristic principle and as a criterion of representation in the field research. It is shown that the principle of self-development of cultural landscape is connected with social problem of correlation of “evolutional” and “revolutional”, modernization theory, etc. Realization of the principle of self-development of the cultural landscape is considered along with local interests within urban and regional development.

Using this principle during field research is represented with the author’s research.

Object of the research- components of historical and cultural landscape on the territory of Russian-Ukrainian borderline: different aspects of ethnic culture, ties between forms of culture, which are historically connected with local peculiarities, character of development of traditional urban culture, level of its preservation and its modern modifications. In particular here analyzed different issues of ethno-cultural and regional identity in political landscape.

The analysis of mass surveys allowed to select the component of the regional identity (trans-traditional identity), comparable to the self-development, in the sense of B. B. Rodoman, unlike «canned», non-

developing tradition (traditionalist identity) and the «separation from roots» along with regional self-identification.

Key words: self-development of cultural landscape, Russian-Ukrainian ethno-cultural gradient, historic and cultural landscape, regional identity, regional self-identification.

Стаття надійшла до редакції 9. 08. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

УДК 316.3/7

Л. И. Галкина, Е. В. Чугунов

КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

С. ХАНТИНГТОНА

В современном обществе в условиях глобализации актуальна проблема национально-государственной идентичности, сохранения целостности государств. Эта тема вызывала и продолжает вызывать интерес у представителей социально-политической мысли разных стран. Так, в конце XIX – начале XX века известный украинский публицист и политический деятель Ю. А. Бачинский впервые теоретически обосновал необходимость государственной независимости Украины [См.: 1]. Концепт национальной идентичности получил разработку в исследованиях таких современных украинских и российских авторов, как В. Л. Арбенина [2], К. С. Гаджиев [3], В. Б. Евтух [4], И. Ф. Кононов [5], Т. М. Рудницкая [6], Н. А. Шульга [7], М. В. Хараджи [8] и др. Проблему национальной идентичности рассматривали зарубежные социологи и политологи, в частности, Э. Д. Смит [9], Р. Брубейкер [10], Э. Гелнер [11], Э. В. Саид [12], С. П. Хантингтон [13].

Для автора статьи особый интерес представляет концепция национальной идентичности известного американского политолога и социолога С. Хантингтона (1927–2008), прогнозирующая кризис национально-государственной идентичности в США. Концепция С. Хантингтона изложена в книге «Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности», изданной в 2004 году. Эта работа написана С. Хантингтоном на основе лекционного курса по американской национальной идентичности, который читался им в Гарвардском университете.

Задача данной статьи – проанализировать подход С. Хантингтона к феномену национальной идентичности в современном обществе.

С. Хантингтон под национальной идентичностью понимал самосознание нации в целом, т.е. некий целостный образ, который нация составляет о самой себе, отвечая на вопрос «Кто мы?» и «Что конкретно скрывается за этим "мы"?» [13]. Если чувство национальной идентичности оказывается слабее региональных идентичностей, то государство может распасться.

Для американцев понятие «идентичность» связано с такими понятиями, как «идеология» и «культура». Выработка и реализация национальной идентичности сопряжена с громадными сложностями для многонациональных государств, наподобие нынешних США. С. Хантингтон отмечал, что «американцы приписывают национальной идентичности роль, главенствующую по сравнению со всеми прочими идентичностями» [13, с. 9].

Хотя США – это государство, основанное иммигрантами, но, преимущественно, его отцами-основателями были переселенцы из Великобритании, которые придерживались протестантских ценностей. Поэтому С. Хантингтон считал, что большую часть американцев и поныне объединяет англо-протестантская культура, ключевыми элементами которой являются «английский язык, десять евангельских заповедей..., индивидуализм, рабочая этика, убежденность в том, что люди могут и должны создать рай на земле...» [13, с. 16]. Хотя в настоящее время доля англоязычных американцев в составе населения США стала сокращаться, но С. Хантингтон был убежден в том, что «англо-протестантская культура... на протяжении трёх столетий была, есть и остается ключевым элементом американской идентичности» [13, с. 103]. На протяжении XIX века в США массово переезжали иммигранты-католики из Германии, Ирландии, затем из Италии и Польши. Однако к 2000 году протестантизм продолжали исповедовать около 60 процентов американцев [См. 13, с. 109].

Американские корпорации, общественные организации (например, Христианский союз молодых людей), система среднего школьного образования всегда стремились американизировать иммигрантов, научить их «американским традициям, английскому языку и американскому образу жизни» [13, с. 211]. Так, «Генри Форд был в первых рядах тех, кто стремился превратить иммигрантов в эффективно трудящихся американских рабочих. Компания Форда финансировала многочисленные мероприятия, связанные с американизацией, в том числе организацию шести- и восьмимесячных курсов английского языка, посещение которых было обязательно для иммигрантов и по окончании которых выдавались дипломы, дававшие право на получение гражданства» [13, с. 211].

Характеризуя национальную идентичность, С. Хантингтон подчёркивал, что она «зачастую связана с определённой территорией, обладающей исторической и культурной значимостью... это могут быть и города (Афины, Рим, Москва), и острова (Британия, Япония)... и

земли, на которых, как считается, еще на заре времен жили предки того или иного народа (Германия, Испания). Люди говорят об «отчизне», «фатерлянде», «родимой земле», утрата которой признается катастрофой, влекущей за собой утрату национальной идентичности» [13, с. 90].

Но американцы всегда отличались тем, что часто переезжали в течение своей жизни. Так, в конце двадцатого века «16 или 17 процентов американцев каждый год меняли место жительства» [13, с. 92]. Поэтому для американцев либо ослаблена, либо даже отсутствует связь территориальной идентичности с национальной идентичностью.

Согласно С. Хантингтону, «у большинства наций имеется несколько символов их идентичности, и Соединенные Штаты тут не исключение. Дядя Сэм... статуя Свободы, Колокол свободы... «На Бога уповаем» — все это символы американской национальной идентичности. Впрочем, США уникальны в том отношении, что государственный флаг в американской символике превосходит значимостью все прочие символы... В большинстве стран государственные флаги вывешиваются на общественных зданиях и на памятниках, не более того. В Соединенных Штатах государственные флаги развеваются повсюду — над жилыми домами, над предприятиями, над концертными залами и стадионами, над клубами и учебными заведениями» [13, с. 201]. У американцев «есть даже особый праздник — День флага» [13, с. 201]. Причём, во многих американских штатах действуют законы, запрещающие надругательство над флагом.

Несмотря на популярность в Америке у широких народных масс символов национальной идентичности, модернизация и глобализация приводят к тому, что как в США, так и во многих других странах, происходит кризис собственной национальной идентичности. Он выражается в том, что национальное единство и чувство национальной идентичности ослабевают. Важнейшими признаками эрозии национальной идентичности в США в последние десятилетия двадцатого века, по мнению Хантингтона, являлись 1) популярность у элиты доктрин мультикультурализма и разнообразия; 2) повышение внимания к расовым, этническим, гендерным и прочим субнациональным идентичностям в ущерб национальной идентичности; 3) ослабление влияния факторов, прежде обеспечивавших ассимиляцию иммигрантов, и одновременное усиление стремления иммигрантов к сохранению собственных укладов и традиций, равно как и гражданства; 4) преобладание среди иммигрантов людей, говорящих на испанском языке [См.: 13, с. 219].

Это следствие столкновения цивилизаций, причём не только на международной арене, но и в самом американском обществе. По мнению Хантингтона, основными вызовами национальной идентичности США являются многокультурность и растущее влияние испаноязычной

диаспоры. Это следствие возросшей иммиграции в США выходцев из испаноязычных стран.

Американская идентичность, по мнению Хантингтона, находится под угрозой исчезновения, поскольку в настоящее время более половины иммигрантов в США являются выходцами из Мексики и других испаноязычных стран, расположенных по соседству с Соединенными Штатами. Испаноязычные американцы не желают ассимилироваться. Как следствие, происходит языковое и культурное разделение Америки. Если испанский язык приобретёт в ней равные права с английским языком, доминирующим ныне на территории страны, то США может стать двуязычной и мультикультурной страной, как Канада, Швейцария, или Бельгия.

В настоящее время в США английский язык, как наиболее распространённый, с точки зрения С. Хантингтона, служит «определяющим признаком американской идентичности» [13, с. 248]. Однако если испаноязычная субкультура в США продолжит развиваться, и не будет поглощена доминирующей американской культурой, то Америка может превратиться «в раздвоенное англоиспанское общество с двумя государственными языками» [13, с. 346]. Появится «смешанная культура, наполовину американская, наполовину мексиканская» [13, с. 348].

С. Хантингтон отмечал, что ««латинос» в Америке стали более многочисленными, нежели чернокожие. По оценкам социологов, к 2040 году их численность возрастет до 25 процентов всего населения США. Эти цифры обусловлены не только притоком новых иммигрантов, но и многодетностью иммигрантских семей. В 2002 году уровень рождаемости составлял 1,8 ребенка для белых нелатинских семей, 2,1 ребенка для семей чернокожих и 3 ребенка для семей латинских» [13, с. 352].

В США уже существует система двуязычного образования, в поддержку которой выступает американская элита, а также испаноязычные политики и лидеры. Причём, большинство испаноязычных родителей всё же хотят, чтобы их дети хорошо знали английский язык, надеясь, что это пригодится им для хорошего трудоустройства в будущем.

С. Хантингтон указывал, что «движение за отказ от англо-протестантской культуры... возникло в 1970-е годы. Особых успехов оно добилось в 1980-е и в начале 1990-х годов, а затем столкнулось с серьезным противодействием» [13, с. 268] со стороны англоязычного большинства в США.

В конце XX века происходит глобальная миграция людей из бедных стран в богатые промышленно развитые страны. Она осуществляется как легально, так и нелегально, причём нелегальная иммиграция превосходит легальную миграцию по массовости. Так, только по официальным данным, «в период с 1965 по 2000 год в

Соединенные Штаты прибыли 23 000 000 иммигрантов, в основном из Азии и Латинской Америки» [13, с. 280].

В связи с этим возникает проблема ассимиляции иммигрантов с культурой стран, в которые они переселяются. Будут ли иммигранты, их дети и внуки стремиться сохранить свою собственную культурную, традиционную и национальную идентичность или откажутся «от прежних национальных идентичностей во имя идентичности новой?» [13, с. 280].

Хотя американская нация сформировалась из иммигрантов, но первоначально это были иммигранты «из Европы, то есть из обществ, культура которых напоминала американскую, или была с последней совместима» [13, с. 290]. Но с конца шестидесятых годов XX века в США началась массовая «испаноязычная» иммиграция, которая «значительно отличается от иммиграции прошлых лет» [13, с. 299].

В XIX веке американские власти стремились не допускать компактного проживания иммигрантов на одной территории и старались расселять их среди местных жителей таким образом, чтобы во всех штатах сохранялось англоговорящее большинство среди населения. Ныне же иммигранты в США могут иметь двойное гражданство. Они, чаще всего, образуют свои общины, землячества, и живут обособленно – в своих кварталах и «колониях». Живут внутри Америки, но не вместе с ней. Так, «в 2000 году на американском Западе проживало почти две трети мексиканских иммигрантов, и почти половина из них обосновалась в Калифорнии. В Лос-Анджелес стекаются иммигранты из многих стран, в нём имеется свой корейский квартал, свой вьетнамский квартал, а город-спутник Лос-Анджелеса Монтерей-Парк вошел в историю как первый американский город с преобладанием азиатского населения» [13, с. 355].

С. Хантингтон обращал внимание на то, что «в 1993 году президент Клинтон объявил «организованную контрабанду людей в Соединенные Штаты» угрозой национальной безопасности. Нелегальная иммиграция также представляет собой угрозу общественной безопасности Америки. Экономические и политические силы, породившие эту угрозу, весьма могущественны. Ничего подобного в американской истории прежде не случалось» [13, с. 354].

Анализируя американское антииммиграционное законодательство, С. Хантингтон отмечал, что с 1870-х по 1960-е годы в Америке действовали законодательные меры, которые «сначала ограничивали, а затем и полностью запретили иммиграцию жителей азиатских стран; в течение сорока лет эти законы поддерживали иммиграцию на крайне низком уровне» [13, с. 307].

А в 1970-е годы в Америке, как и в Австралии и в Канаде, мультикультурализм был официально провозглашен доктриной этнонациональной политики. США стремились таким способом «противодействовать острому противостоянию «белой» и «черной»

Америк ... и обеспечить социальное согласие и интеграцию этнически и культурно разнообразного общества» [2, с. 151].

В конце XX века в США, по-видимому, из-за нехватки рабочей силы, наблюдался очень высокий уровень иммиграции. Если в конце 1960-х и начале 1970-х годов в США ежегодно въезжало в среднем 400 000 человек в год, то в 1990-е годы в США въехало свыше 9 000 000 человек [См.: 13, с. 309]. Из этого следует, что средний ежегодный уровень иммиграции в США «сегодня следует оценивать приблизительно в 1 000 000 человек» [13, с. 309].

В связи с этим возникает проблема: какими должны быть современные государства, если они хотят сохранить свою национальную идентичность и территориальную целостность? Надо стремиться к формированию единой гражданской нации и ограничивать права иммигрантов; или же либерально-демократические государства без угрозы для их национального единства могут быть многонациональными, мультикультурными, поощряющими «субнациональные, этнические, расовые и культурные идентичности, двойное гражданство и диаспоры...» [13, с. 566]?

Противниками культурного многообразия обычно бывают политические националисты, стремящиеся к достижению преимуществ для титульной нации во власти, идеологии и культуре.

С. Хантингтон считал, что Америка должна быть национально-патриотической. С позиции этнического культурного национализма, основанного на понятии культурной близости и общего происхождения, американский учёный с неодобрением писал: «Многие представители американской элиты утратили убеждённость в превосходстве базовой культуры Америки и всё чаще восхваляют доктрину многообразия и равной ценности различных культур» [13, с. 314]. Между тем, не мексиканские иммигранты американизируются, а, наоборот, испанизируется юго-запад Америки.

В последние годы лидеры мексиканской диаспоры успешно добиваются её поддержки на законодательном уровне в США. Причём, мексиканцы, составляющие «63 процента испаноязычного населения Соединенных Штатов» [13, с. 376], не без основания заявляют, что юго-запад Америки – это их исконные родные земли. А они, как пишет С. Хантингтон, действительно были захвачены американцами в XIX веке: «Почти весь Техас, а также Нью-Мексико, Аризона, Калифорния, Невада и Юта некогда принадлежали Мексике и были захвачены у неё в ходе Техасской войны за независимость (1835–1836) и Мексикано-американской войны (1846–1848). Мексика – единственная страна, в пределы которой США осуществили вторжение, чьей столицей овладели... и аннексировали половину территории. Мексиканцы этого не забыли; вполне естественно, что они до сих пор считают земли перечисленных выше штатов своими» [13, с. 360]. Мексиканские иммигранты объединяются и пытаются сохранить мексиканскую

идентичность. Они стремятся добиться культурной и территориальной автономии и отказываются от англоязычной культуры.

В отличие от других иммигрантов, приезжающих в Америку, мексиканские иммигранты продолжают общаться на испанском языке даже в третьем поколении [См.: 13, с. 365]. Этому способствует то, что смешанные браки мексиканцев и коренных американцев являются редкими. «Мексиканцы предпочитают жениться на мексиканках, а те, в свою очередь, – выходить замуж за мексиканцев» [13, с. 377].

С. Хантингтон утверждал, что сохранить национальную идентичность и свою территориальную целостность Соединённые Штаты сумеют лишь в том случае, если в американском обществе и в дальнейшем будут доминировать ключевые элементы англо-протестантской культуры: английский язык и протестантская религия.

На практике такая государственная политика предполагает проведение дискриминационной политики в государстве по этническому принципу, которая ограничивает культурную свободу граждан и создаёт почву для современных и потенциальных социальных конфликтов между представителями различных культур, религий, рас, этничностей. А в большинстве современных стран исторически сложился полиэтничный состав населения [См.: 8, с. 163].

В последние десятилетия трансформация культур и рост числа людей, считающих себя гражданами мира, вызывается не только глобальной миграцией, приводящей к смешению народов различных рас и культур, но и возникновением глобальной экономики, характеризующейся интенсивными интеграционными процессами.

В связи с бурным развитием средств массовой коммуникации и мирового рынка происходит рост и распространение элементов массовой мировой культуры, особенно в молодёжной среде. Всё больше сближается образ жизни людей в разных странах мира.

Процесс глобализации важнейших сфер общественной жизни, информатизация, культурная стандартизация способствуют глобальному кризису национальной идентичности, распространению двуязычия, стиранию территориальных идентичностей. Вместо национальных идентичностей начинают формироваться, прежде всего, в Европе, по выражению Хантингтона, наднациональные идентичности. Так, например, образование такого наднационального сообщества, как Евросоюз сопровождалось отказом от традиционных национальных символов, в частности, национальных валют в пользу евро.

Таким образом, характеризуя американскую национальную идентичность, С. Хантингтон считал, что главными вызовами для неё являются рост мультикультурализма в США и высокий уровень иммиграции из Мексики и других латиноамериканских стран в Америку. С. Хантингтон также подчёркивал, что в условиях глобализации как в США, так и во многих странах мира происходит кризис национально-государственной идентичности.

Предметом дальнейшего анализа национальной идентичности могут быть возможные формы наднациональных идентичностей в условиях глобализующегося мира.

Список использованной литературы

- 1. Кірюхін Д.** Незвичний марксизм. Боротьба Юліана Бачинського за незалежність України [Електронний ресурс] / Денис Кірюхін. - Режим доступа: <http://vpered.wordpress.com/2009/02/20/>
- 2. Арбєніна В. Л.** Етносоціологія : Навчальний посібник. – Видання друге, доп. і перероб. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 316 с.
- 3. Гаджиев К. С.** Национальная идентичность: концептуальный аспект / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 2011. – № 10. – С. 3–16.
- 4. Євтух В.Б.** Етносоціологія: питання формування поняттєво-термінологічного апарату / В.Б. Євтух // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. Наук. доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. – К. : САУ, ІС НАНУ, 2002. – С. 67–74.
- 5. Кононов І. Ф.** Донбас: етнічні характеристики регіону / Ілья Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 72 – 98.
- 6. Рудницкая Т. Н.** Интернетизация как начальный этап вхождения Украины в мировое глобализирующееся сообщество: позитивы и риски / Татьяна Рудницкая // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2004. - № 1. - С. 73–88.
- 7. Шульга М.** Мультикультуралізм і модернізація в етнічному контексті / М. Шульга // Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / За ред. О.Злобіної. – К. : ІС НАНУ, 2012. – С. 21–26.
- 8. Хараджи М. В.** Теоретико-методологічні засади дослідження міжетнічної толерантності [Електронний ресурс] / М. В. Хараджи // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 5. – С. 163. - Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mnf/2011_5/Kharad.pdf
- 9. Сміт Е. Д.** Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт; Пер. з англійської. – К. : "К.І.С.", 2004. – 170 с.
- 10. Брубейкер Р.** Этничность без групп / Роджерс Брубейкер; Пер. с англ. И. Борисовой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 408 с.
- 11. Гелнер Е.** Нації та націоналізм; Націоналізм / Ернест Гелнер; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
- 12. Саїд Е. В.** Орієнталізм / Едвард Саїд; пер. з англ. В. Шовкун. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 511 с.
- 13. Хантингтон С. П.** Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности [Электронный ресурс] / С. Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : АСТ, 2004. – 635 с. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/huntington-who_are_we-ru-a.htm.

Галкіна Л. І., Чугунов Є. В. Концепція національної ідентичності С. Гантінгтона

У статті зроблено спробу проаналізувати концепцію національної ідентичності відомого американського політолога і соціолога С. П. Гантінгтона (1927–2008), яку він виклав у своїй книзі «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності». С. Гантінгтон під національною ідентичністю розумів самосвідомість нації в цілому. За С. Гантінгтоном, головними викликами для американської національної ідентичності є зростання мультикультуралізму в США і високий рівень імміграції з Мексики та інших латиноамериканських країн до Америки. Згідно з концепцією С. Гантінгтона, в умовах глобалізації в багатьох країнах світу, відбувається криза національно-державної ідентичності. С. Гантінгтон стверджував, що зберегти національну ідентичність і свою територіальну цілісність США зможуть лише в разі, якщо в американському суспільстві і надалі будуть домінувати ключові елементи англо-протестантської культури: англійська мова та протестантська релігія.

Ключові слова: національна ідентичність, мультикультуралізм, територіальна цілісність, США, С. Гантінгтон.

Галкина Л. И., Чугунов Е. В. Концепция национальной идентичности С. Хантингтона

В статье предпринята попытка проанализировать концепцию национальной идентичности известного американского политолога и социолога С. П. Хантингтона (1927–2008), изложенную им в его книге «Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности». С. Хантингтон под национальной идентичностью понимал самосознание нации в целом. По С. Хантингтону, главными вызовами для американской национальной идентичности являются рост мультикультурализма в США и высокий уровень иммиграции из Мексики и других латиноамериканских стран в Америку. Согласно концепции С. Хантингтона, в условиях глобализации во многих странах мира происходит кризис национально-государственной идентичности. С. Хантингтон утверждал, что сохранить национальную идентичность и свою территориальную целостность США сумеют лишь в том случае, если в американском обществе и в дальнейшем будут доминировать ключевые элементы англо-протестантской культуры: английский язык и протестантская религия.

Ключевые слова: национальная идентичность, мультикультурализм, территориальная целостность, США, С. Хантингтон.

Galkina L. I., Chugunov E. V. The concept of national identity of S. Huntington

The paper attempts to analyze the concept of national identity of the famous American sociologist and political scientist Samuel P. Huntington (1927-2008), expressed in his book “Who are we? The challenges to American national identity”.

Samuel Huntington under the national identity understood consciousness of the nation as a whole, that is a complete image, which a nation makes of itself, responding to the question “Who are we?” According to Samuel Huntington, the main challenges to the American national identity are the following: growth of multiculturalism in the United States and the high level of immigration from Mexico and other Latin American countries to the USA.

According to the concept of Samuel Huntington, in many countries of the world under conditions of globalization, there happens crisis of national and state identities. S. Huntington stuck to the position of ethnic cultural nationalism, based on the notion of cultural similarity and common descent. S. Huntington believed that Mexican immigration is a serious threat to the cultural and political integrity of the United States, as Mexican immigrants seek to achieve cultural and territorial autonomy and refuse to assimilate English-speaking culture.

Huntington believed that United States would save its national identity and territorial integrity only in case Anglo-Protestant culture will dominate in American society.

Key words: national identity, multiculturalism, territorial integrity, USA, S. Huntington.

Стаття надійшла до редакції 18. 09. 13 р.
Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.
протоколом № 3 Рецензент – к. соц. н.
Лебідь Л. І.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 327.39

П. І. Пашковський

РОЛЬ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В ПРОЦЕСІ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ СРСР: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Проблема визначення причин «зникнення» другої наддержави характеризується великою історіографією та значними розбіжностями в дослідницьких оцінках. Найбільш дискусійним у межах даного напрямку є питання про значення радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції Радянського Союзу [8]. Важливий внесок у вивчення означеної теми вніс російський дослідник А. Уткін, який спробував виділити та оцінити базові причини руйнування СРСР [9–12]. Разом з тим, західна історіографія проблеми встановлення ролі та місця радянських правлячих кіл у процесі розпаду другої наддержави, що є свого роду «погляд збоку», який розрізнив приховані від фахівців пострадянських держав факти, події та явища – у вітчизняній науці залишається маловивченою. Мета статті – визначити через аналіз поглядів вчених США та Великобританії напрямки інтерпретації значення радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР.

До першого напрямку трактування можна віднести думку про те, що зникнення Радянського Союзу було природним і неминучим підсумком існування соціально-економічної та суспільно-політичної системи, яка вичерпала себе. Радянська модель виявилася нежиттєздатною в умовах глобалізації та вступу капіталістичних економік у постіндустріальну епоху, потребуючи масштабного та інтенсивного реформування і, водночас, будучи неготовою до цього через свій консерватизм, репресивність та наявність структурних проблем. Політична еліта СРСР лише запустила «перебудовчі» процеси, які в сукупності з внутрішніми та зовнішніми чинниками прискорили неминучий кінець другої наддержави і радянського блоку. «...Глобальна капіталістична економіка, – підкреслював Д. Лівен, – знову обманула очікування ... Росії, перейшовши до 1970-х років у постіндустріальну епоху, що загрожувало Радянському Союзу відсталістю, приниженням і незахищеністю, якщо він не зуміє наздогнати Захід. У цьому криється сама елементарна причина перебудови» [5, с. 40]. Н. Девіс вбачав одну з основних причин дезінтеграції у тому, що СРСР «не пережив припливу кисню у вигляді реформ ... Він був убитий закупоркою політичних судин, більш великою, ніж усі відомі до того в історії» [3, с. 847]. На думку Дж. Геддіса, тектонічні зрушення в історії не були результатом

діяльності однієї нації чи групи індивідів. «Вони були результатом швидше взаємодії ряду подій, умов, політичних курсів, переконань і навіть випадковостей. Ці зрушення проявлялися протягом довгого часу та по різних сторонах кордонів. Одного разу прийшовши в рух, вони були невідвладні повернутися назад». До подібних «зрушень» дослідник відносить зіткнення технологій з екологією, колапс авторитарної альтернативи лібералізму і «загальносвітове пом'якшення характерів» [17, р. 156].

Друга група інтерпретаторів акцентує увагу на ключовій ролі радянської політичної «верхівки» (М. Горбачова та його оточення) в процесі руйнування СРСР. Так, С. Нанн і А. Сталберг відзначають егоїзм, меркантилізм, владолюбство і непослідовність у діях, зокрема, російських верховних управлінців, що пізніше проявиться в політичному житті пострадянської Росії [22]. Ч. Табер вбачає причини краху радянської системи «в передуючих радикальним подіям переконаннях головних дійових осіб» [25, р. 888–904]. Саме їм, підкреслює Л. Холмс, належить центральне місце в історичній драмі завершення протистояння Сходу і Заходу. Холодна війна скінчилася тому, що цього хотіли М. Горбачов і його оточення [19, р. 25].

Третя, найбільш численна, група експертів відзначає виняткову роль власне М. Горбачова в усіх процесах, що визначили долю холодної війни, радянського блоку та СРСР. Слідуючи за Дж. Метлоком, виділяють «три школи» інтерпретації ролі та місця особистості радянського генсека в історії. Перша характеризує М. Горбачова як «прохідну фігуру», що ініціювала реформи з метою зміцнення особистої влади. У межах другої школи радянський лідер постає реформатором, який швидко збився зі шляху, став жертвою масштабних змін, неспроможний їх контролювати. Третя школа називає М. Горбачова справжнім реформатором, який зіткнувся з протидією керівництва комуністичної партії, що привело його до тактичних компромісів, в ході яких він намагався позбутися контролю з боку КПРС. Для успішного завершення задуманого, тобто побудови держави, що базується на «пануванні закону» у формі конфедеративного союзу з основного числа радянських республік, йому нібито просто не вистачило часу [21, р. 656].

Слід зауважити, що оцінки історичного значення особистості радянського генсека в західній історіографії не обмежуються поясненням у форматі трьох вказаних шкіл, характеризуючись значною варіативністю. Так, до першої групи можна умовно віднести дослідників, які стверджували, що саме політика М. Горбачова кардинально та незворотно змінила СРСР і чинний світовий порядок, призвівши до відомих наслідків. «Впродовж менше ніж сім років, – писав Р. Кайзер, – Михайло Горбачов трансформував світ. Він все перевернув у власній країні ... Він кинув радянську імперію в Східній Європі однією лише силою своєї волі. Він закінчив холодну війну, яка домінувала в міжнародній політиці і поглинала багатства націй протягом півстоліття»

[20, р. 11–13]. Дж. Бейкер відзначав, що закінчення холодної війни стало можливим завдяки одній людині – радянському президентові, без активної участі якого не розпочалися б масштабні зміни, що відбулися потім [14]. На думку Е. Картера, М. Горбачов зіграв визначальну роль, щонайменше, у чотирьох сферах: зміна військової політики (особливо після його виступу в ООН у грудні 1988 р., коли світ переконався в серйозності радянських намірів); відмова від визнання класової боротьби сенсом світової історії, висування на перший план «загальнолюдських цінностей» і визнання значущості ООН; відмова від підтримки марксистських режимів у «третьому світі»; зміна у ставленні до східноєвропейських країн і відмова від «доктрини Брежнєва» [16, р. 205–227]. На підтвердження цього Р. Гартхофф підкреслював, що в процесі завершення холодної війни «Горбачов зробив левову частку поступок» Заходів [18, р. 775]. «Якщо ми можемо віддати належне одній людині, – акцентував Дж. Метлок, – яка розтрощила комуністичне панування в Радянському Союзі, то це буде Михайло Горбачов» [21, р. 571]. Дж. Турпін писав: «Холодна війна не завершилася б без Горбачова. Він ввів перебудову, яка включала в себе свободу слова, політичну реформу та економічні зміни. Він відмовився від «доктрини Брежнєва», дозволивши країнам Варшавського Договору здобути незалежність. Він відкинув марксизм-ленінізм. Найголовніше, він зупинив гонку озброєнь та ядерне протистояння» [26, р. 47].

Представники даної групи дослідників сходяться на тому, що радянський генсек був справжнім реформатором, але не революціонером – лідером, який знав, що СРСР має потребу в серйозних змінах, однак нібито продовжував вірити в можливість їх досягнення в межах соціалізму [20; 23].

До другої групи інтерпретаторів ролі особистості М. Горбачова належать аналітики, що відзначали його непослідовність, розгубленість, наївність і відсутність реалізму, що разом з зовнішніми і внутрішніми чинниками призвело до втрати контролю над «перебудовчими» процесами, розпочатими ним. «Спочатку Горбачов вважав, – акцентували Е. Бріггс і П. Клевін, – що можливо просто знищити зловживання, після чого почнеться зростання виробництва ... Оскільки сила та авторитет центральних інститутів комуністичної партії зменшилися, Горбачов виявився повністю не підготовленим до вимог незалежності з боку п'ятнадцяти радянських соціалістичних республік ... Горбачову нічим було відповісти на етнічні та мовні проблеми, створені його реформами. Його підхід до цих питань призвів лише до подальшого відчуження від нього як консервативних, так і ліберальних політиків» [2, с. 501, 503]. Характеризуючи психологічні риси та історичне значення особистості радянського генсека, Г. Кіссінджер зазначав: «Горбачов належав до іншого покоління, ніж ті радянські керівники, чий дух був зломлений Сталінім. В нього не було «важкої руки» колишніх представників «номенклатури». Вищою мірою інтелігентний і ввічливий,

він походив на дещо абстрактні фігури з російських романів XIX століття: космополітичний і провінційний, інтелігентний, але трохи незібраний; проникливий, але позбавлений розуміння суті вибору, що стоїть перед ним ... Він хотів добитися своїми діями модернізації, а не свободи; він спробував пристосувати Комуністичну партію до навколишнього світу, а замість цього опинився в ролі церемоніймейстера краху тієї самої системи, яка його сформувала, і якій він був зобов'язаний своїм піднесенням»[4, с. 716–717].

Третя група аналітиків вказує на певний «психологічний конфлікт», що походив з особистості радянського генсека та робив його позицію двозначною, вносячи «плутанину» у внутрішньо- та зовнішньополітичний курс СРСР. Зокрема, З. Бжезинський називав М. Горбачова «Великим Плутаником та історично трагічною особистістю» [15, р. 46]. «Спроба путчу в серпні 1991 року, – писав Дж. Хоскінг, – була багато в чому змовою Горбачова проти самого Горбачова, коли одна половина його подвійної політики здійснила замах на іншу» [13, с. 488]. Р. Саква вважав, що в ході фінальної стадії холодної війни Дж. Буш і Г. Коль змогли переграти радянського президента внаслідок його «внутрішніх суперечностей», які полягали в зіткненні двох діаметрально протилежних бажань – бути, з одного боку, реформатором, а з іншого, – загальним примирителем [24].

У рамках четвертого підходу в тлумаченні ролі радянської еліти в процесі дезінтеграції СРСР виділяються дослідники, що визначали головною дійовою особою Б. Єльцина. Адже багато в чому саме його дії призвели до виходу РРФСР з Радянського Союзу після змови з керівництвом України і Білорусії. А зростанню популярності першого президента Росії сприяв конфлікт з М. Горбачовим, рейтинг суспільної довіри до якого різко знижувався. «Діючи як президент Росії, – акцентував Г. Кіссінджер, – Єльцин заявив про незалежність Росії (і тим самим, за аналогією, про незалежність інших радянських республік), чим на ділі скасував Радянський Союз, а разом з ним і пост Горбачова як президента Радянського Союзу» [4, с. 728]. Дж. Метлок підкреслював: «Якщо країна буде дезінтегруватися далі, дрейфуватиме у бік болота злочинів і корупції, породжуючи демагогічні заклики відновити імперію, Єльцин буде бачитися як трагічний цар Борис Другий, чиє правління спірної легітимності призвело до «смутного часу» і національної ганьби» [21, р. 665].

П'ятий напрямок у західній історіографії визначає ключовою фігурою радянського політичного олімпу цього періоду Л. Кравчука. Річ у тому, що єдине державне утворення – унітарна держава, федерація чи конфедерація – без України було б нежиттєздатним. У той же час, український лідер не йшов на жодні компроміси, домагаючись незалежності своєї країни. «Саме дії України, – зазначав З. Бжезинський, – оголошення нею незалежності в грудні 1991 року, її наполегливість у ході важливих переговорів у Біловезькій пущі про те, що Радянський

Союз слід замінити більш вільною Співдружністю Незалежних Держав, і особливо несподіване нав'язування, схоже на переворот, українського командування над підрозділами Радянської Армії, розміщеними на українській землі, – перешкодили СНД стати просто новим найменуванням більш федерального СРСР. Політична самостійність України приголомшила Москву і стала прикладом, який, хоча спочатку і не дуже впевнено, потім наслідували інші радянські республіки» [1, с. 115].

Як шостий підхід можна виділити точку зору про те, що політичні еліти центрально-азійських республік і, в першу чергу, президент Казахстану Н. Назарбаєв, виступали противниками дезінтеграції СРСР [7; 8]. Так, казахстанський лідер, підтримуючи ідею збереження єдиної держави, брав активну участь у складанні нового союзного договору. Показово, що керівництво Казахстану проголосило незалежність республіки тільки 16 грудня 1991 р. М. Олкотт підкреслювала, що «Казахстан був останньою республікою, яка зробила це: його парламент проголосував за незалежність тільки через вісім днів після того, як про вихід з СРСР оголосили Росія, Білорусія та Україна» [6, с. 53]. Мабуть, тоді просто не бачили іншого виходу. Центрально-азійські держави, акцентував Дж. Хоскінг, були «виштовхнуті» з Радянського Союзу проти волі своїх народів і «вищих апаратників» [13, с. 468].

Проведене дослідження дозволяє виділити в західній історіографії шість основних напрямів інтерпретації значення радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР. При цьому конкретний дослідник може висловлювати різні погляди, а група – сходиться в одній думці.

У межах першого підходу зникнення Радянського Союзу бачиться природним і неминучим процесом загибелі радянської моделі, що вичерпала себе в умовах глобалізації і входження капіталістичних економік у постіндустріальну епоху. «Перебудовчі» процеси, які були ініційовані радянською елітою, в сукупності з внутрішніми та зовнішніми чинниками лише прискорили неминучий кінець другої наддержави та радянського блоку.

Для другого напрямку трактування характерна думка про ключову роль радянської політичної «верхівки» (М. Горбачова та його оточення) в процесі руйнування СРСР, відзначаючи їхній егоїзм, меркантилізм, владолюбство і непослідовність у діях.

Третя дослідницька позиція акцентує увагу на ролі М. Горбачова, зовнішня і внутрішня політика якого привели до закінчення холодної війни, краху радянського блоку і дезінтеграції СРСР. Традиційно виділяється три підходи в інтерпретації значення особистості радянського генсека в цих процесах: прохідна фігура, яка ініціювала реформи з метою зміцнення особистої влади; реформатор, що виявився неспроможним контролювати масштабні зміни; справжній реформатор, якому просто не вистачило часу для реалізації задуманого. Разом з тим, є такі варіації в тлумаченні психологічних особливостей та історичної ролі

М. Горбачова: «одна людина, що змінила світ» (вірячи в можливість досягнення змін у межах соціалізму); непослідовний, розгублений і наївний політик, який втратив контроль над «перебудовчими» процесами, розпочатими ним; лідер, якого роздирав «внутрішньо-особистісний конфлікт», роблячи його позицію двозначною, що вносило «плутанину» у внутрішньо- та зовнішньополітичний курс СРСР.

Четвертий напрямок інтерпретації основне значення в руйнуванні Союзу і радянської системи приписує Б. Єльцину, який ініціював проголошення незалежності Росії (а, за аналогією, й інших радянських республік) і брав участь у складанні та підписанні «біловезьких угод».

До п'ятого підходу в історіографії належить думка про те, що ключовою постаттю радянської політики розглянутого періоду був Л. Кравчук, що рішуче добивався незалежності своєї країни. У свою чергу, будь-яке державне утворення з колишніх радянських республік без участі України було б нежиттєздатним.

Представники шостого напрямку, підкреслюючи в цілому негативне ставлення керівників центрально-азійських республік до дезінтеграції СРСР, виділяють Н. Назарбаєва як найбільш активного прихильника збереження Радянського Союзу в оновленому вигляді.

Список використаної літератури

- 1. Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Бжезинский З. ; пер. с англ. – М. : Международные отношения, 2005. – 256 с.
- 2. Бриггс Э.** Европа нового и новейшего времени. С 1789 года и до наших дней / Э. Бриггс, П. Клэвин; Пер. с англ. – М. : Весь мир, 2006. – 600 с.
- 3. Дэвис Н.** История Европы / Дэвис Н. ; пер. с англ. Т. Б. Менской. – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005. – 943 с.
- 4. Киссинджер Г.** Дипломатия / Киссинджер Г. ; пер. с англ. / Послесл. Г. А. Арбатова. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.
- 5. Ливен Д.** Россия как империя и периферия / Д. Ливен // Россия в глобальной политике. – 2008. – Т. 6. – № 6. – С. 36–46.
- 6. Олкотт М. Б.** Казахстан: непройденный путь / Олкотт М. Б. ; пер. с англ. / Моск. Центр Карнеги. – М. : Гендальф, 2003. – 354 с.
- 7. Пашковский П. И.** Нурсултан Назарбаев: ментальные предпосылки интеграционных устремлений / П. И. Пашковский // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2010. – Т. 23 (62). – № 3. – С. 220–228.
- 8. Пашковский П. И.** Причины дезинтеграции СССР в исследованиях российского учёного Анатолия Уткина / П. И. Пашковский // Вісник СевНТУ: Зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 126. Серія: Політологія. – С. 22–26.
- 9. Уткин А. И.** Большая восьмёрка: цена вхождения / Уткин А. И. – М. : Алгоритм, 2006. – 480 с.
- 10. Уткин А. И.** Измена генсека. Бегство из Европы / Уткин А. И. – М. : Эксмо; Алгоритм, 2009. – 256 с.
- 11. Уткин А. И.** Русские войны: Век XX-й / Уткин А. И. – М. :

Алгоритм; Эксмо, 2008. – 528 с. **12. Уткин А. И.** СССР в осаде / Уткин А. И. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2010. – 288 с. **13. Хоскинг Дж.** История Советского Союза. 1917–1991 / Хоскинг Дж.; пер. с англ. – Смоленск: Русич, 2001. – 496 с. **14. Baker J. A.** The Politics of Diplomacy. Revolution, War and Peace, 1989-1992 / J. A. Baker III, T. M. DeFrank. – New York: G. P. Putnam's Sons, 1995. – 687 p. **15. Brzezinski Zb.** The Cold War and Aftermath / Zb. Brzezinski // Foreign Affairs. – 1994. – № 4. – P. 42–49. **16. Carter A.** Success and Failure in Arms Control Negotiations / Carter A. – New York: Oxford University Press, 1989. – 308 p. **17. Gaddis J. L.** The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations / Gaddis J. L. – New York: Oxford University Press, 1992. – 301 p. **18. Garthoff R.** The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War / Garthoff R. – Washington: Brookings institution, Cop. 1994. – 814 p. **19. Holmes L.** Post-communism: An Introduction / Holmes L. – Cambridge, Eng.: Polity Press, 1997. – 384 p. **20. Kaiser R.** Why Gorbachev Happened: His Triumphs and His Failure / Kaiser R. – New York; Toronto: Simon & Schuster, 1991. – 476 p. **21. Matlock J. F.** Autopsy on an Empire: the American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union / Matlock J. F. – New York: Random House, 1995. – 836 p. **22. Nunn S.** The Many Faces of Modern Russia / S. Nunn, A. Stulberg // Foreign Affairs. – March/April 2000. – Vol. 79. – № 2. – P. 45–62. **23. Oberdorfer D.** Initiation of Change, Gorbachev among Century's Greatest / D. Oberdorfer // Washington Post. – December 26. – 1991. P. A 33. **24. Sakwa R.** The Rise and Fall of the Soviet Union, 1917-1991 / Sakwa R. – London; New York: Routledge, 1999. – 521 p. **25. Taber Ch.** Poli: An Expert System Model of US Foreign Policy Beliefs Systems / Ch. Taber // American Political Science Review. – December 1992. – P. 888-904. **26. Turpin J.** Gorbachev, the Peace Movement, and the Death of Lenin / J. Turpin // Why the Cold War Ended: A Range of Interpretations / By R. Summy, M. E. Salla. – Westport: CT Greenwood Press, 1995. – P. 69–90.

Пашковський П. І. Роль радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР: інтерпретації в західній історіографії

Проблема визначення причин «зникнення» СРСР характеризується великою історіографією та значними розбіжностями в дослідницьких оцінках. Найбільш дискусійним у межах даного напрямку є питання про значення радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції Радянського Союзу.

Розглянуто проблему ролі радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР у західній історіографії. Наведено думки дослідників зі США та Великобританії. Виділено шість напрямів інтерпретації даної проблеми: загибель Радянського Союзу – природний процес; СРСР був зруйнований радянською політичною «верхівкою»; політика М. Горбачова призвела до дезінтеграції Радянського Союзу; дії

Б. Єльцина сприяли краху СРСР; позиція Л. Кравчука відіграла вирішальну роль в цьому процесі; керівники центрально-азійських республік (головним чином Н. Назарбаєв) були супротивниками дезінтеграції Радянського Союзу.

Ключові слова: радянська політична еліта, дезінтеграція, СРСР, західна історіографія, М. Горбачов, перебудова.

Пашковский П. И. Роль советской политической элиты в процессе дезинтеграции СССР: интерпретации в западной историографии

Проблема определения причин «исчезновения» СССР характеризуется обширной историографией и значительными расхождениями в исследовательских оценках. Наиболее дискуссионным в рамках данного направления является вопрос о значении советской политической элиты в процессе дезинтеграции Советского Союза.

В статье рассмотрена проблема роли советской политической элиты в процессе дезинтеграции СССР в западной историографии. Приведены мнения исследователей из США и Великобритании. Выделено шесть направлений интерпретации данной проблемы: гибель Советского Союза – естественный процесс; СССР был разрушен советской политической «верхушкой»; политика М. Горбачёва привела к дезинтеграции Советского Союза; действия Б. Ельцина способствовали краху СССР; позиция Л. Кравчука сыграла решающую роль в этом процессе; руководители центрально-азиатских республик (главным образом, Н. Назарбаев) были противниками дезинтеграции Советского Союза.

Ключевые слова: советская политическая элита, дезинтеграция, СССР, западная историография, М. Горбачов, перестройка.

Pashkovsky P. I. Role of the Soviet political elite in the process of the USSR disintegration: interpretations in the Western historiography

The problem of the role of Soviet political elite in the process of disintegration of the USSR has been deeply considered in Western historiography.

Here have been offered different opinions on the issue of scientists from the USA and the Great Britain. Six areas of interpretation of this problem have been identified.

The first approach describes collapse of the Soviet Union as natural and inevitable process of death of soviet model, which exhausted itself under conditions of globalization. “Perestroika”, initiated by soviet elite, along with domestic and external factors only accelerated inevitable end of the second superpower.

The second approach reveals key role of soviet political “leadership” (M. Gorbachov and his surroundings) in the process of destruction of the

USSR, making their egoism, mercantilism, love of power and inconsistency in actions.

The third approach concentrates attention on the role of M. Gorbachov in foreign and internal policy, which resulted with the end of “cold war”, crush of the Soviet block and collapse of the USSR.

Fourth approach blames B. Yeltsin, who initiated signing Belovezhskiy agreements.

The fifth approach considers L. Kravchuk as a key figure, who worked on independence of Ukraine. As Soviet Union without Ukraine would be nonviable. The sixth approach blames leaders of Central Asian Soviet republics (mainly N. Nazarbaev).

Key words: Soviet political elite, disintegration, USSR, Western historiography, M. Gorbachov, “Perestroika”.

Стаття надійшла до редакції 1. 09. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор Кононов І. Ф.

УДК 316.334.3 (477)

М. Н. Єнін, М. М. Віхров

ІДЕОЛОГІЧНІ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МОЖЛИВІСТЬ ГРУПОВИХ РУХІВ СОЛІДАРНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Постановка проблеми. На думку майже всіх інтелектуалів, що займалися вивченням ідеології, її сутність полягає у вираженні та обґрунтуванні інтересів і світогляду окремих соціальних спільнот громадян (груп, класів). Одними з перших це показали К. Маркс та Ф. Енгельс [1]. Усвідомлення своїх специфічних інтересів та їх захист через ідеологію, яку актуалізують відповідні політичні організації (зокрема, партії), перетворює класи на суб'єкти суспільного процесу. Спільна ідентичність та артикуляція спільних інтересів нерозривно пов'язані з формуванням групової солідарності (класової, національної тощо).

У західних довідковій літературі солідарність розглядається як організація індивідів з метою групового виживання, реалізації інтересів чи потреб, що може виникати під впливом зовнішніх загроз або внутрішніх потреб [2, р. 4620]. У нашому розумінні солідарність суспільства або окремої спільноти можна описати як стан, в якому мають місце єдність цінностей, ідей, мети, а також взаємозалежність і узгодженість у діях, пов'язаних з реалізацією інтересів. Більшість

ідеологій задають схеми інтерпретацій не тільки соціальних дій та явищ, але й схеми конструювання ідентичностей. На думку Л. Альтюсера, ідентичності існують у полі ідеологічних апаратів держави. Ідеологія соціалізує індивідів, даючи їм основу для ідентифікації (як громадянина, демократа, соціаліста, ліберала і т. ін.), вона робить його суб'єктом суспільних відносин і дозволяє усвідомлювати інших індивідів за шкалою «свій-чужий» [3]. Відштовхуючись від ідей вченого, можна сказати, що ідеологія формує образ групи (Хто такі МИ) і, відповідно, задає ціннісну інтерпретацію іншим, відділяючи НАС від ІНШИХ, тобто маркуючи кордонами інші групи (хто такі ВОНИ). Для ситуацій конфлікту характерне питання «Чому МИ хороші, а ВОНИ – ні». Ці базові передумови впливають на думки і ставлення соціальних груп, класів, націй до інших відповідних утворень в ситуаціях взаємодій. Будь-яка ідеологія відображає консенсусні положення солідарності, а відтак виступає чинником її формування та збереження.

Схему групової ідентичності, що визначається ідеологіями, на нашу думку, можна подати у вигляді ланцюжка питань: «Хто є нашим і чому (групова належність)? Що, як і чому ми повинні робити (цільова активність)? Яке НАШЕ місце в суспільстві і які взаємовідносини з іншими групами (позиція)? Що МИ маємо в своєму розпорядженні, а що – ні (ресурси)?

При зверненні до аналізу української реальності дослідницький інтерес викликає питання: чи мають соціальні класи в сучасному українському суспільстві характеристики, які дозволяють говорити про класову солідарність? Чи є вони солідарними у відстоюванні своїх інтересів? Очевидно, відповідь не буде ствердною, і річ не в тому, що класи та класові ідентичності перестали існувати в сьогоденному суспільстві. Питання в іншому, якщо під ідеологією розуміти систему ідей, поглядів і цінностей, в яких виражаються і обґрунтовуються інтереси певних соціальних спільнот, чому ідеологічні проекти, які б відображали групові й класові інтереси і були актуалізованими партіями в політичну підсистему суспільства, не є сформованими, незважаючи на вже досить тривалий період української незалежності? Чому має місце криза класової та групової солідарності?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відсутність у науці пояснення того, чому спільність соціального становища в середовищі народних мас, тих чи інших соціальних груп і класів, не формує соціальної солідарності та надійних орієнтирів, виражених в чіткій ідеологічній позиції, ймовірно можна пояснити тим, що всі провідні соціологічні теорії формувалися в умовах індустріального суспільства, яке істотно трансформується в умовах глобалізації. Мало того, не всі соціологи прагнули розглядати ідеологію як предмет свого аналізу. Винятком є дослідження класиків теорії еліти, марксизму, неомарксизму, К. Мангейма, Д. Белла, Т. Парсонса, М. Фуко, Л. Альтюсера, з сучасних вчених – У. Матца, Р. Арона, К. Гірца, П. Бурдьє, Ф. Гватарі, С. Жижека,

С. Кара-Мурзи, А. Соловйова, О. Зінов'єва, І. Валлерстайна, Ф. Хайєка, М. Фрідмана, Г. Рормозера. Окремо можна виділити в цьому ряду Д. Харві, М. Хардта, А. Негрі та С. Аміна з їхньою критикою глобалізованого ліберального капіталізму та дослідженнями механізмів ідеологічного контролю в суспільстві і культурі.

На сьогодні в літературі відсутній комплексний аналіз зв'язку соціальної солідарності та ідеології, яка, з огляду на традиційні для себе функції, з одного боку, повинна відображати та захищати інтереси тих чи інших прошарків населення, з іншого – сприяти їх солідаризації, відображати загальнонаціональні інтереси. Власне це й становило головну проблему розвідки. В ній робляться лише перші спроби у висвітленні даної проблеми, яка безумовно потребує подальшої розробки.

Об'єкт статті – ідеологія та соціальна солідарність.

Предмет статті – ідеологічні ідентичності та ідеологічні рухи солідарності в Україні.

Мета статті – розглянути існуючі соціальні обставини, які зумовлюють функціональну кризу ідеологій у вираженні групових та класових інтересів, солідаризації українського суспільства.

Для виконання цієї мети були поставлені такі завдання:

- 1) розглянути основні підходи до розуміння ідентичності в соціології;
- 2) виявити загальносвітові тенденції, що спричиняють кризу ідеологічної ідентичності;
- 3) розглянути специфічні умови розвитку України, що зумовлюють втрату соціальної солідарності, прагнення обстоювати групові інтереси.

Поняття ідентичності фіксує єдність особистісних і соціокультурних процесів. Тому психолог Е. Еріксон доводив, що ідентичність – це не тільки суб'єктивна тотожність індивіда, але й осягнення внутрішньої тотожності з певною соціальною спільнотою [4, с. 31]. В той же час особистісна ідентичність – це не стільки застиглий стан, скільки безперервний процес набуття індивідом нових соціальних ролей, засвоєння нових видів діяльності. Тому соціологи та психологи, починаючи з Е. Еріксона, використовують поняття «кризи ідентичності», що може мати масовий характер. У соціологічних теоріях ідентичність осмислювалася через символічні значення в міжособистісній взаємодії (Дж. Мід, Ч. Кулі, І. Гоффман). Соціологи показали, що ідентичність має соціальну природу і формується у ході соціальної інтеракції через інтерналізацію соціальних ролей та очікувань. У той же час індивід в цих теоріях мав можливість не тільки ідентифікуватися з інтерналізованими соціальними ролями, але й дистанціюватися від них (те, що І. Гоффман називав «рольовою дистанцією») [5, с. 50 – 53].

Сучасні соціологічні теорії в основному роблять акцент на сконструйованості ідентичності, яка не розглядається як щось усталене через динамічність сучасного суспільства. Так, за Е. Гідденсом, соціальні структури набувають особливих характеристики – рефлексивності, а люди залучаються до самостійного пошуку самих себе [6]. Подібні погляди характерні і для інших відомих соціологів сучасності [7; 8].

Відповідно до сучасної наукової ситуації ідентичність розуміється нами як комплекс уявлень особистості щодо свого місця в суспільстві, своєї приналежності до груп, групових цінностей, світоглядних орієнтирів. Сформована ідентичність впливає на мотиваційну сферу особистості, уявлення суб'єкта про свої інтереси. Як загальні положення щодо соціальної сутності ідентичності відзначимо такі: по-перше, джерело формування ідентичності – соціальне і культурне середовище, міжособистісна взаємодія; ідентичність постає як аспект самосвідомості, уявна цілісність та інтегроване переживання життєвої ситуації; ідентичність перетворюється в сучасному суспільстві в «рефлексивний проект». Останнє зауваження особливо важливе у контексті нашого аналізу. В сучасному суспільстві Другого модерну відбувається проблематизація ідентичності. Глобалізація, зменшуючи можливості національних країн регулювати процеси на своїй території, позбавляє державні кордони герметичності в інституціональній регуляції. У зв'язку з цим І. Кононов актуалізував проблему кордонів, розглядаючи їх як певні соціальні інститути, що створюють відносно замкнені поля соціальної регуляції [9, с. 48]. В наш час глобалізованого модерну інституціональна регуляція відбувається одночасно на регіональному, національному та наднаціональному рівнях, що породжує масову кризу ідентичності – втрату індивідом або соціальною спільнотою уявлення про своє місце в суспільстві, свою самоцінність. Теж саме відбувається і з сучасними ідеологіями, класичний зміст яких був функціональним для індустріальних суспільств.

Щоб краще зрозуміти причини кризи ідеологічної ідентичності та соціальної солідарності в Україні, спробуємо з'ясувати загальносвітові тенденції, значимі в контексті даного питання.

Ідеологічні трансформації неможливо пояснити без ціннісних зрушень. Загальносвітовою тенденцією є посилення постматеріалістичних цінностей незалежності та самореалізації, що вказує на посилення індивідуалістичної орієнтації людини в суспільстві Другого модерну. Паралельно зі зростанням автономності особистості зменшується рівень вираження групових ознак, групової однорідності. Це пов'язано зі зменшенням форм життєдіяльності, що мали в індустріальному суспільстві груповий характер (робота, практики дозвілля та ін.). Тому життєвий шлях кожної особистості стає все більше індивідуальним проектом, меншою мірою залежним від класової позиції.

Диверсифікації системи соціальних зв'язків сприяло також руйнування жорсткої соціально-класової структури, зростання

освіченості населення, рівня життя та вертикальної соціальної мобільності – тенденції, що були особливо помітними на Заході з 1945 по 1975 рр. Особистість дістала можливість одночасно належати до багатьох соціальних груп, засвоювати велику кількість соціальних ролей. Провідним фактором фрагментації соціально-класової структури є економіка. Зміни в її структурі зумовили зниження рівня зайнятості населення в традиційних галузях машинобудування, вугільної та металургійної промисловості. В індустріальному суспільстві це були місця концентрації організованих груп пролетаріату, що мав ознаки дисциплінованості та групової солідарності. Розвиток сфери послуг розпорошував пролетарські маси, роблячи соціально-класову структуру все більш плюралістичною.

На зв'язки між економічними тенденціями, змінами в соціально-класовій структурі та солідарністю звертали увагу французькі вчені в колективній монографії «Повернення соціальних класів: нерівність, панування, конфлікти» [10]. Автори відзначають, що в останні десятиліття характерними є поширення негарантованої зайнятості і тимчасової роботи, загострення конкуренції на ринку праці, зростання інтенсифікації праці, зниження рівня колективної солідарності. Здатність робітників обстоювати власні інтереси знижується, вони роздрібнені на численні, нерівні за своїм становищем групи: від працівників у престижних секторах до вмираючих галузей економіки. Ще більше вони роздрібнені в сфері послуг, де також існує велика різноманітність груп з різними формами зайнятості, які все більше віддаляються одна від одної [11]. Отже, через різнорідність груп, що становлять клас робітників і службовців, взаємна солідарність між ними стає все більш проблематичною.

Тенденція до індивідуалізму та кризи солідарності посилюється орієнтацією суспільства на гедонізм і споживання. На думку Г. Маркузе, через розвиток ЗМІ та масової культури, у пролетаріату формується одномірне (некритичне) бачення світу, орієнтоване на задоволення штучно сформованих потреб, і, як наслідок, цей клас втрачає революційну свідомість [12]. Неоліберальна ідеологія, що зараз домінує у світі, посилює тенденції індивідуалізації, орієнтацію на багатство, споживання, особистий успіх, іноді поза орієнтацією на соціальне оточення. Вчені пишуть про формування ідеології гламуру, ідеології консюмеризму [13; 14].

Чи означає це, що антагоністичні класи і класова боротьба минули в сучасних суспільствах? Російський соціолог О. Зінов'єв писав про те, що класова боротьба перестала існувати, оскільки конфлікти між робітниками та роботодавцями вирішуються шляхом переговорів і економічних розрахунків [15, с. 389]. З думкою мислителя можна погодитися частково. Дійсно, ця боротьба розгортається зазвичай за перерозподіл доходів і зміни умов праці. Але це не означає, що вона втратила класовий характер. Радше в ній не існує чіткого ідеологічного

проекту перетворення соціальної дійсності: соціальні відносини часто не підлягають критиці і не ставляться під сумнів, а класові конфлікти вже не спрямовані проти усталених соціальних порядків з революційними настроями їх перебудови, як це було в ХІХ – на початку ХХ ст. Тому соціальні та політичні рухи стають більш спонтанними, в них відсутній центральний конфлікт, який визначав би розвиток всього суспільства. Відсутність загальноприйнятих колективних уявлень, які раніше приписувалися індивіду класичними ідеологіями «ворогів» і «співучасників» в центральному конфлікті, породжує нестабільні партійні ідентичності і політичні дії народних мас. Індивід реагує на політичні перипетії залежно від їх ситуативної обумовленості на ту або іншу іпостась його буття.

Не всі класи втрачають взаємну солідарність. Усвідомлений класовий інтерес мають групи, що входять до елітних груп. Велика буржуазія, маючи спільні цінності і стиль життя, проповідує ідеї індивідуалізму, ринку і конкуренції, перебуває в постійній готовності захищати себе від інших. Подібні ідеї висловлювали Томас Р. Дай, Л. Хармон Зіглер, Р. Мілс, К. Леш та інші авторитетні вчені [16; 17; 18]. Український соціолог О. Куценко також показала, що усталена політична мобілізація більш характерна для класу капіталістів, для управлінців та експертів, що мають в своєму розпорядженні найбільш значущі ресурси [19].

Чи означає це, що через кризу солідарності протестні рухи проти капіталізму зникли? Політика кейнсіанства, що була популярною в західному світі, сприяла послабленню політичної активності, але подібно ефекту маятника остання поживається в умовах погіршення соціально-економічних умов. Арабська весна, а також протести проти наслідків фіскальної політики в Іспанії, Греції, Ірландії, де криза була зумовлена махінаціями фінансового капіталу, в США (гасло «Захопи Уолл-Стріт») свідчать про зростання народного невдоволення ефективністю чинних інститутів демократії. Протестний рух охоплює робітників, службовців, фермерів, інтелігенцію.

Описані загальносвітові тенденції в Україні співіснують зі специфічними умовами розвитку, які переживає наша країна. Їх огляд дозволяє глибше виявити причини втрати солідарності, особливості сприйняття громадянами своїх групових інтересів, чинників, що впливають на формування їхніх уявлень про свої соціальні інтереси.

Після зміни суспільно-політичного устрою в Україні відкинули радянські символи та ідеологічні цінності, частково відбувся розпад колективної пам'яті. Багато людей були змушені змінювати рід занять, професію, що передбачало формування нових громадянських, професійних, політичних ідентичностей. Для багатьох втрата ідентичності супроводжувалася аномією, станом дезадаптації.

Лібералізм, як ідеологія переходу від соціалізму до капіталізму, сприяв головним чином функції перерозподілу власності та

підключенню до глобального ринку. Разом з тим, такі ідеї лібералізму як свобода, творчість, рівність стартових можливостей, громадянські права, зокрема в соціальній сфері, не мали належного наповнення. Тому еліта потребувала додаткових джерел легітимації свого перебування при владі. Згодом спільними зусиллями інтелектуалів і політичних діячів в Україні сформувалися два ідеологічні проекти, які умовно можна позначити як «галицький» і «донецький» [20]. Хоча обидва проекти мали виразний регіональний характер, політичні угруповання взяли їх на озброєння, не потурбувавшись про їхню адаптацію до загальноукраїнської аудиторії. Відтак в ідеологічному просторі існує два змістовно протилежних проекти: вперше це наочно проявилось під час політичної кризи 2004 року, але ситуація залишається загалом незмінною і в 2013 році. Хоча кожен з цих проектів має значний мобілізаційний потенціал, їхня змістовна несумісність визначає цей потенціал як конфронтаційний.

Крім того, і «галицька», і «донецька» версії колективної ідентичності є вкрай недосконалими, позаяк її зміст становлять переважно етно- та соціокультурні, геополітичні й історичні орієнтації. Відрефлексувати соціальну нерівність і класові суперечності в межах цих ідеологічних конструктів неможливо. Якщо соціогуманітарні й геополітичні питання стають предметом дискусій та протистоянь і обіймають чільне місце в публічній риторичній політичних лідерів, то блок соціально-економічних проблем описується лише на популістському рівні. Політичні угруповання традиційно підігрують патерналістським очікуванням мас і обіцяють абстрактне підвищення добробуту. Через це в Україні склалася парадоксальна ситуація: в умовах значних соціально-економічних труднощів і нерівності ідеї соціальної справедливості та міжкласові стосунки в публічному просторі практично не обговорюються. Натомість публічні дискусії переважно присвячені так званім «гуманітарним» питанням (історія, мова та ін.).

Стан системної кризи, політична нестабільність, брак матеріальних ресурсів стимулювало людей відмовлятися від досягнення та побудови далекосяжної життєвої стратегії. Це дезінтегрувало соціальне життя, розмивало ідентифікацію з великими соціальними групами, породжувало атмосферу недовіри до соціальних інститутів, порушувало моральні цінності. Орієнтуючись на обмежений життєвими проблемами прагматизм, народні маси не мають особливого бажання брати участь у колективних формах соціальних практик. Ця тенденція співіснує з наявністю доволі сформованої класової ідентифікації. За даними О. Симончук, близько 2/3 представників робітничого та середнього класів ідентифікують себе з відповідними класовими позиціями [21, с. 51].

Однак для нашого аналізу важливим є й інше. Сама по собі наявність групової ідентичності не гарантує глибокого розуміння групою своїх інтересів, а тим більше – їхню успішну публічну маніфестацію та реалізацію. Лише наявність сформованих моральних і соціально-

психологічних якостей на рівні неформальних відносин підвищує ефективність функціонального стану групи і дозволяє подолати поверхове відчуття групової приналежності. Чим вищий рівень єдності щодо цінностей, які поділяють члени групи, чим вищий рівень довіри, тим більший рівень солідарності між ними, а відтак – можливості мобілізації всередині групи.

Дефіцит солідарності загалом характерний для всіх груп українського суспільства. Низький рівень довіри сигналізує про емоційну слабкість зв'язків особистості з соціальними групами. Результати щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України свідчать, що серед наших громадян головні мережі довіри збігаються лише з кровноспорідненими зв'язками: індекс довіри сім'ї та родичам становить 4,6 [22, с. 43]. З великих соціальних інститутів лише церква має відчутну довіру серед громадян (індекс = 3,6) [там само, с. 43]. Однак церква в Україні, маючи регіональну прив'язку до різних конфесій, навряд чи в майбутньому зможе стати координуючим центром реалізації масштабних суспільних проектів.

В умовах слабкої ідентифікації громадян з соціальними групами, соціального розшарування, розмитості моральних уявлень, аномійного стану, в якому перебуває українське суспільство, участь в політичних акціях все менше сприймається через групові та класові інтереси. Якщо протягом 80-х рр. і до кінця ХХ ст. політичні акції були проявом громадянської позиції, то на початку ХХІ ст. помітна тенденція брати участь в суспільно-політичних подіях за винагороду. У зв'язку з цим новим феноменом в Україні, який поступово стає все більш узвичаєним, є практика платної участі людей в політичних акціях. В літературі він отримав назву «політичного консюмеризму» [23, с. 139].

За даними, отриманими О. Симончук, з 1989 до 2003 р. страйки були поширеними формами соціального протесту у відстоюванні робітниками своїх інтересів. Особливо інтенсивними вони були в 1989, 1992, 1994, 1996, 1997 рр. Після цього їх інтенсивність суттєво знизилася, майже зникнувши в 2004 р. З 2000 р. робітники лише у крайніх випадках вдаються до колективних форм протесту, в середовищі робітничого класу на протигагу колективізму, згуртованості й солідарності зростає індивідуалізм у вирішенні трудових конфліктів через звернення до суду, органи державного контролю, систему індивідуальних договорів [21, с. 61 – 81]. Нерозвинуте почуття соціальної солідарності, страх втратити роботу, усвідомлення перевищення пропозиції праці над її попитом, відсутність авторитетної професійної спілки, громадської організації, політичної партії та політичного лідера, тобто ключових центрів довіри – головні причини того, чому представники різних професійних груп, прагнучи утриматися на роботі, погоджуються на важкі умови праці, низький рівень заробітної плати, її затримку, не об'єднуючись для організованого відстоювання своїх прав. Показовим є те, що страйки шахтарів не мали підтримки

серед робітників інших промислових підприємств, протестні ініціативи працівників освіти та охорони здоров'я також є відокремленими, а виступи підприємців в листопаді 2010 р. не викликали підтримки серед інших професійних груп та їх профспілкових організацій. Експерти зазначають, що для організованого прояву трудової солідарності необхідна ініціатива профспілок, а профспілковий рух в Україні не є єдиним: навіть будучи об'єднаними федерацією або асоціацією, галузеві і територіальні профспілки рідко проявляють солідарність [21, с. 89].

Зневіра в позитивних наслідках власної політичної активності в обстоюванні своїх прав також сприяє пасивності та апатії громадян. Після найбільш масового народного руху у 2005 р., коли соціальні очікування так і не були реалізовані, публічні маніфестації вже не були такими масштабними, і зараз спроби опозиції активізувати громадську активність для зміни влади в країні не надто ефективні. На запитання «Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?», лише 7,2 % опитаних Інститутом соціології НАН України (станом на 2010 р.) громадян дали ствердну відповідь, варіанти відповіді «ні, нічого не зробив би» і «важко сказати» набрали 63,6% і 29,1% відповідно [22, с. 33].

Чи є криза солідарності загрозою для суспільства? Слабка ефективність соціальних інститутів в інтеграції людей, у підтриманні стабільності та передбачуваності суспільного життя, може викликати регресію до більш примітивних цінностей, збільшуючи шанси авторитарних або тоталітарних ідеологій, які часто пропонують прості шляхи до розв'язання складних проблем. У цьому сенсі сплески етнічної солідарності замість громадянської та класової солідарності не можуть не насторожувати. Формування солідарності за допомогою етнічного націоналізму може стати черговим ідеологічним конструктом еліти, маніпуляційний потенціал якого дозволить ще більше віддаляти народні маси від усвідомлення справжніх соціально-економічних суперечностей і класових інтересів. Тому не дивно, що в Росії, країні, яка є полікультурною та поліетнічною за своїм складом, про ідеологію етнічної солідарності пишуть як про серйозну загрозу державній цілісності [24].

На нашу думку, питаннями, що потребують додаткових досліджень, є такі: яка ідеологія, з яким набором цінностей може об'єднати соціальні класи в Україні, сформувавши соціальну солідарність? Як ці класові інтереси пов'язати з інтересами правлячої еліти, якщо це взагалі можливо? Чи сформовані класові інтереси у представників дрібного і середнього бізнесу? Наскільки, і за яких умов, вони готові до об'єднання та мобілізації один з одним та з іншими класами, зокрема, робітниками та службовцями? Наскільки ідея класової боротьби популярна? Можливо люди більше бояться соціальної ексклюзії, ніж соціальної експлуатації? Якими повинні бути інституціональні умови

формування нових лідерів, які користувалися б довірою людей і могли запропонувати їм соціально привабливу і конструктивну програму?

Висновок. Соціальне і культурне середовище, в якому перебувають українські громадяни, не сприяє формуванню солідарності через відчуття спільності класових і групових інтересів, ідентифікація українських громадян з соціальними групами є слабкою і розмитою. Відчуженість індивідів від різних форм колективних дій простежується у відсутності в їхній поведінці прагнення реалізувати свій класовий і груповий інтерес. Причини такого стану, на нашу думку, є комплексними. По-перше, вони зумовлені процесами загальносвітового характеру: фрагментація класової структури, проблематизація ідентичності через втрату державними кордонами герметичності в інституціональній регуляції, панування неоліберальної ідеології, поширення індивідуалістичної орієнтації, розвиток масової культури. По-друге, вони відображають специфічні умови розвитку України: криза лібералізму, слабка ефективність публічних маніфестацій, відсутність ключових центрів довіри. По-третє, український політичний та інтелектуальний клас не виробили загальнонаціональної ідеології, використовуючи регіональні розбіжності для мобілізації своїх прихильників. Як наслідок – недовіра до більшості соціальних інститутів та криза солідарності, розчарування в традиційних формах громадянської активності, ефективності класичних політичних інститутів. Політична активність в таких умовах все менше включає ідеологічні цінності, все більше – прагматичні.

На даний момент однозначно спрогнозувати, як саме буде розвиватися солідарність народних мас, неможливо. Нижчі верстви суспільства, на відміну від правлячих клієнтельних груп, не мають ані усвідомлення спільних інтересів, ані навичок їхньої артикуляції, ані інституціоналізованих механізмів їх обстоювання. Представники громадського активу, інтелігенція та фахівці здебільшого є явними чи неявними сателітами того або іншого політичного угруповання і неспроможні виконувати посередницькі функції в стосунках народу і політико-економічної еліти.

Крім того, схоже, що в Україні сформувалася система каналізації суспільного невдоволення соціально-економічними реаліями через провокування протистоянь на ціннісно-культурному ґрунті. До певної міри це також знижує здатність суспільних верств до рефлексії та самоорганізації. Водночас, перманентне протистояння унеможливорює формування ціннісного консенсусу та прийнятної для більшості українців культурної моделі.

Все це ставить під сумнів солідаризацію українського суспільства в найближчій перспективі. Але створення ідеологічних принципів, що гармонійно поєднують інтереси робітничого класу, інтелігенції, дрібного і середнього бізнесу, є нагальним завданням. Його виконання можливе через творчі спроби активних представників інтелігенції, що займаються

громадською та політичною діяльністю і мають лідерський потенціал. Передумовою для цього є й зростання протестного потенціалу соціальних низів. Інакше нинішній стан солідарності буде існувати невизначено довго. Можливі й подальші сплески етнічної форми націоналізму, що загрожуватиме національній єдності.

Список використаної літератури

- 1. Маркс К., Енгельс Ф.** Німецька ідеологія / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Твори. Т. 3. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – 604 с.
- 2. Coates R.** Solidarity / R. Coates // The Blackwell Encyclopedia of Sociology. – edited by George Ritzer. Blackwell Publishing Ltd, 2009. – 5658 pp.
- 3. Альтюсер Л.** Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) / Л. Альтюсер // [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html>.
- 4. Эриксон Э.** Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон ; пер с англ. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.
- 5. Симонова О. А.** К формированию социологии идентичности / О. А. Симонова // Социологический журнал. – 2008. – № 3. – С. 45 – 61.
- 6. Гидденс Э.** Ускользающий мир: как глобализация менует нашу жизнь / Э. Гидденс ; пер. с англ. – М. : Издательство «Весь мир», 2004. – 120 с.
- 7. Бауман З.** Индивидуализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
- 8. Бек У.** Собственная жизнь в развязанном мире : индивидуализация, глобализация и политика [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.soc.pu.ru/publications/pts/bek_3.shtml.
- 9. Кононов И. Ф.** Проблема границ и ее значение для социологии / И. Ф. Кононов // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 45 – 49.
- 10. Le retour des classes sociales: Inégalités, dominations, conflits** / Sous le dir. de P. Bouffartigue. – P., 2004. – 286 p.
- 11. Новоженова И.** Возвращение социальных классов : неравенство, господство, конфликты / Новоженова И., Зубченко Л. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://novostinauki.ru/news/43751/>.
- 12. Маркузе Г.** Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе ; пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; Сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526 с.
- 13. Чантурия А. В.** Гламур и фэйк: постсоветские страны в контексте общества потребления / А. В. Чантурия // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки). – 2010. – № 12 (199). – С. 73–81.
- 14. Новак М. В.** Идеология консюмеризма в массовой культуре современной России : философско-культурологический анализ / М. В. Новак / Автореферат диссертации на получение ступени кандидата философских наук. – Белгород. – 2012. – С. 19.
- 15. Зиновьев А. А.** «На пути к сверхобществу» / А. А. Зиновьев. –

М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – С. 633. **16. Томас Р. Дай.** Демократия для элиты (введение в американскую политику) / Томас Р. Дай, Л. Хармон Зиглер. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с. **17. Миллс Р.** Властвующая элита / Р. Миллс // Зарубежная социология XX века : Хрестоматия. Тексты / Отв. ред. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск : Издательство ДНУ, 2001. – С. 208 – 218. **18. Лэш К.** Восстание элит и предательство демократии / К. Лэш ; пер. с англ. Дж. Смити, К. Голубовича. – М. : Издательство «Логос», Издательство «Прогресс». – 2002. – 224 с. **19. Куценко О.** Социальные классы и политическая мобилизация (сравнительный анализ европейских стран сквозь призму трех типов классовых расколов) / О. Куценко // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 3 – 27. **20. Кононов І. Ф.** Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / І. Ф. Кононов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодні та майбутнє : Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25–26 травня 2006 р. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ : Знання, 2006. – 368 с. **21. Симончук Е.** Классовое действие: тенденции формирования социальных классов в Украине / Е. Симончук // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 50 – 96. **22. Українське суспільство :** Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2 : Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є. І. Головахи, д. соц. н. М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с. **23. Шульга М. О.** Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М. О. Шульга. – К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – 448 с. **24. Коряковцев А.** Легко ли русским с русскими? Национальный вопрос в современной России / Коряковцев Андрей, Вискунов Сергей. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/ural/2013/4/k11.html>.

Єнін М. Н., Віхров М. М. Ідеологічні ідентичності та можливість групових рухів солідарності в сучасній Україні

У статті досліджується питання: чи мають ідеології потенціал формування солідарності в сучасному суспільстві, зокрема українському. Автори виходять з того, що солідарність передбачає наявність спільної групової ідентичності. Ідеологія тут виконує функцію рефлексування групової ідентичності, її маркерів, підстав солідарності та їхній зв'язок з іншими ідентичностями і солідарностями. Автори задаються питанням, чи можуть в українському соціумі бути реалізовані класові та інші солідарності за наявності відповідних ідеологічних проєктів, артикульованих у політичній сфері. Серед світових тенденцій, що спричиняють кризу ідеологічної ідентичності автори виділяють поглиблення соціальної диференціації, індивідуалізацію культури та ін. Специфіка української ситуації полягає у розпаді колективної пам'яті, аномії та відсутності життєспроможного проєкту спільного майбутнього.

Також в Україні існують тенденції до формування етнокультурних солідарностей, відбувається деідеологізація політичного активізму та відсутні дієві механізми артикуляції колективних інтересів. Автори роблять невтішні висновки щодо солідаризації суспільства в найближчій перспективі і висувують ряд питань, що потребують додаткового вивчення.

Ключові слова: ідеологія, ідентичність, групова ідентичність, груповий інтерес, солідарність, суспільство Другого модерну.

Енин М. Н., Вихров М. Н. Идеологические идентичности и возможность групповых движений солидарности в современной Украине

В статье исследуется вопрос: имеют ли идеологии потенциал формирования солидарности в современном обществе, в частности в украинском. Авторы исходят из того, что солидарность предполагает наличие общей групповой идентичности. Идеология здесь выполняет функцию рефлексирования групповой идентичности, её маркеров, оснований солидарности и их связь с другими идентичностями и солидарностями. Авторы задаются вопросом, могут ли в украинском социуме быть реализованы классовые и другие солидарности при наличии соответствующих идеологических проектов, артикулируемых в политической сфере. Среди мировых тенденций, вызывающих кризис идеологической идентичности, авторы выделяют углубление социальной дифференциации, индивидуализацию культуры и др. Специфика украинской ситуации состоит в распаде коллективной памяти, анонии и отсутствии жизнеспособного проекта общего будущего. Также в Украине существуют тенденции к формированию этнокультурных солидарностей, происходит деидеологизация политического активизма и отсутствуют действенные механизмы артикуляции коллективных интересов. Авторы делают неутешительные выводы относительно солидаризации общества в ближайшей перспективе и выдвигают ряд вопросов, которые требуют дополнительного изучения.

Ключевые слова: идеология, идентичность, групповая идентичность, групповой интерес, солидарность, общество Второго модерна.

Enin M. N., Vikhrov M. M. Ideological identities and the possibility of the group movements of solidarity in modern Ukraine

The article is dedicated to the question, if the ideologies have the potential of creation of solidarity in modern society, particularly in ukrainian one. The authors proceed from (the statement, that solidarity – the unity of values, goals, interests and actions) needs the existence of common group identity. Ideology fulfils the function of reflecting of group identity, its markers, background of solidarity and its connection to other identities and solidarities. The authors set up a question, if the class or other solidarities can

be realized with help of ideological projects, articulated in political sphere in Ukraine. The authors analyze the main approaches to understanding of identity in sociologic literature and reveal tendencies, which create crisis of ideological identity. Also the authors point out the deformation of stable social-class structure, development of social differentiation, individualization of culture and spread of neoliberalism, absence of common views on society. In Ukraine the situation is burdened by the split-up of collective memory, spread of social anomy, the crisis of employment and absence of the project of common future. Also there are tendencies to the ethnic and cultural solidarities, deideologization of political activism and absence of actual mechanisms of articulation of common interests. The authors make skeptical conclusion on the perspective of solidarization of Ukrainian society. Also, the authors make a list of problems for the further research: the problem of harmonization of the interests of society and elite, institutional mechanisms of leadership training, the role of the middle class at the solidarization of society, etc.

Key words: ideology, identity, group identity, group interest, solidarity, the Second modern society.

Стаття надійшла до редакції 31. 07. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор Кононов І. Ф.

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

УДК 316:3562(477)

А. В. Толстокорова

ВЛИЯНИЕ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ НА СЕМЕЙНЫЕ РОЛЕВЫЕ МОДЕЛИ В УКРАИНСКОМ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОМ РОДИТЕЛЬСТВЕ

Введение

Модернизация современных семейных отношений зиждется на парадоксе, суть которого заключается в том, что «гиперлиберальный индивид не является подобием свободного электрона, а скорее представляет собой убежденного фамилиста» [1, с. 150]. Индивидуализм эпохи «текучей модерности» [2] с ее «не знающим преград обменом телами, вещами, символами и упованиями» [3] заставляет людей разрывать традиционные связи. Однако при этом, как предвидел Алексис де Токвиль, он не вынуждает жить в атомизированном одиночестве, а скорее стимулирует усиливать узы в интимном кругу семьи и друзей. Несмотря на утверждения о кризисе семьи, в реальности оказывается, что в обществе наблюдается возрастающая потребность в семейных отношениях на фоне расширения их многообразия. Так, по данным социологического опроса 2012 г. семья занимает второе место в системе ценностей украинцев после вопросов здоровья: 4,74 и 4,72 балла по 5-бальной шкале соответственно [4, с. 6]. Это можно объяснить тем, что сохраняется необходимость в реализации семьей ее функций, которые не может взять на себя никакой другой социальный институт. В этих условиях внимание фамилистической науки привлекает транснациональная семья (далее ТС) как модернизированный тип семейных отношений, дополняющий разнообразие форм организации современной семьи и подтверждающий тезис об изменении «семейных конфигураций» [5] в эпоху миграции.

Украинская трудовая миграция, или «заробитчанство», является феноменом с долгой историей, но особые масштабы оно приобрело после распада СССР. Сегодня в нем задействовано от 10% до 20% населения трудоспособного возраста, а вместе с членами семей мигрантов – более 1/3 общего населения Украины [6]. В силу такой масштабности трудовая миграция оказывает заметное влияние на социальное самочувствие общества и его основных институтов, в первую очередь семьи, которая, благодаря возросшей мобильности, испытывает влияние модернизационных процессов.

Целью данной работы является анализ влияния трудовой миграции на родительские роли и идентичности членов украинских

транснаціональних семей (ТС), в которых на заработки уезжает мать, поскольку исследования свидетельствуют, что в таких семьях социальные последствия миграции сказываются прежде всего.

Методология исследования. Выводы работы основываются на результатах полевого исследования, охватившего 25 экспертных интервью, 43 полупространствованных интервью с мигрантами, членами их семей, а также включенное и невключенное наблюдение за ними.

Влияние миграционного опыта на родительские роли транснациональных матерей.

Исследования показывают, что отъезд женщин на чужбину с целью заработка имеет не только географические, но и социально-культурные импликаци. Пересекая границы национальных государств, женщины трансформируют в своих семьях социальные и культурные практики и сопутствующие им значения. Одной из таких практик является необходимость жить отдельно от семьи и детей [7, с. 120].

В ряде работ подчеркивается, что транснациональный образ жизни и вынужденная разлука с детьми заставляют женщин выстраивать альтернативные конструкции ТМ. Для этого им приходится сочетать обязанности по воспитанию детей с ответственностью за финансовое и материальное обеспечение семьи, осуществляемых в трансграничном режиме. Наблюдения показывают, что физическое отсутствие матерей-мигранток в семье отнюдь не означает отказа от исполнения ими своих родительских функций, а скорее ведет к их реформатированию или даже к усилению посредством т. н. «интенсифицированного материнства» [8]. Оно может осуществляться посредством трансграничного менеджмента домохозяйства, например, в виде контроля за использованием пересылаемых домой материальных и денежных средств, регулярных контактов по телефону, Интернету, электронной и обычной почте, мобильной и SMS связи, а также посредством частых поездок домой. Подобная «компрессия пространства-времени» с целью оказания «заботы на расстоянии» в ТС стала возможной благодаря высоким технологиям. В этих условиях географическое расстояние воспринимается уже не как препятствие для семейных отношений, а скорее как условие для их осуществления и интенсивности.

Кроме того, интервью показали, что в украинских семьях опыт транснационализма редко приводит к более эгалитарному гендерному порядку. Возвращаясь домой с заработков, женщины-мигрантки вынуждены мириться либо с восстановлением традиционного гендерного контракта, господствовавшего в семейных отношениях до их отъезда, либо с разрушением брачных уз в связи с тем, что они не желают снова приспособливаться к патриархальным гендерным моделям, а их мужья не готовы принимать жен в роли кормилиц семейств. Это признавали эксперты: *«В селе она очень тяжело работает <...> и вот она уезжает за границу, где она видит*

совершенно другое отношение к себе. Поэтому она, конечно, не хочет возвращаться в ту ситуацию, в которой она была дома раньше. Понимаете, она начинает иначе к себе относиться. И это одна из причин, почему разрушаются семьи. Потому что она уже не хочет возвращаться в положение, когда от нее ничего не зависит <...>. Потому что, вернувшись домой, она научит свою дочь, что можно жить иначе, что можно иметь другие жизненные стандарты. Она уже не хочет, чтобы к ее дочери относились так же, как к ней относился ее муж (эксперт женской неправительственной организации).

Это интервью подтверждает изменения в сознании украинских сельских женщин, происходящие в форме «тихого бунта» и нежелания мириться со своим положением [9]. В то же время полевое исследование свидетельствует, что подобные гендерных изменения менталитета испытывают как сельские, так и городские женщины всех возрастных групп. Причем молодые мигрантки осваивают принципы гендерной эгалитарности быстрее женщин старшего возраста, что сказывается на их брачных стратегиях, проявляющихся в большей избирательности и более высоких требованиях к будущему супругу. Эксперты определили этот процесс как «гендерную революцию» среди украинских женщин. Это согласуется с данными молдавских исследователей, свидетельствующих, что женщины, имеющие опыт работы за рубежом, менее склонны терпеть семейное насилие, более требовательны к своим партнерам в плане необходимости изменения агрессивных поведенческих привычек и чаще инициируют развод, если ожидаемых изменений в семейных отношениях не происходит [10].

Изменения гендерных стандартов отмечаются даже у женщин, работающих в «традиционалистских» принимающих обществах, например в России. Это объясняется тем, что мигрантки обычно имеют более высокие доходы, чем их оставшиеся дома мужья, что ускоряет трансформацию гендерных отношений, стимулирует распространение современных установок и ценностей, способствует отходу от традиционных укладов, демонстрируя влияние трудовой миграции на модификацию гендерных режимов на постсоветском пространстве.

Из этого следует, что миграция играет важную роль в трансформации женской идентичности мигранток. Погружение в социальное пространство обществ с более демократичной гендерной культурой, обретение экономической независимости и осознание своей властной позиции в семье приводит к изменению восприятия своей социальной роли и статуса, повышает индивидуальные гендерные стандарты заробитчанок. Это дает основания утверждать, что позитивным эффектом миграционного опыта украинок является аккумуляция «дивидендов гендерного равенства» [11] как механизма трансформации женской идентичности на основе освоения более демократичного гендерного кода принимающих обществ. Однако, у себя

дома в результате такой гендерной переоценки ценностей женщины оказываются в ситуации конфликта с традиционной гендерной средой, чуждой их новому гендерному дисплею. Это усугубляет обратный культурный шок мигранток по возвращению в привычную среду, ставшую чужой.

Изменения отцовских ролей в транснациональных семьях

Как свидетельствует исследование семей матерей-мигранток, проведенное организацией Save the Children, мужья являются ключевым элементом в успешности миграции для семей. Поэтому изучение влияния миграции на ТС и детей неправомерно без учета реакции на нее мужей мигранток [12]. По нашим наблюдениям, именно процессы оттока женщин и долгосрочного отсутствия матерей в семье во многом предопределили «прыжок в сторону отцовства» [13] в Украине, поставив на повестку дня вопрос о роли мужчин в семье и пробудив интерес общества к проблемам ответственного отцовства. Действительно, как в зарубежных, так и в отечественных работах, посвященных проблемам родительства, основное внимание обычно уделяется роли в семейном воспитании матерей, в то время как участие в нем отцов игнорируется. Эта тенденция обусловлена традиционной гендерной идеологией, представляющей матерей как ответственных за воспитательный процесс в семье, в то время как отцовство позиционируется лишь как дополнительная функция мужчин по отношению к основной роли кормильца. Однако процесс «модернизации института отцовства» [14], обусловивший появление категории «новых отцов» [15] в конце XX века, изменили акценты в дискурсе на тему родительства, подчеркивая роль в воспитании детей обоих родителей, а не только матерей. Зарождение культурного сдвига в отношении вопросов отцовства приходится на 1980-е годы и отчасти объясняется массовой интеграцией матерей в состав трудовой силы. В Украине новый акцент публичного дискурса на вопросах маскулинности, отцовства и ответственного родительства наблюдается приблизительно с начала 2000-х гг. и усиливается к концу первой декады нового тысячелетия. Представляется, что причины этого тренда имеют иную природу, нежели в постиндустриальных странах, поскольку массовое участие украинских женщин в рынке труда началось еще в 1920-е гг. с установлением государственного социализма. Однако, в то время этот процесс еще не привел к появлению новой «культуры отцовства» [14], возникшей полстолетия спустя в странах «глобального севера».

В Украине усиление внимания к вопросам отцовства связано с феминизацией трудовой миграции, точнее с возрастанием независимой экономической мобильности женщин [16]. Этот вопрос стоит особенно остро в маленьких городах и селах, где высокий уровень безработицы и нищеты вынуждает женщин к поискам трудоустройства за рубежом. Статистические данные свидетельствуют, что большинство женщин, уезжающих на заработки, имеют семью и детей. Социологический опрос

украинских заробитчанок в Италии показал, что 90,1% респонденток имели детей, из которых лишь 5,5% проживали с матерями в Италии. На время отсутствия родителей (или одного из родителей) 44% детей мигрантов проживали с матерью, 35% – с бабушкой, 26% – с отцом; 14% – с сестрой; 12% – с братом; 10% – с дедушкой, 5% – с тётёй или дядей. В то же время, в семьях матерей-одиночек и в тех домохозяйствах, где за границей работают оба родителя, 34% детей оставались вообще без присмотра [17]. В этом контексте особую актуальность приобретают проблемы социальной адаптации остающихся дома мужей мигранток и ответственности отцов за своих детей в условиях отсутствия в семье матерей.

Как показало интервьюирование, в семьях, где матери уезжают на заработки за рубеж, оставшиеся дома отцы могут успешно выполнять обязанности социальной репродукции и неплохо справляются со своими новыми ролями. Об этом свидетельствует интервью с информанткой Анастасией: *«Когда узнала, что есть возможность заработать, я решила, что должна ехать. Понимаете, я не боялась оставлять детей на мужа, потому что знала, что хоть он и не идеальный муж, но хороший отец, и мои мальчишки его любят и слушаются его. И сейчас я знаю, что дети ухожены, и все мои мужики хорошо ладят друг с другом. Так что вот сейчас еду домой и ищу мужу подарок. Хочу отблагодарить его за то, что он хороший отец моим детям»* (Анастасия, работница сферы обслуживания во Франции).

В то же время, результаты данного исследования показывают, что такие изменения являются временными, или, по крайней мере, на это рассчитывают мужья, надеясь, что после возвращения жен с заработков домой, они смогут снова вернуться к своей обычной гендерной роли добытчиков, а их супруги снова будут выполнять всю домашнюю работу. В этом контексте не удивительно, что трансформация гендерных ролевых моделей происходит лишь в тех ТС, где на заработки уезжает жена и мать, причем только на период ее отсутствия, поскольку предполагается, что после ее возвращения домой традиционный гендерный контракт в семье будет восстановлен. Об этом свидетельствует следующее интервью:

Эксперт: *«У меня есть брат, который воспитывал двух мальчиков подросткового возраста на протяжении двух лет, пока его жена работала в Италии. И это не было для него проблемой. Все было нормально.»*

Интервьюер: *«А когда она вернулась домой, изменилось ли что-нибудь в их отношениях?»*

Эксперт: *«Когда она вернулась домой, все вернулось на круги своя. Все, ты теперь дома! Добро пожаловать назад в Украину!»*

(Из материалов обсуждения в фокус-группе с экспертами женской неправительственной организации).

В то же время, эксперты указывали и на нетипичность такой ситуации:

Интервьюер: *«В Италии активно обсуждается такой вопрос: когда женщина уезжает на заработки, а мужчина остается дома, тогда муж выполняет всю домашнюю работу, включая работу по уходу и воспитанию детей. То есть, когда женщина уезжает, если она не разведена, и ее муж начинает делать всю работу по дому, влияет ли это на изменение гендерных ролей, как вы думаете?»*

Эксперт: *«Думаю, что в некоторых случаях это действительно может быть так, но не думаю, что это типичная ситуация. Как показало исследование, проведенное «Ла Страда-Украина», чаще всего дети остаются не на попечении отцов, а под опекой бабушек, тетей, старших сестер. А у мужчин остается одна проблема – пьянство и безделье»* (Из материалов обсуждения в фокус-группе с экспертами женской неправительственной организации).

Однако материалы прессы и результаты интервью свидетельствуют о том, что мужчины в транснациональных семьях страдают не только от «безделья», но и «от унижения в результате отсутствия возможностей для обеспечения семьи, условий для самореализации и приложения своих сил, конкретных обязанностей, а иногда и от перфекционизма» [18]. Это еще одно подтверждение распространенному мнению, что движение за равноправие полов в постсоветских обществах в действительности привело к понижению статуса мужчины.

Таким образом, гендерный эффект женской трудовой миграции для отцовского статуса украинских мужчин имеет лишь краткосрочный характер и не ведет к каким-либо существенным трансформациям в институте отцовства как таковом, поскольку мужчины готовы исполнять традиционно женские роли лишь условно и временно. Можно утверждать, что хотя отток украинских женщин на работу за рубеж ведет к изменению отношения мужчин к своим детям и трансформации отцовского поведения в отдельных семьях, эта тенденция пока еще не влияет на культуру отцовства в обществе в целом. Тем не менее, этот опыт крайне важен сам по себе, поскольку может иметь более ощутимый эффект в будущем, при условии, что указанные изменения привлекут в себе внимание общества и смогут повлиять на восприятие и осознание им роли, статуса и ответственности мужчин перед детьми и семьей. Они могут стать важной предпосылкой для формирования более гендерно-инклюзивного общества, которое объединит мужчин и женщин на принципах семейной гендерной эгалитарности. Свидетельством тому являются «дивиденды гендерного равенства» мужчин. Вот как прокомментировал этот опыт информант Роман: *«Я вижу, что здесь отношение к женщине другое, ее ценят больше. Вот и я этому учусь, учусь уважать в своей жене женщину»* (Роман, владелец кондитерской в Риме).

Выводы

Как показало исследование, опыт транснационализма вызывает изменения семейных ролевых моделей членов ТС, но они затрагивают главным образом матерей, принимающих на себя полную ответственность за финансовое и материальное обеспечение своих семей. Это увеличивает объем их семейных обязанностей, но не всегда приводит к упрочению позиций и повышению семейного статуса. При этом тяжелую работу на чужбине женщины вынуждены сочетать с функциями «дистантных родительниц», оказывающих своим детям трансграничную заботу и уход. Изменения семейных ролей отцов, вызванные отъездом их жен на заработки, имеют лишь кратковременный характер и не приводят к модернизации института отцовства как можно было бы ожидать. Таким образом, транснациональный опыт не способствует существенным изменениям украинской «культуры отцовства» в целом. Однако эти трансформации могут привести к прогрессивным изменениям в будущем, при условии, что они будут осмыслены и творчески использованы обществом на благо украинской семьи и государства в целом.

Список использованной литературы

1. **Théry I.** Transformation de la famille et «solidarités familiales»: question sur un concept // Repenser la solidarité. Paris: PUF, 2007. – P. 149–186.
2. **Bauman Z.** Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press, 2000. – 240 p.
3. **Urry J.** Sociology Beyond Societies. Mobilities for Twenty-First Century. London: Routledge, 2000. – 272 p.
4. **Золкіна М.** Сучасні українці: задоволеність життям, очікування від майбутнього, головні цінності // Громадська думка. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – 2012. – № 10, – С. 3–7.
5. **Widmer E.** Family configurations: a structural approach to family diversity. Ashgate Publishing Company, 2010. – 178 p.
6. **Особливості зовнішньої трудової міграції молоді в сучасних умовах.** – Київ: Державний інститут сім'ї та молоді, 2004. – 123 с.
7. **Erel U.** Migrant Women Transforming Citizenship: Life-stories From Britain and Germany. Ashgate Publishing Company, 2012. – 220 p.
8. **Hays Sh.** The Cultural Contradictions of Motherhood. New Haven, CT: Yale University Press, 1996. – 288 p.
9. **Tolstokorova A.** Multiple Marginalities: Gender Dimension of Rural Poverty, Unemployment and Labour Migration in Ukraine. Materials of the FAO-IFAD-ILO experts workshop “Gaps, trends and current research in gender dimensions of agricultural and rural employment: differentiated pathways out of poverty”. Rome, 31 March – 2 April, 2009. – Режим доступа: http://www.fao-ilo.org/fileadmin/user_upload/fao_ilo/pdf/Papers/17_March/Tolstokorova-final.pdf.
10. **Пелях М.** Влияние миграции на гендерные роли в Молдове // Гендер в развитии. – 2007. – № 8. – Режим доступа: <http://europeandcis.undp.org/news/show/6E57259E-F203-1EE9-B6FBF423A4395A5E>> (дата доступа 11. 01. 2008).

11. Толстокорова А. В. Жди и помни меня!: Транснациональная семья как объект гендерного анализа // Диаспоры. Независимый научный журнал – 2012. – № 2. – С. 25–60. **12. Left** behind left out. The impact on children and families of mothers migrating for work abroad. Shri Lanka: Save the Children, 2006. – 12 p. **13. Зойя Л.** Отец: Исторический, психологический и культурологический анализ. М. : Либроком, 2012. – 280 с. **14. Coltrane S.** “New” Fathers and Old Stereotypes: Representations of Masculinity in 1980s Television Advertising / Coltrane S., Allan K. // Masculinities. Vol. 2. – 1994. – № 4. – P. 43–66. **15. LaRossa R.** The Modernization of Fatherhood: A Social and Political History. – Chicago: University of Chicago Press, 1997. – 287 p. **16. Толстокорова А.** Who Cares for Carers?: Feminization of Labor Migration from Ukraine and its Impact on Social Welfare // International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs. – Vol. XVIII. – 2009. – № 1. – P. 62–84. **17. Соціальне обличчя** новітньої української трудової міграції: результати масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії. – Львів : Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи», 2003. – 40 с. **18. «Італійський синдром» і проблеми** трудової міграції // Соціальна наука 06.03.2010. <http://www.science-community.org/node/1314#_ftnref1> (дата доступу 14.08.2012).

Толстокорова А. В. Вплив трудової міграції на сімейні рольові моделі в українському транснаціональному батьківстві

Стаття присвячена дослідженню ефекту трудової міграції на українську транснаціональну сім'ю (ТС) в умовах відтоку жінок на роботу за кордон. Її мета – аналіз впливу трудової міграції на батьківські ролі й ідентичності членів українських ТС, у яких на заробітки їде мати. Робота базується на результатах польового дослідження, яке охоплює аналіз вторинних теоретичних джерел, контент-аналіз матеріалів преси, глибинні інтерв'ю й дискусії у фокус групі з 25 українськими експертами й 43 українськими мігрантами й членами їх родин; включене й невключене спостереження родин трудових мігрантів. Дослідження доводить, що досвід транснаціоналізму викликає зміни сімейних ролей і ідентичностей членів ТС. Однак вони зачіпають головним чином сімейні ролі матерів, які перебирають на себе функції основних годувальниць у родині, продовжуючи виконувати свої батьківські і сімейні ролі у транскордонному форматі, що призводить до їхнього подвійного рольового навантаження. У той же час трансформації сімейних ролей батьків, викликані від'їздом їхніх дружин на заробітки, мають лише короткостроковий характер і не сприяють модернізації інституту батьківства в Україні.

Ключові слова: українська транснаціональна родина, трудова міграція, сімейні рольові моделі.

Толстокорова А. В. Влияние трудовой миграции на семейные ролевые модели в украинском транснациональном родительстве

Статья посвящена изучению эффекта трудовой миграции на украинскую транснациональную семью в условиях оттока женщин на работу за рубеж. Ее целью является анализ влияния трудовой миграции на родительские роли и идентичности членов украинских ТС, в которых на заработки уезжает мать. Работа основывается на результатах полевого исследования, включающего анализ вторичных теоретических источников, контент-анализ материалов прессы, глубинные интервью и дискуссии в фокус группе с 25 украинскими экспертами и 43 украинскими мигрантами и членами их семей; включенное и невключенное наблюдение семей трудовых мигрантов. Исследование показало, что опыт транснационализма вызывает изменения семейных ролей и идентичностей членов ТС. Однако они затрагивают главным образом семейные роли матерей, которые принимают на себя функции основных кормилиц в семье, продолжая выполнять свои родительские и семейные роли в трансграничном формате, который приводит к их двойной ролевой нагрузке. В то же время трансформации семейных ролей отцов, вызванные отъездом их жен на заработки, имеют лишь кратковременный характер и не приводят к модернизации института отцовства в Украине.

Ключевые слова: украинская транснациональная семья, трудовая миграция, семейные ролевые модели

Tolstokorova A. V. Influence of labor migration on the family role models in Ukrainian transnational parenthood

The article is aimed on tracing effect of labor migration on Ukrainian transnational family (TF) under conditions of outflow of women abroad seeking work. The key goal of the article is analysis of the impact of labor migration on parenthood roles and family identities in mother-away TFs. Conclusions of the paper are drawn from the results of a multi-staged field research which covered analysis of secondary theoretical sources, overview of media materials, 25 in-depth interviews with expert in gender issues, social services, migration and social policy; semi-formal interviews and 2 focus-group discussions with 43 Ukrainian migrants, members of transnational families and actors of migrants' networks as well as participant and non-participant observation of migrants' daily practices in hosting societies. The research findings show that the experience of transnationalism and migration entail transformations in family roles and identities of TF members. The key argument of the paper is that the work abroad combined with care responsibilities conducted across great geographical distances effects gender roles and female identities of transnational mothers who assume the roles of providers in their families, while continuing to perform their parenthood and family roles across borders by means of "intensified motherhood". This entails their double burden and expands their family obligations, but does not lead to their improvement. Meanwhile, the changes in the gender roles of Ukrainian

fathers are only temporary, and do not entail tangible transformations in the institution of fatherhood in Ukraine overall. However this experience may have long-run effect, attracting public attention and effecting awareness of the society about the role, status and responsibilities of men as for their family and children.

Key words: Ukrainian transnational family, labor migration, family role models.

Стаття надійшла до редакції 2. 09. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

УДК 316.346

І. І. Мачуліна

ПРОФОРІЄНТАЦІЙНА РОБОТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Вибір професії, або професійне самовизначення – основа самоствердження людини в суспільстві, одне з головних рішень в житті. Вибір професії визначає дуже багато, а саме: ким бути, до якої соціальної групи належати, де і з ким працювати, який стиль життя обрати. Праця і професія є найважливішими умовами самовизначення, самоідентифікації та самореалізації особистості, тому на професійне самовизначення впливає не тільки усвідомлення людини себе як «суб'єкта праці», але й знання про «об'єкт праці» і характеристики самої професії. Для того, щоб молода людина не загубилася у світі професій, треба її інформувати про наявні «простори» самовизначення, які можуть належати до основи роздумів про своє професійне майбутнє. Свідоме ставлення до вибору професії – це, насамперед, наявність необхідних знань. До таких, у першу чергу, слід віднести системні знання про різні сфери людської діяльності, види і типи професій, їх зміст.

Сьогодні нерідко доводиться стикатися з таким фактом: деякі абітурієнти, вважають за краще в останню мить змінити не лише вищий навчальний заклад, але й обрати іншу спеціальність. Це не можна назвати вдалим і перспективним способом розв'язання проблем, оскільки він не забезпечує молоду людину цікавою роботою, не гарантує матеріального добробуту і в майбутньому не асоціюється у неї з успіхом. Така практика розцінюється як негативне явище. Те, що не має цінності, не бережеться і не примножується, тобто не розглядається як капітал [1, с. 100].

У сучасному суспільстві ринкова економіка не тільки створює сприятливі умови для вільної дії кожної людини, але й пред'являє до неї жорсткі вимоги – вміння самостійно обирати, готовність до непередбачених ситуацій. Розв'язання проблем підготовки людини до свідомого професійного самовизначення є життєво необхідним.

Для вітчизняної соціології проблематика професійного самовизначення молоді не є новою. Системне й інтенсивне вивчення цих проблем було розпочато в соціології радянського періоду. У фокусі соціологічного аналізу були соціальні чинники, що впливали на вибір професії, потреби суспільства в кадрах, взаємозв'язок суспільних потреб, системи освіти і життєвих планів молоді; на динаміку ціннісних

орієнтацій молодих фахівців, їхню поведінку у професійно-трудовій сфері. Це відобразилося в працях Є. І. Головахи, С. М. Іконникової, В. Т. Лісовського, М. Х. Тітми, М. М. Руткевича, Ф. Р. Філіппова та ін. Значним кроком уперед стало вивчення Г. А. Чередниченко, В. М. Шубкіним і В. Л. Оссовським престижу професій як відображення соціальної диференціації.

У період становлення і розвитку ринкової економіки проблеми професійного самовизначення продовжували вивчати Н. В. Паніна, В. І. Чупров, І. Л. Демченко, О. Г. Злобіна, Н. О. Победа, Л. Г. Сокур'янська, О. О. Яременко, В. В. Выборнова, О. М. Лободина, які розглядають професійне самовизначення з позицій саморегуляції відносин між особистістю та суспільством.

Великий досвід у сфері теорії професійного самовизначення накопичений у вітчизняній педагогіці та психології, який вдало сьогодні використовується і в соціології. Це класичні дослідження у сфері професійної орієнтації і консультування Є. А. Климова, В. В. Назимова, С. Н. Чистякової, які дали повне уявлення про виховну концепцію профорієнтації, її основних компонентів.

Незважаючи на велику кількість теоретичних підходів до дослідження проблем професійного самовизначення, залишається багато невирішених питань. Досі немає однозначної відповіді, коли саме формується у молоді інтерес до певних професій, як формується професійне самовизначення, які фактори впливають на професійне самовизначення на різних його етапах, з якого віку починати профорієнтаційну роботу, в якій послідовності необхідно здійснювати різні профорієнтаційні заходи тощо.

Отже, **мета статті** полягає у комплексному аналізі профорієнтаційної роботи як механізму професійного самовизначення сучасної молоді.

Профорієнтація – засіб допомоги в раціональному розв'язанні проблеми вибору професії та спеціальності з урахуванням соціально-економічної ситуації на ринку праці. Це науково обґрунтована система форм, методів, заходів впливу на осіб, які тільки вчаться або вже працевлаштовуються. Професійна орієнтація розуміється як процес визначення індивідом того виду трудової діяльності, в якій він хоче себе проявити, усвідомлення своїх здібностей до цього виду діяльності та обізнаності про канали й засоби засвоєння знань, вмінь і навиків для оволодіння конкретною професією [2, с. 202].

Питання професійної орієнтації хвилювало людство з середніх віків. У 1575 році в Іспанії вийшла книга лікаря Хуана Уарте «Дослідження здібностей до науки», яка принесла автору європейську славу. Це була перша в історії наукова праця, що поставила своїм основним завданням вивчення індивідуальних здібностей з метою професійного відбору.

На рубежі XX століття індустріальний прогрес зацікавив суспільство в розвитку професійної робочої сили. Виникнення професійної орієнтації пов'язують з появою першого кабінету професійної допомоги у 1903 р. у місті Страсбурзі (Франція). Через деякий час аналогічні осередки сприяння професійному самовизначенню молоді створюються у багатьох великих індустріальних центрах США, Великобританії, Франції. У місті Бостоні (США) у 1908 році професор Гарвардського університету Ф. Парсонс заснував «Бюро орієнтації» з метою допомоги школярам у визначенні їх життєвого шляху. Діяльність цього бюро прийнято вважати початком профорієнтаційного руху.

Робота цієї та інших профорієнтаційних служб того часу ґрунтувалася на відомій «трифакторній моделі» Ф. Парсонса, коли у претендента на ті чи інші види діяльності виявляли здібності і психологічні якості, співвідносили їх з вимогами професій, і вже на підставі цього видавали рекомендацію про придатність чи непридатність людини до даної професії.

Сьогодні однією з відомих є теорія профорієнтації Є. Клімова, який стверджує, що не професійна діяльність формує особистісні риси працівника, а навпаки, людина відповідно до своїх особистісних якостей належить до певного типу професій і згідно з ним обирає напрям своєї трудової діяльності. На думку вченого, відповідно до розробленої ним класифікації типів професій («людина – людина», «людина – природа», «людина – техніка», «людина – знакова система», «людина – художній образ»), професійні вимоги, що висуваються до людини, залежать від предмета праці.

У цілому, правильно організована профорієнтаційна робота є найважливішим чинником формування усвідомленого, обґрунтованого вибору професії. Результативність профорієнтації значною мірою залежить від того, як загальна цільова установка конкретизується в завданнях, змісті та методах здійснюваної роботи відповідно до вікових та індивідуальних особливостей, а також рівня поінформованості особистості про обрану професію.

Коли ж починається усвідомлення необхідності професійного вибору? Незважаючи на те, що в окремих випадках можна робити прогноз щодо майбутніх професійних переваг навіть у дітей 6–7 років (початок навчання в школі), більшість здійснює професійний вибір вже на останніх роках шкільного навчання або після отримання атестата про загальноосередню школу [1, с. 100]. Таким чином, профорієнтація охоплює найважливіші шкільні етапи професійного самовизначення людини.

У загальноосвітній системі під *професійною орієнтацією школярів* традиційно розуміється керований процес підготовки учнів до усвідомленого вибору професії, крім того, формування уміння співвідносити свої ідеали, мотиви та інтелектуальні здібності з громадськими цілями обраної професії, а також процес адаптації

старшокласників до обраної сфери освіти і професійної діяльності [3, с. 105].

На думку багатьох учителів і викладачів вищих навчальних закладів, кращій підготовці школярів до трудового життя і професійної діяльності сприяє спецкурс з основ вибору професії. За корисність цього нововведення висловилися 76% опитаних. 43% вважають, що такий курс слід було б включити в розклад уроків; 17% пропонують ввести обов'язковий факультатив, 15% – факультатив для охочих [4, с. 34].

Головна мета проведення професійних консультацій загальноосвітніми закладами в нинішніх умовах – це підвищення ефективності підготовки молоді до усвідомленого вибору професії, на яку є великий попит на ринку, а також орієнтування молоді на подальше професійне навчання. Виходячи з цієї мети, слід виокремити такі напрямки профконсультації:

- вивчення індивідуальних інтересів і нахилів учнів, їх цілеспрямований розвиток;
- формування у школярів суспільно значущих мотивів вибору професії;
- консультування учнів з питань продовження освіти, вибору професії та працевлаштування.

У більшості шкіл України в нинішніх умовах профконсультація характеризується такими напрямками:

- цілеспрямована планова робота зі старшокласниками з вивчення та розвитку професійних інтересів;
- участь старшокласників у продуктивній праці безпосередньо на різних видах підприємств;
- консультування учнів з питань продовження освіти, вибору професії та працевлаштування [5].

Важливе місце в системі формування професійного самовизначення посідають вищі навчальні заклади, в яких ведеться професійна підготовка. *Профорієнтація абітурієнтів* є найважливішим напрямком роботи ВНЗ особливо в умовах жорсткої конкуренції освітніх структур, і, як кожний вид діяльності, вона повинна оцінюватися. При цьому оцінка може мати соціальний або економічний характер. Соціальна ефективність роботи профорієнтації може визначатися мірою досягнення поставленої мети. Наприклад, якщо завданням ВНЗ є залучення абітурієнтів з високим рівнем підготовки, то для її досягнення проводяться олімпіади, конференції, вікторини, додаткові заняття з математики, інформатики, іноземної мови і з інших предметів. Економічна ефективність може характеризуватися умовним прибутком від набору студентів у вищий навчальний заклад.

Вищі навчальні заклади впливають на професійну орієнтацію учнів такими способами:

- розповсюдження по школах міста та області інформаційних буклетів;

- проведення днів відкритих дверей;
- проведення на факультетах екскурсій для школярів;
- організація спортивних змагань між старшокласниками та першокурсниками;
- проведення психологічних тренінгів зі старшокласниками;
- виїзд агітбригади в школи міста;
- проведення виїзних заходів «ярмарок професій»;
- організація на факультетах консультаційних пунктів для потенційних абітурієнтів та їхніх батьків;
- розміщення рекламних матеріалів у засобах масової інформації.

В обласних або міських *центрах зайнятості*, в департаментах зайнятості створюються відділи профорієнтаційної роботи з молоддю, де можна отримати інформацію про найбільш престижні професії, про професійні обов'язки спеціалістів різних професій, про заклади, де можна здобути обрану професію і т. д. Також проводяться дні відкритих дверей для старшокласників. Центри допомоги в працевлаштуванні, психологічній підтримці населення допомагають обрати професію з урахуванням індивідуальних інтересів і здібностей.

Таким чином, свідоме ставлення до вибору професії – це мотивована спрямованість особистості на усвідомлення соціального та особистісного значення вибору професії; оволодіння системними профорієнтаційними знаннями; активні способи підготовки до майбутньої праці і практична апробація своїх можливостей; самовиховання професійно важливих якостей. Саме тому профорієнтаційні заходи різного рівня є значущими для вирішення найголовнішого завдання в житті кожної людини – вибору майбутньої професії.

Список використаної літератури

- 1. Выборнова В. В.** Актуализация проблем профессионального самоопределения молодежи / В. В. Выборнова, Е. А. Дунаева // Социологическое исследование – 2006. – № 4. – С. 99–105.
- 2. Богомаз К. Ю.** Соціологія молоді: Навчальний посібник / К. Ю. Богомаз, І. І. Мачуліна, Л. М. Сорокіна. – Дніпродзержинськ : ДДТУ. – 2011. – 355 с.
- 3. Руткевич М. Н.** Социальная ориентация выпускников высшей школы // Социологическое исследование. – 1994. – № 12. – С. 103–108.
- 4. Толлок В.** Професійна орієнтація молоді: проблеми та перспективи / В. Толлок, О. Васильєва // Новий колегіум. – 2003. – № 2. – С. 33–37.
- 5. Вачевський М. В.** Підготовка молоді до вибору професії в сучасних умовах / М. В. Вачевський // Молодь і ринок. – 2002. – № 1. – С. 72–75.

Мачуліна І. І. Профорієнтаційна робота як соціальний механізм професійного самовизначення молоді

У статті акцентується увага на проблемі професійного самовизначення молоді. Зазначено, що в сучасному суспільстві ринкова економіка не тільки створює сприятливі умови для вільної дії кожної людини у виборі професії, але й ускладнює цей процес появою великої кількості професій, спеціальностей, що з'явилися останнім часом.

У статті проаналізована профорієнтаційна робота, яка є одним з головних механізмів професійного самовизначення. Профорієнтація розглядається як засіб допомоги у розв'язанні проблеми вибору професії та спеціальності з урахуванням соціально-економічної ситуації на ринку праці. Це науково обґрунтована система форм, методів, заходів впливу на осіб, які тільки вчаться або вже працевлаштовуються. Розглядаються особливості профорієнтаційної роботи у школі, вищих навчальних закладах, а також у центрах зайнятості.

Ключові слова: професія, праця, професійне самовизначення, профорієнтація, школярі, молодь.

Мачулина І. І. Профориєнтаційна робота як соціальний механізм професійного самоопределения молодежи

В статье акцентируется внимание на проблеме профессионального самоопределения молодежи. Отмечено, что в современном обществе рыночная экономика не только создает благоприятные условия для свободы в выборе профессии, но и усложняет этот процесс появлением большого количества новых специальностей, сфер деятельности, которые появились в последнее время.

В статье проанализирована профориєнтаційна робота, которая является одним из основных механизмов профессионального самоопределения современной молодежи. Профориєнтація рассматривается как средство помощи в решении проблемы выбора профессии и специальности с учётом современной социально-экономической ситуации на рынке труда. Рассматриваются особенности профориєнтаційной работы в школе, высших учебных заведениях, а также в центрах занятости.

Ключевые слова: профессия, труд, профессиональное самоопределение, профориєнтація, школьники, молодежь.

Machylina I. I. Vocational orientation work as social mechanism of professional self-determination of the youths

In the article attention is paid on the problem of professional self-determination of the youth. It is marked that in modern society a market economy does not only create favourable terms for the free action of everybody in the choice of profession but also complicates this process by emekging of plenty of new specialties, spheres of activity, that appeared lately.

For this reason in this article analyzed vocational orientation work as one of basic mechanisms of professional self-determination of the modern youth. Vocational orientation is examined as means of help in decision taking in choice of profession and speciality, taking into account a modern socio-economic situation at the market of labour. It is the scientifically reasonable system of forms, methods, measures of influence on young people that only study or placed in a job already. Professional orientation understood as a process of identification by the individual of that type of labour activity in that he wants, awareness of one's abilities for this type of activity and awareness about channels and facilities of mastering of knowledge, abilities and skills for a capture by a concrete profession.

The features of vocational orientation work are examined at school, higher educational establishments, and also in the centers of employment.

Key words: profession, labour, professional self-determination, vocational orientation, schoolboys, young people.

Стаття надійшла до редакції 30. 09. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

**КАФЕДРА: МЕТОДИКА І ДОСВІД ВИКЛАДАННЯ
СОЦІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

УДК 316.1 : 303.622

О. С. Тягнибедина

**О НЕКОТОРЫХ ТРУДНОСТЯХ ПОНИМАНИЯ
РЕСПОНДЕНТАМИ ВОПРОСНО-ОТВЕТНОГО
КОМПЛЕКСА СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ АНКЕТЫ**

В социологическом исследовании особая роль принадлежит вопросам, которые помогают социологу собрать сведения, необходимые ему для дальнейшей работы над программным вопросом. Эти вопросы, обращенные к респондентам, называются анкетными. Поскольку разрешение программных вопросов осуществляется в значительной степени при наличии ответов на анкетные, то важным является сам процесс понимания респондентами вопросно-ответной процедуры.

Социологи считают, что понимание вопросно-ответного комплекса – это сложный процесс, требующий специального изучения. Более того, «ошибки выборки и даже интерпретации результатов исследования не столь значительны по сравнению с отклонениями, вызванными непониманием формулировки вопроса» [2, с. 63].

В связи с этим студентам-социологам необходимо знать, какие трудности могут возникнуть у респондентов в процессе понимания вопросов социологической анкеты и ответов на них.

Следует отметить, что «под вопросами анкеты понимаются все речевые сообщения как в вопросительной, так и в утвердительной или отрицающей формулировках, предлагаемые социологом респонденту и побуждающие последнего письменно реагировать на это высказывание... Под вопросом понимаются как собственно вопрос, так и высказывание, незаконченное предложение, таблица, требующие самостоятельного формулирования ответа, а также – в случае восприятия закрытых вопросов – соединение вопроса с готовыми вариантами ответов на него» [2, с. 60].

Социологи уделяют особое внимание тщательному изучению реально возникающих затруднений восприятия и понимания вопросно-ответного комплекса анкеты. Существует понятие «трудный вопрос». Социолог И. А. Бутенко вводит понятие трудного вопроса в широком и узком смыслах. «В широком смысле трудным можно назвать любой вопрос, вызывающий какие-либо затруднения восприятия и понимания независимо от того, лексическими, логическими, эмоциональными,

социальными или иными факторами они порождены, и приводящий к нарушению обычных реакций респондента» [2, с. 65].

В связи с тем, что для респондента суть массового опроса сводится к вопросно-ответной процедуре, осуществляемой в письменной форме, вводится понятие трудного вопроса в узком смысле: это вопрос, вызывающий затруднения, связанные с восприятием письменного текста.

И. А. Бутенко считает, что затруднения этого рода могут возникнуть на следующих стадиях понимания вопроса: при восприятии вопроса; при понимании задачи, поставленной вопросом; при понимании альтернатив; при формировании ответа [2, с. 65].

Рассмотрим трудности, возникающие при восприятии вопроса как речевого сообщения. Обычно они появляются в самом начале работы респондента с анкетой и связаны с чисто внешними признаками вопроса. Это такие виды трудностей: восприятие таблиц, восприятие расположения вопроса; восприятие длинных формулировок; восприятие незнакомых слов.

Восприятие табличных вопросов. В анкетах довольно часто используется табличный, или комбинированный, тип вопроса. Это особый способ построения вопроса.

Пример:

«Скажите, почему Вы решили уйти из фирмы?»

Варианты ответов	Является основной причиной	Является не основной причиной	Не является причиной увольнения
Из-за низкой зарплаты	1	2	3
Из-за плохих условий труда	1	2	3
Из-за плохих отношений с начальством	1	2	3
Из-за плохих бытовых условий	1	2	3

По сути дела здесь представлен не один вопрос, а группа вопросов (поэтому его называют комбинированным), объединенных единой формой (поэтому его и называют табличным). Социологи довольно охотно пользуются табличными вопросами.

Во-первых, эти вопросы «очень емкие и в то же время занимают мало места... Во-вторых, применение такого типа вопроса выгодно с точки зрения графического оформления анкеты. Они снимают монотонность, вносят разнообразие в анкету, когда исследователь

перебивает серию традиционно построенных вопросов такими табличными вопросами» [1, с. 41].

Однако они довольно трудны для респондентов. Их сложнее понимать и на них трудно отвечать, особенно тем, кто не имеет навыков работы с текстом. Действительно, приведенным вопросом респонденту предлагается довольно сложная задача в три этапа найти правильный ответ. Это значит, что ему надо построить 12 дихотомических вопросов типа «является ли основной причиной Вашего ухода из фирмы низкая зарплата» («да», «нет»), «является ли низкая зарплата не основной причиной ухода» («да», «нет»), «низкая зарплата не является причиной ухода» («да», «нет»), «являются ли плохие условия труда основной причиной ухода из фирмы» («да», «нет»), «являются ли плохие условия не основной причиной ухода» («да», «нет»), «плохие условия труда не являются причиной ухода» («да», «нет») и т. д. [1, с. 32].

Социолог И. А. Бутенко отмечает: «Трудности, связанные с восприятием респондентами вопросов в табличной форме, выражаются в нежелании значительного числа опрошенных отвечать на них по существу. Об этом свидетельствует, в частности, такой факт: в анкете «Читатель о своей газете» на обычные вопросы в среднем приходится 9.8% ответов типа «затрудняюсь ответить», а на вопросы в табличной форме их около 16%» [2, с. 67].

По данным, полученным Л. Я. Аверьяновым, «на табличные, или комбинированные, вопросы не отвечают от 15 до 30% опрошенных, иногда и больше, в зависимости от сложности построения и содержания подвопросов. Кроме того, значительно снижается чистота ответов» [1, с. 41].

Несмотря на трудности в применении табличных вопросов, отказываться от них нецелесообразно. Эти вопросы, как отмечалось, имеют свои преимущества. Однако пользоваться вопросами в табличной форме «следует аккуратно, не злоупотреблять, т. е. вводить в анкету не больше трех – четырех, делая их по возможности проще, понятнее, постоянно давая разъяснения в тексте и при устном инструктировании об особенностях их заполнения. Строить эти вопросы желательно по единому образцу, чтобы, раз увидев и поняв данный тип вопроса, респондент не тратил в дальнейшем усилий на их понимание. Каждый такой вопрос должен быть тщательно обработан при пилотажном (пробном) исследовании. Только при таком подходе табличные, или комбинированные, вопросы могут использоваться достаточно эффективно» [1, с. 42].

Обратим внимание студента-социолога на такую трудность восприятия вопроса, как расположение вопроса.

Исследователи отмечают, что неудачное размещение вопроса не побуждает респондента к его осмыслению. В частности, нельзя признать удачным такое оформление вопроса:

«Что, по Вашему мнению, является главным для сплочения Вашей семьи и что имеет наименьшее значение?» [2, с. 68].

Наименьшее значение		Наибольшее значение
31	Любовь супруга	40
31	Дружеская привязанность	41
32	Дети	42

Трудности восприятия вопроса возникают также при размещении одного вопроса на двух страницах. «Добросовестный респондент будет вынужден возвращаться к первым строкам, к началу вопроса, недобросовестный – отвечать, не очень задумываясь о полноте или частичности восприятия. Расположение вопроса на разных страницах даже в пределах одного разворота считается недопустимым» [2, с. 68].

Существует тесная зависимость восприятия вопроса от такой его формальной характеристики, как длина. Исследования показывают, что «длина высказывания не имеет особого значения для воспринимающего человека примерно до уровня 11 слов. Если же фраза включает больше 11 слов, восприятие существенно ухудшается» [2, с. 68].

Было замечено, что длинные формулировки вопросов, как и заранее сформулированные ответы (альтернативы) для них, чаще оказывались опущенными в ходе заполнения анкеты, чем другие. Поэтому при разработке анкеты целесообразно избегать длинных вопросов. И. А. Бутенко приводит пример: «В пробном исследовании был задан вопрос: «Если Ваше мнение не совпадает с мнением авторов статей, то ответьте, пожалуйста, были ли такие расхождения по следующим вопросам...» С учетом трудностей восприятия длинных вопросов он был впоследствии сформулирован так: «Возможно, Ваше мнение не всегда совпадает с мнением авторов статей. Ответьте, пожалуйста, были ли такие расхождения по следующим вопросам...». То же самое относится к формулировкам альтернатив: они должны быть примерно равной длины, чтобы респонденту было одинаково легко (сложно) читать их» [2, с. 68].

Социолог Л. Я. Аверьянов также считает, что «проблема многословности касается не только вопроса, но и его альтернатив. Как и вопрос, альтернативы должны быть краткими, четкими и ясными для понимания» [1, с. 139].

Пример вопроса, содержащего длинные, многословные формулировки альтернатив:

«Скажите, пожалуйста, считаете ли вы любовь достаточным условием для замужества (женитьбы)?

01 – да, считаю, что любовь это единственное и достаточное условие для замужества (женитьбы) и без нее семейное счастье просто невозможно;

02 – да, считаю, но в совокупности с другими не менее важными качествами человека такими как доброта, хорошее положение в обществе, любовь к детям и пр.;

03 – конечно, любовь – это хорошо, но недостаточно для решения такого важного вопроса как замужество (женитьба). Есть другие, более важные и существенные условия;

04 – для женитьбы (замужества) и дальнейшей хорошей семейной жизни выходить по любви совсем не обязательно. Самое главное, как говорят, чтобы был хороший, надежный человек и тогда все будет нормально».

Лаконичный вариант этого же вопроса:

«Скажите, пожалуйста, считаете ли Вы любовь достаточным условием для замужества (женитьбы)?»

01 – да, считаю достаточным условием;

02 – да, наряду с другими качествами человека;

03 – нет, не обязательно;

04 – совсем не обязательно».

По мнению Л. Я. Аверьянова, «хотя первый вариант вопроса кажется более привлекательным, более доходчивым, если таких вопросов в анкете будет несколько, то такое неоправданное многословие быстро утомит респондента» [1, с. 139].

Нередко значительные трудности возникают у респондента при восприятии вопроса, содержащего незнакомое слово. Так, социолог И. А. Бутенко считает, что можно ожидать малоосмысленного ответа или даже пропуска на вопрос типа: «Кто распоряжается в Вашей семье домашним бюджетом?», «Часто ли у Вас в коллективе бывают конфликты?» [2, с. 69]. Дело в том, что респондент, встретив явно незнакомое слово (преимущественно заимствованное из другого языка), «может просто отказаться от дальнейших попыток понять вопрос, даже если в нем имеются какие-то подсказки или смысл его можно восстановить из контекста. Поэтому употребление незнакомых слов крайне нежелательно» [2, с. 69].

Л. Я. Аверьянов советует социологам при формулировке вопросов анкеты стараться не употреблять иностранных слов, которые могут быть непонятны большинству респондентов. Иностранные слова «вполне можно заменить соответствующим русским словом. Так, в различных анкетах употребляется слово «категория»: «Имеются различные категории работающих, которые...?» Лучше сказать не «категория», а «группы». Или другой пример: «Отметьте, пожалуйста, интенсивность Вашего включения в следующие виды досуга». «Интенсивность» можно заменить и сказать: «как часто Вы занимаетесь тем или иным видом досуга», да и вместо термина «досуг» лучше использовать понятие «свободное время» [1, с. 111].

Таковы затруднения первой стадии понимания вопроса, т. е. стадии его восприятия.

Рассмотрим далее вторую стадию понимания вопроса – понимание задачи, поставленной вопросом. Трудности понимания задачи обусловлены следующими факторами: непониманием ключевых слов; наличием абстрактных слов; множественностью вопроса.

Поговорим о понимании ключевых слов вопроса. Установлено, что «возможны случаи, когда вследствие непонимания ключевых слов вопроса или ответа, респондент все же что-то отвечает, и исследователь не всегда в состоянии отличить его ответ от остальных» [2, с. 70]. В связи с этим необходимо добиваться единообразного истолкования основных, ключевых слов вопроса социологом и всеми респондентами.

Как конкретно этого достичь?

Социолог И. А. Бутенко предлагает следующее: «В вопросе лучше не пользоваться терминами. Их понимание бывает далеко не однозначно и для социологов, в сознании же респондентов оказывается чрезвычайно расплывчатым. Когда человек не понимает то или иное слово, ему гораздо проще пропустить вопрос или дать на него мнимо осмысленный ответ, чем выяснять специально, что имелось в виду. Ситуация несколько облегчается тем, что плохо воспринимаемые термины легко могут быть обнаружены на стадии разработки анкеты» [2, с. 70].

Иначе обстоит дело со словами естественного (обыденного) языка. Зачастую уточнить значение общепринятых слов оказывается чрезвычайно трудно. Можно рассмотреть в качестве примера такой вопрос: «Имеется ли в Вашей семье домашняя библиотека?».

Что такое «домашняя библиотека»? У всех ли респондентов едины критерии, по которым то или иное количество книг оказывается достаточным для того, чтобы его назвать библиотекой? Или вообще речь идет о библиотеке, которая размещена в доме, где живет респондент? «Слова эти не вызывают дополнительных вопросов, но их понимание может быть различным» [2, с. 71].

Из этого следует, что в пробном (пилотажном) «исследовании совершенно необходимо не только специальное наблюдение за поведением респондентов при ответах на вопросы, ... но и изучение того, как они понимают вопросы» [2, с. 71]. В процессе проведения пробного опроса можно установить, какая часть респондентов не смогла адекватно интерпретировать значение тех или иных ключевых слов. Очевидно, что значение слов, которые чаще употребляются, известны лучше. Поэтому при составлении анкетного вопроса социологу важно учитывать частотность ключевых слов, используя частотный словарь. Не вызывает сомнения тот факт, что возможность однозначной интерпретации сравнительно редко употребляемых слов крайне невелика.

«При формулировании вопросов необходимо следить за тем, чтобы в анкете не оказались слова, подвергающиеся операционализации

в программе, представляющие собой обозначение целей и задач исследования» [2, с. 72].

Важно обратить внимание еще на одно обстоятельство. Известно, что понимание вопросов более адекватно у тех, кто владеет бóльшим словарным запасом. С другой стороны, свехупрощенный вопросник может быть воспринят и расценен некоторыми респондентами как выражение недоверия к их интеллектуальным способностям. «Поэтому перед исследователем всегда стоит трудная задача отыскать оптимальный вариант формулировки вопроса, отвечающий уровню грамотности и образования предполагаемых респондентов» [2, с. 72].

В социологических анкетах встречаются вопросы, изучающие интенсивность протекания процесса. В их формулировки входят абстрактные слова: «как», «как часто», «редко», «больше», «меньше», «много», «мало» и т. п. Эти вопросы используются социологами довольно охотно, но они трудны для анализа, поскольку интерпретация указанных абстрактных слов не одинакова у разных людей.

Возьмем, например, вопрос: «Как часто Вы смотрите телевизор?» (варианты ответа: очень часто, часто, редко, очень редко). Здесь неясно, что значит часто или редко смотреть телевизор? Не может это не вызвать у респондента, добросовестно относящегося к исследованию, вопросы типа: «А в среднем 5 часов в день – это часто?» или «Два часа в день – это редко или часто?»

Социолог Л. Я. Аверьянов приводит такие общепринятые данные. Для человека с высшим образованием «часто смотреть телевизор» – это в среднем один – два часа в день, для людей с начальным образованием это может быть и пять, и шесть часов [1, с. 53].

Чтобы социолог и респондент говорили на одном языке, понимали друг друга, в анкете необходимо формулировать контрольные вопросы. Скажем, после вопроса «Как часто Вы смотрите телевизор?» (ответ: «часто») задается следующий вопрос: «Скажите, пожалуйста, сколько примерно часов ежедневно Вы проводите у телевизора?» (ответ: «примерно 2 часа»). Контрольным вопросом можно определить, как понимает респондент слово «часто», поскольку его понимание может весьма отличаться от общепринятого.

Значительные трудности при понимании задач, поставленных перед респондентами, возникают в тех случаях, когда в анкетах под видом одного вопроса задается несколько (два – три и более) вопросов. Это вопросы, характеризуемые органической множественностью. «Органическая множественность – это характеристика некорректного вопроса, обозначающая, что в нем совмещается несколько вопросов» [2, с. 75]. Например: «Знаете ли Вы, какие спортивные секции работают в спортивном комплексе и их расписание?» По существу здесь задано два вопроса: «Какие спортивные секции работают?» и «Знаете ли Вы расписание спортивных секций?» Такой сдвоенный вопрос ставит респондента в довольно трудное положение, поскольку тот или иной

ответ может соответствовать одному вопросу и не соответствовать другому. Респондент может знать, какие секции работают в спортивном комплексе, но не знает их расписания [1, с. 95].

Другой пример. Фрагмент анкеты:

«Допустимо ли подсказывать на экзамене, на уроке или давать списывать? (Возможен один вариант ответа).

01 – да;

02 – в одних случаях допустимо, в других – нет;

03 – нет;

04 – затрудняюсь с ответом».

Здесь сочетается сразу несколько хотя и близких, но не тождественных вопросов: о допустимости подсказывания на экзаменах, на уроках, о позволении списывания на экзаменах, на уроках. Совмещение этих задач в одном вопросе представляет собой трудность для респондентов.

По мнению Л. Я. Аверьянова, «ошибка множественности вопросов довольно распространена и вызвана стремлением исследователя снять как можно больше информации в одном вопросе, что приводит к логическому нарушению, а следовательно и к неверно поставленному вопросу» [1, с. 96].

Рассмотрим третью стадию понимания анкетного вопроса – понимание альтернатив, или понимание готовых вариантов ответа. Здесь речь пойдет о трудностях, связанных с ответами на закрытые вопросы. Это, прежде всего, лексические трудности, а также понимание градаций шкал [2, с. 76].

Лексические трудности понимания альтернатив вопроса могут быть связаны с неоднозначностью толкования отдельных слов и понятий. «Так, в вопросе «Есть ли у Вас семья?» в качестве ответов предлагались варианты: «нет», «да», «есть, но нет детей», «да, есть, и есть один ребенок». Совершенно очевидно, что социолог под «семьей» имел в виду супружескую пару. Непонятно, какую позицию следует отметить респонденту, живущему, например, в семье родителей» [2, с. 76].

С какими трудностями сталкивается респондент при понимании градаций шкал? Шкалы – это измерительный инструмент, иногда используемый при формулировке анкетных вопросов, построенных особым образом. Они представляют собой довольно сложную процедуру количественного выражения некоторых качественных явлений. Обычно под шкалированием понимают упорядоченный числовой ряд. Предлагая респонденту шкалу, просят выбрать число (балл), цифру на данной шкале, которая соответствовала бы его мнению относительно количественной оценки тех или иных явлений. Например, если респондент считает, что отношения в коллективе, где он трудится, очень хорошие, то он указывает максимальный балл, если очень плохие, то выбирает минимальный [1, с. 75].

Социологические шкалы могут выглядеть так:

I. «Как часто Вы ходите в театр?»

Очень часто	Довольно часто	Редко	Довольно редко	Практически не хожу в театр
5	4	3	2	1

II. «Оцените, пожалуйста, по 7-балльной шкале уровень дружеских отношений в Вашей группе».

В небольшой степени   1 2 3 4 5 6 7   В большой степени
01   02   03   04   05   06   07

III. «Оцените, пожалуйста, по 10-балльной шкале удовлетворенность теоретическими знаниями, полученными в процессе обучения»

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Не удовлетворен

Удовлетворен

Очевидно, что социологические шкалы могут иметь различную длину, включая то или иное число градаций.

Трудности понимания респондентами градаций шкал связаны «с проблемой соотнесения мнения с его количественным выражением» [2, с. 77].

Социолог И. А. Бутенко полагает, что у респондентов могут возникать трудности при восприятии шкал любой длины. «Когда респонденту предлагается всего лишь три варианта, типа «хорошо», «плохо» и «трудно сказать», ему бывает нелегко столь категорично выразить свое отношение, вследствие чего большое число «голосов» нередко выбирают нейтральные ответы». Немалые трудности вместе с тем вызывает и выбор из семи позиций шкалы, включающей примерно такие градации:

1. Очень доволен.
2. Не очень доволен.
3. Скорее доволен, чем недоволен.
4. Скорее недоволен, чем доволен.
5. Не очень недоволен.
6. Не доволен.
7. Затрудняюсь ответить.

Здесь не слишком очевидно различие между 2-й и 3-й, 4-й и 5-й позициями. К тому же наличие отрицания служит дополнительной причиной трудности. Отсюда – заминка у респондентов, которая заставляет некоторых из них перечитывать предложенные варианты ответов еще раз или отказаться от попытки отвечать» [2, с. 77].

Социолог Л. Я. Аверьянов связывает трудности понимания респондентом социологической шкалы с ее длиной... «Большое значение имеет длина шкалы... Необходимо учитывать также, насколько конкретный респондент способен воспринять многомерную шкалу.

Восприятие зависит и от его общей культуры, и от уровня образования, и от умения аналитически мыслить, и от степени информированности, порога чувствительности и пр.» [1, с. 79].

Например, тот или иной рабочий может достаточно четко определить, как расходуется его зарплата хоть по стобалльной системе, но при оценке уровня собственного умственного или психологического напряжения на работе он вряд ли осилит десятибалльную шкалу. «В вопросе «Скажите, пожалуйста, насколько Вы устаете на работе?» – лучше предлагать пятибалльную шкалу: «очень устаю»; «устаю, но не очень»; «немного устаю»; «практически не устаю»; «совсем не устаю». Предъявлять больше баллов для оценки усталости – значит получить по сути искаженные данные» [1, с. 79].

Завершающая, четвертая стадия понимания анкетного вопроса – формирование ответа.

По мнению И. А. Бутенко, трудности формирования ответа можно считать объективной характеристикой вопроса с большими оговорками, так как они более обусловлены качествами респондента. Но, тем не менее, при формулировке вопроса социологу следует учитывать такие трудные для респондента моменты, как трудности выбора ответа; трудности припоминания; трудности воображения; трудности исчисления [2, с. 77].

Рассмотрим трудности выбора ответа. Принятие решения относительно совпадения мнения с одним из предложенных заранее во многом зависит от качеств самого респондента. Но вместе с тем значительные трудности в формировании ответа обусловлены признаками самого вопроса. В частности, немалые трудности при выборе ответа вызывает уже упомянутая органическая множественность вопроса.

И. А. Бутенко рассматривает такой пример. При использовании «вопроса, характеризующегося органической множественностью: «Часто ли у Вас возникает желание послушать музыку, или почитать художественную литературу, или посетить театр, или пойти на художественную выставку?» – резко возрастает число отказавшихся отвечать на вопрос (оно в 1,2 раза выше, чем в среднем по анкете). Сами респонденты нередко уточняют вариант ответа, указывая, к какому виду деятельности относится их оценка («очень часто – слушать музыку, не очень часто – посещать театр» и т. п.)» [2, с. 78].

Трудности припоминания испытывает респондент, отвечая на фактологические вопросы о прошлом, когда речь идет о необходимости что-либо вспомнить. Обращаясь к воспоминаниям, люди далеко не всегда могут воспроизвести ход какого-то события. По истечении некоторого времени прошлое событие представляется человеку в ином свете: оценки могут меняться и под влиянием новых фактов.

Л. Я. Аверьянов приводит такой пример: «Исследуя однажды жилищные условия респондентов, которые они имели 15 лет назад, мы

неожиданно выяснили, что в зависимости от увеличения или сохранения численности проживающих в квартире ее общий метраж в восприятии жильцов уменьшается или увеличивается. Это можно объяснить тем, что перенаселенная квартира рассматривается как маленькая, а малонаселенная – как большая ... Как видим, при этом произошла подмена понятий, в результате чего полученная информация не отразила той реальности, которая исследовалась социологом» [1, с. 52].

Трудности воображения возникают у респондента при ответе на фактологические вопросы, касающиеся будущего действия. Исследования показывают, что не все респонденты равно способны представить себе то или иное возможное в будущем положение и высказать обоснованные предположения о своем поведении в нем или по отношению к нему. Более того, способность к воображению не коррелирует с социально-демографическими характеристиками респондентов. Поэтому при интерпретации ответов необходимо обратить внимание на то, что буквальное понимание высказываний респондентов будет иметь мало смысла.

«Когда социолог спрашивает, как бы поступил респондент, если бы он встретился на улице с хулиганом, то он фактически снимает информацию не о факте поведения, а установку на действие. Если респондент отвечает, что обязательно дал бы отпор (на самом деле частенько бывает наоборот), то ответ его отражает не реальное поведение, а только его мнение по этому действию, что далеко не одно и то же» [1, с. 52].

Трудности исчисления возникают в том случае, когда к респонденту обращаются с просьбой подсчитать что-либо. Далеко не всегда респонденты оказываются в состоянии быстро вычислять, не у всех возникает желание проделать это. Чрезвычайно трудным с точки зрения исчисления является, например, вопрос:

«Сколько примерно денег в месяц в Вашей семье уходит на: (без учета праздников и приема гостей)

- питание
- алкогольные напитки
- на коммунальные и бытовые нужды
- на одежду: и т. п.»

Очевидно, что такие подсчеты трудно сделать сразу, не сверяясь с книгой учета расходов (если она вообще у респондентов существует). Не все респонденты захотят тратить дополнительно время на припоминание [2, с. 80]. Формулируя вопросы, требующие исчисления, исследователю необходимо знать, как воспринимают их респонденты.

Рассматривая затруднения, которые испытывает респондент в процессе понимания вопросно-ответного комплекса, следует обратить внимание на созвучные позиции типа «затрудняюсь с ответом», «трудно сказать», «не помню», «не знаю», которыми обычно завершается список подсказок закрытого вопроса.

Если респондент, отвечая на вопрос, выбирает альтернативу «затрудняюсь с ответом», то это не значит, что такой выбор всегда обусловлен именно каким-либо типом ошибки, допущенной исследователем при формулировании вопроса и вызвавшей затруднение у респондента.

Важно знать, что в тех случаях, когда набор подсказок не устраивает респондента, когда мнение респондента не сформулировано или не осознано, обычно предусматриваются вышеуказанные позиции. Респонденту дается «возможность уклониться от ответа на закрытый вопрос...». Формула уклонения от ответа подчеркивает, что респонденту предоставляют достаточную свободу. Это побуждает его более добросовестно относиться к опросу в целом. Замечено, что отсутствие такой формулы там, где она явно предполагается содержанием вопроса, повышает процент вообще уклоняющихся от участия в опросе» [4, с. 256].

Правомерность присутствия в социологическом вопросе альтернативы «затрудняюсь с ответом» можно обосновать, опираясь на многозначные логики. Они используются при моделировании систем с наличием элемента неопределенности. В частности, простейшим примером применения трехзначной логики являются ответы на вопросы: «да», «нет», «затрудняюсь ответить» [3, с. 426].

А. Д. Гетманова считает, что при построении социологических вопросов можно «использовать многозначные логики с различными значениями истинности, т. е., например, 6-ти, или 8-ми, или 9-ти, или 12-значные логики» [3, с. 426]. Одно из значений истинности многозначной логики будет соответствовать ситуации, когда респондент не знает ответа или думает неопределенно, что и будет зафиксировано альтернативой «не знаю» или «затрудняюсь ответить».

Важно иметь в виду, что социологи считают такого рода ответы респондентов малоинформативными.

В заключение необходимо отметить следующее.

Трудности, возникающие у респондента на любой стадии понимания социологического вопроса, могут оказаться причиной отказа от дальнейшей работы с анкетой. Поэтому признаки трудного вопроса следует систематически изучать.

Предварительная оценка трудности вопроса позволит впоследствии избежать или, по крайней мере, уменьшить количество малоинформативных ответов (пропусков и ответов типа «затрудняюсь с ответом»), а также ошибочной информации, обусловленной неполнотой или отсутствием понимания респондентами вопросно-ответного комплекса социологической анкеты.

Список использованной литературы

1. Аверьянов Л. Я. Социология: искусство задавать вопросы / Аверьянов Л. Я. – М., 1998. – 188 с. **2. Бутенко И. А.** Анкетный опрос

как общение социолога с респондентом / И. А. Бутенко. – М. : Высшая школа, 1989. – 176 с. 3. Гетманова А. Д. Логика / Гетманова А. Д. – М. : Добросвет, 2000. – 470 с. 4. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования / В. А. Ядов. – М. : Добросвет, 1999. – 595 с.

Тягнібедіна О. С. Про деякі труднощі розуміння респондентами комплексу питання – відповідь в соціологічній анкеті

У статті розглядається важлива для професійної підготовки студентів-соціологів проблема труднощів розуміння респондентами питань і відповідей соціологічної анкети. Для респондента суть масового опитування зводиться до процедури питання-відповіді, здійснюваної у письмовій формі. У зв'язку з цим важке питання – це питання, що викликає утруднення, пов'язані зі сприйняттям письмового тексту. Автор статті аналізує різного роду ускладнення, що виникають на таких стадіях розуміння питання: при сприйнятті питання, при розумінні завдання, поставленого питанням, при розумінні альтернатив, при формуванні відповіді.

Автор підкреслює, що труднощі, котрі виникають у респондента на будь-якій стадії розуміння соціологічного питання, можуть стати причиною відмови від подальшої роботи з анкетною. Тому ознаки важкого питання слід систематично вивчати.

Ключові слова: важке питання, труднощі сприйняття питання, труднощі розуміння завдання, поставленого питанням, труднощі розуміння альтернатив, труднощі формування відповіді.

Тягнібедина О. С. О некоторых трудностях понимания респондентами вопросно-ответного комплекса социологической анкеты

В статье рассматривается важная для профессиональной подготовки студентов-социологов проблема трудностей понимания респондентами вопросов и ответов социологической анкеты. Для респондента суть массового опроса сводится к вопросно-ответной процедуре, осуществляемой в письменной форме. В связи с этим трудный вопрос – это вопрос, вызывающий затруднения, связанные с восприятием письменного текста. Автор статьи анализирует различного рода затруднения, возникающие на следующих стадиях понимания вопроса: при восприятии вопроса, при понимании задачи, поставленной вопросом, при понимании альтернатив, при формировании ответа.

Автор подчеркивает, что трудности, возникающие у респондента на любой стадии понимания социологического вопроса, могут оказаться причиной отказа от дальнейшей работы с анкетой. Поэтому признаки трудного вопроса следует систематически изучать.

Ключевые слова: трудный вопрос, трудности восприятия вопроса, трудности понимания задачи, поставленной вопросом, трудность понимания альтернатив, трудность формирования ответа.

Tyagnibedina O. S. Some difficulties of respondents' understanding of a question–answering complex of a sociological questionnaire

The article touches upon a problem of some difficulties of respondents' understanding of questions and answers of a sociological questionnaire. The problem is very important for the professional training of the future sociologists. For a respondent the main point of the mass survey is reduced to a question-answer procedure, carried out in writing. In this respect, difficult question is the question, that causes difficulties, connected with the perception of the written text.

The author analyzes various difficulties, arising during different stages of understanding: the perception of the issue, while understanding of the task, raised by the question, while understanding the alternatives, while forming the response.

The author stresses that difficulties, arising at any stage of the understanding of a sociological question, can cause the refuse of a respondent to work with the questionnaire. That's why signs of difficult questions should be systematically studied.

Keywords: difficult question, difficulties during the perception of the question, difficulties of the understanding of the task, arising by the question, difficulties of the understanding of alternatives, difficulties of forming the response.

Стаття надійшла до редакції 02. 09. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор

Кононов І. Ф.

РОЗДУМИ НАД КНИГАМИ

САМОИДЕНТИФИКАЦІЯ СУБ'ЄКТА І ТОПОЛОГІЯ ДИСКУРСИВНИХ ПРОСТРАНСТВ

Рецензія на кн.: Палагута В. І. Самоідентифікація соціального суб'єкта в дискурсивних пространствах. Монографія / Вадим Іванович Палагута. – Дніпропетровськ : Інновація, 2010. – 440 с.

Книга дніпропетровського соціального філософа – поздній цвет постмодернізму. Она демонструє, що семена цього учения способны приживаться на нашом черноземі и давать урожай. Сейчас о постмодернізмі можно говорить как о выдохшемся идеологическом проекте, сходящем вместе со своими создателями с исторической сцены. Но творцы его были талантливыми теоретиками, а поэтому среди опадающей шелухи идеологии проглядывают ценные семена идей, способных к жизни в других теоретических контекстах.

В своей монографии В. И. Палагута рассматривает важнейшие для всего обществознания вопросы: природа социальности, онтологическое измерение субъекта, самоидентификация как способ производства субъективности, дискурс, социальное пространство. Структура монографии, состоящей из 4-х разделов, выглядит как достаточно стройная цепь импликаций: автор начинает с современного состояния проблемы субъекта (Раздел 1. «Субъективность как современная социально-философская проблема»), что дальше позволяет ему перейти к рассмотрению самоидентификации как процесса производства субъективности (Раздел 2. «Самоидентификация субъекта в свете феномена социального»), дискурсивных практик, которые обеспечивают самоидентификацию (Раздел 3. «Дискурсивные практики субъекта как социальные неравенства») и социального пространства (Раздел 4. «Социальный субъект в дискурсивных пространствах самоидентификации»).

К достоинствам книги относится четкое артикулирование методологических вопросов. Автор указывает, что его позиция стала возможной благодаря констелляции трех важнейших изменений в методологии общественных наук XX – начала XXI веков: «Здесь образуется “наложение“ и “завихрение“ трех кардинальных поворотов в социально-гуманитарных науках – языкового, пространственного и визуального, в равной мере имеющих отношение и к человеку, и к социуму» (с. 399). Заняв позицию, обуславливающую теоретическую оптику, автор определяется и с методами анализа, объединяя интеракционистский социальный конструктивизм и дискурсивность, истолкованную топологически (с. 310). Очень важно, на диалог с какими авторами философ настроен. Это определяет включенность в философский и научный дискурсы, проявляющийся в стиле письма. В. И. Палагута четко отвечает на этот вопрос: «При всем разнообразии современных социально-теоретических подходов, в настоящем анализе процессов самоидентификации выбор был сделан, прежде всего, на использовании социально-топологического подхода (К. Левин, П. Бурдьё, Ж. Бувресс, Р. Ленуар, Д. Мерлье, Л. Пэнто, П. Шампань, Ю. Качанов, А. Бикбов, Н. Шматко и другие). Данный подход дополняется социально-конструктивистским подходом (П. Бергер, Т. Лукман, Ф. Коркюф, Б. Латур, К. Герген, В. Барр, И. Паркер, Дж. Поттер, М. Уезерел и другие). Их компаративистское рассмотрение позволит четче определить механизм протекания дискурсивных процессов самоидентификации, что предоставит больше возможностей представить дискурсивную концепцию социального пространства, в которой <...> акцент сделан на онтологии субъекта как самоидентифицирующегося сущего» (с. 293 – 294). В этой методологической определенности и сила, и слабость теоретика. Порой она толкает его на экстремистские высказывания. И тогда он то выразит сожаление относительно доминирования позитивизма в социальной теории (с. 180), то тревожно заявит о живучести «...субстанционализма в своих остаточных, “рудиментарных“ формах при

интерпретации социального пространства субъекта как конгломерата социальных мест» (с. 192). Обе позиции не являются проявлениями мракобесия или идеологической ереси, с которыми нужно бороться. Поэтому подобные замечания балансируют где-то на грани научной корректности.

В. И. Палагута убедительно демонстрирует, что проблема субъекта вернулась в центр исследовательских усилий философов и обществоведов. Идея «смерти субъекта» породила множество проблем. Наиболее острые из них связаны с ответственностью за решения и действия. Элиминация субъекта смазывает, если не исключает, и этическую, и юридическую ответственность. Конечно, сейчас речь не идет о возвращении классического понимания субъекта: «...Речь идет о “другом” субъекте – субъекте, прошедшем через критическую рефлексию 20-го века, и лишившегося в процессе этого прохождения ряда важнейших характеристик» (с. 31 – 32). Автор, правда, вначале подчеркивает то, что роднит современную теорию с классической философской позицией Модерна: «Субъект, в первую очередь, есть сущее, *отнесенное к собственному бытию*, т. е. сущее, способ бытия которого заключается в самоидентификации. Всякая попытка их разведения оборачивается объективацией и гипостазированием субъекта, т. е. сведением субъекта или к формально – апофатическому *subjectum*’у или редукцией субъекта к антропологическим характеристикам или иным определениям субъективности. Иначе говоря, гипостазирование и реификация понятия “субъект” и редукция субъективности к различного рода *внешним условиям* его конституирования, где происходит его замена на любые другие субституты-определения типа “человек”, “личность”, “индивид”, “самость”, или же такие социальные характеристики как “актер”, “социальный агент” и т. д., препятствуют изучению онтологической инстанции субъекта, Это, в конечном счете, дает неадекватную картину как самой субъективности, так и реальных социальных процессов, в которые включен субъект» (с. 49). Что же касается новизны, то автор представляет её следующим образом: «...”Я“ уже не является “интегратором” субъективности, на первый план выходит позиция или место субъекта в социальном пространстве как его *место-существование* или *место-имение*, что подтверждает положение о множественности субъективности» (с. 67).

Самоидентификация – базовый способ производства субъективности. Однако в современном обществе она не ведет к долговременным результатам: «...Одним из ключевых моментов онтологии субъекта является множественность, точнее *многовекторная направленность* самоидентификации, позволяющая метафорически именовать её как “текущую”, “скользящую”, стремящуюся к постоянному “убеганию” или “ускользанию” от самого субъекта» (с. 167). Поэтому, считает автор, допустимо отказаться от понятия идентичности, пользуясь только понятием самоидентификации. Идентичность – нечто наподобие теплорода в истории физики. «В качестве равноценного субститута понятия “идентичность”, на наш взгляд, может рассматриваться самоидентификация как практико-аналитическое понятие, но и оно должно в дальнейшем конкретизироваться и дополняться разработкой концептуальных структур, проясняющих всю сложность механизма самоидентификации» (с. 78).

В. И. Палагута обоснованно полагает, что бытие субъекта, а, следовательно, его самоидентификация являются реляционными, зависящими от системы общественных отношений. Субъект непрерывно генерируется определенной социальной структурой (с. 34). Так обеспечивается производство и воспроизводство социальности. Автор пишет: «...*Под социальным*, как основой соотношения “социальная реальность – субъект”, мы понимаем непрерывное единство бытия субъекта как сингулярной целостности и над - субъективных структур. Социальное определяется не столько социальной статикой и социальной динамикой социума, как принято обычно считать в социальной теории (они обычно воспроизводят и закрепляют уже конституированную чисто внешнюю социальность), а “внутренней” социальностью, устанавливаемой через речевые или дискурсивные практики субъекта» (с. 115 – 116).

Процессы самоидентификации разворачиваются в социально-пространственных координатах, которые автор определяет понятием «дискурсивное пространство». Он постоянно противопоставляет его евклидову пространству геометрии. Более того, он противопоставляет метрику топологии. Автор просто с восхищением пишет: «...Топологию можно определить как своего рода «резиновую» или «каучуковую геометрию»: фигуры можно бесконечно растягивать, стягивать и искривлять, но нельзя соединять разъединенное и разъединять соединенное. Топологические связи (соседство, непрерывность, замкнутость, положение по отношению к границам и т. д.) оказываются независимыми по отношению к евклидовой метрике – они являются *порядковыми*, а не количественными. И здесь уместно говорить больше о *пунктах* и о *местах*, чем о физическом пространстве, которое, как правило, стремятся всяческим образом измерить» (с. 302).

Самоидентификация осуществляется в рамках идентификационной матрицы, которая складывается в дискурсивном пространстве. В. И. Палагута обобщает её характеристики: «Полилог множества дискурсов в дискурсивном поле позволяет установить основные атрибуты механизма действия идентификационной матрицы – *топосность, перформативность, постоянное присутствие Другого или другость, интердискурсивность, действия ретроактивного эффекта, возможность миграции или “дрейфа” топосов* из одного дискурсивного поля (пространства) в другое, постоянное присутствие в дискурсивных полях атопосов или *атопосность*» (С. 393). Каждая из этих характеристик в монографии подробно описывается. Я же ограничусь только этой отсылкой, так как главная задача рецензии – привлечь читателя к самой книге.

Рецензирование работы философа – это очень тонкая работа. Здесь невозможно применить обычные критерии верификации выводов. Скорее, рецензия должна быть диалогом с автором. Конечно, в этом случае не обойтись без личного мнения, которое не может не быть субъективным. Вот и в данном случае я выше изложил то, в чем я в целом согласен с автором. Однако текст В. И. Палагута сложный. В нем есть положения, которые мне представляются упрощенными, и есть выводы, с которыми я согласиться не могу.

Начну вновь с методологии, точнее с одной из методологических импликаций. Она следует из общих установок постмодернизма, чьи представители настойчиво и, я бы даже сказал навязчиво, пытались уравнивать науку с прочими видами знания. У В. И. Палагута эта интенция находит выражение в борьбе против метаязыка науки. Он пишет: «Поскольку не существует никакого метаязыка или метапозиции социальных наук, то отсюда с необходимостью следует вывод, что социальная реальность не обладает такой “истиной”, которая могла бы быть наблюдаема за его (? – И. К.) пределами» (с. 201). Тут, как представляется, смешивается несколько вопросов. С одной стороны, все искусственные языки опираются на естественный язык как универсальную моделирующую систему. Но, с другой стороны, искусственные языки – результат формирования в социальном пространстве особой системы позиций, которая, в частности, позволяет и на общество смотреть как бы извне. Эта система позиций складывается в особом социальном институте, нацеленном на регулярное производство объективно истинного знания, – науке. Автор эту проблему, видимо, чувствует и пишет: «...Можно утверждать, что метаязыка как привилегированного лингвистического образования не существует, что так называемый метаязык – это всего лишь регион или особое место *внутри* языка-объекта» (с. 198). Пусть так! Но подобный языковой регион как раз и позволяет занять особую позицию по отношению к другим языковым регионам. Известно, к тому же, что различие между объектным языком и метаязыком подвижное. Метаязык должен быть только логически сложнее в сравнении с языком-объектом. Если бы в языковой ситуации современного общества не было постоянной игры языков-объектов и метаязыков, то невозможными были бы многие специализированные виды деятельности (наука, искусство, инженерная деятельность и т. д.).

Основой общественной жизни для В. И. Палагута является дискурс. Но, как и в случае с метаязыком, его позиция порой начинает терять определенность. Он пишет: «...Дискурс как особое речевое образование не сводится ни к языку, ни к индивидуальной речевой деятельности, а существует в “зазоре” или между вышеупомянутыми языковыми инстанциями, и требует более детального рассмотрения как своего рода матрица самоидентификации субъекта» (с. 122). То, что дискурс не сводим ни к языку, ни к индивидуальной речи не вызывает сомнений. Но причем здесь любимый постмодернистами зазор? Как устойчивая область значений, связанная с накопленным в определенной предметной области опытом, дискурс по своей природе социален. Это – способ использования языка в общественных практиках. Однако автор подспудно сводит дискурс к процессу говорения. Это видно из его инвективы против Э. Гуссерля: «В самом деле, разве можно отказать в высказываниях или в речевых практиках, которые являются источником актов самоидентификации *бессмысленной* и абсурдной, на первый взгляд, речи в виде лепета ребенка, бреда старика или параноика только потому, что они не вписываются в безупречность логической грамматики немецкого философа? Неужели такая речь не обладает *собственным смыслом*, который устанавливается только в момент её проговаривания?» (с. 132). На этой шаткой основе выстраивается представление о социальном пространстве, которое «...представляет собой всегда область говоримого» (с. 369).

Вполне логично, что В. И. Палагута концентрирует свое внимание на микроуровне общественной жизни. Масштаб рассмотрения социального пространства на уровне актуально говорящих индивидов вряд ли дает возможность всесторонне взглянуть на социальное пространство. отождествляя социальное пространство с социальным полем (на мой взгляд, неоправданно) автор пишет: «...Положение о том, что социальное пространство или *социальное поле* по отношению к дискурсу субъекта обладает конститутивным характером, подразумевает, в свою очередь, что дискурсивное поле одновременно *конституирует* и *конституируется* как *микросоциальный уровень*, внутри которого и генерируются идентификационные матрицы субъективности» (с. 373). Как быть с пространством «большого общества» (термин Адама Смита), имеет ли отношение к дискурсам пространство социальных структур, как опосредуется дискурсивными практиками физическое пространство? На эти вопросы автор не пытается дать ответов. По своей привычке он усугубляет до предельной односторонности, до теоретического экстремизма свою позицию. Так в связи с функционированием механизма идентификационных матриц он пишет: «Они функционируют только на макросоциальном, точнее даже, – на микроскопическом уровне социального, и описать эти атрибуты мы можем только опосредованно, т. е. косвенным образом через “следы” их проявления в дискурсивных полях» (с. 374). Я не знаю и из рецензируемой книги не узнал, что такое микроскопический уровень социальности. Но у меня возник стойкий образ автора, как человека, пытающегося при помощи одного лишь микроскопа изучать Метагалактику.

Книга В. И. Палагута – свидетельство огромной эрудиции автора. Она может служить глубоким введением в современное состояние проблемы самоидентификации. Многие концепции автор подвергает обоснованной критике. Например, он рассматривает теорию интерпелляции или идеологического оклика Л. Альтюссера, призванную объяснить формирование идентичности в идеологическом поле власти. По справедливому замечанию В. И. Палагута не любая операция оклика производит субъективность. Автор рецензируемой монографии развивает свою мысль следующим образом: «Определение самого поля идеологии или поля власти как символического дискурсивного пространства, предопределяющего вариации рефлексивности и саморефлексивности субъекта, не дает ответ на вопрос, почему конкретный индивид оказывается вовлеченным в это поле в качестве субъекта, т. е. в качестве сущего, самоидентифицирующегося в этом поле» (с. 278 – 279). Интерпелляция должна встретить отклик самого субъекта. В. И. Палагута пишет: «...Условием самоидентификации всегда является проблематизация субъектом собственного

существования, способность поставить своё бытие под вопрос. Данная проблематизация приводит субъекта к поиску *следа Я - существования* в социальных пространствах дискурса» (с. 280).

Пытается ли сам автор дать ответ на поставленный в критической плоскости вопрос? Да. Он открывает некую мировую сущность, подобную любви у Парменида, пронизывающую всю действительность. Это – поток субъективности. Вот соответствующие слова автора: «...”Нечто“ неопределенное (в метафизическом шеллингианском выражении ”глубокой ночи“) в субъекте должно быть рассмотрено как до-онтологическая основа его существования, которую субъект содержит в себе и которая является потенцией его (социального) существования. Данную потенцию можно определить как *своеобразный поток субъективности*, направленный на *желание стать субъектом*» (с. 270 – 271). Это уже напоминает гностическую мистику. Что такое «до-онтологическое»? То, чего не было, но одновременно оно существовало и породило все? Что такое поток субъективности и что/кто желает стать субъектом? Все эти вопросы остаются в монографии втуне.

Утверждение о мировом потоке субъективности сочетается у автора с просто панической боязнью субстанционализма и реификации. В последнем грехе он обвиняет даже Э. Дюркгейма (с. 304), которого, к слову, безосновательно противопоставляет в другом месте книги позитивизму (с. 268). Монография наполнена высказываниями, подобными этому: «Конституирование социальности через дискурсивность позволяет избежать парадоксов реификации или субстанционализации социальной реальности» (с. 290). Это – чисто ценностное утверждение, которое демонстрирует, что результат исследования предопределен до его проведения. Автор только не задается вопросом: а почему всегда нужно избегать субстанционализации? Зачем стремиться к радикальной дематериализации общества? Социальная субстанция существует через множество ипостасей. В том числе она не может существовать без неорганического тела общества, которое вполне вещественно. Между неорганическим телом и символической системой располагаются различные сферы производства и воспроизводства общественной жизни, которые соединяют в себе вещественное и невещественное. Без учета ипостасной диалектики социальности мы будем обречены на то, чтобы впасть в крайности. Это и наблюдается у автора рецензируемой монографии. На основе идей Г. Башляра он обозначает разрыв с субстанционализмом в понимании социальной топологии: «Так, это концепты ”качества“ и ”отношения“ как антитеза ”количеству“ и ”субстанции“; концепт ”порядка“ как антитеза ”протяженности“ и ”длительности“; концепт ”интеллигибельности“ как антитеза непосредственной данности восприятия (наглядности, визуальности, очевидности и т. д.); концепт ”символическое“ как антитеза вообразаемому. На наш взгляд, именно эти концепты являются эпистемологическим основанием и методологическими принципами для построения социальной топологии, которая на сегодняшний день является одной из наиболее разработанных альтернатив субстанционалистской парадигме социально-теоретического мышления» (с. 303). А вот, на мой взгляд, вряд ли мышление антитезами может дать всестороннюю картину социальной действительности.

Мой спор с автором монографии не следует расценивать, как попытку указать на недостатки текста, исправить что-то и т. д. Это было бы слишком школярским подходом к сложной, противоречивой, но тем и интересной работе. После её выхода уже невозможно по-старому писать об идентичности и идентификации. Философ вынужден скользить по краям смыслов, прибегать к рискованным интеллектуальным экспериментам, раздвигая границы мыслимого. Тем самым философские исследования становятся интересны ученым, представляющим различные науки. Диалог философии и науки, в сущности, и не должен быть беспроблемным, но эта проблемность продуктивна для обеих сторон.

Кононов И. Ф.,
д. соц. н., профессор

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ЛИК РЕГИОНОВ

Рецензия на кн.: Крылов М. П. Региональная идентичность в Европейской России / Михаил Петрович Крылов – М. : Новый хронограф, 2010. – 240 с.

На настоящий момент успело превратиться в общее место обществоведческого дискурса утверждение о региональном ренессансе в современном мире. Он рассматривается как оборотная сторона глобализационных процессов. Именно на уровне регионов происходит формирование институциональных комплексов, обеспечивающих целостное воспроизводство социальной жизни, что ведет к возникновению уникальных жизненных миров. Последнее обстоятельство важно для сохранения вариативности социального развития как предпосылки появления разных ответов на вызовы современного мира.

Чаше всего пока и в социологии, и в географии регионы рассматриваются исключительно через призму макропоказателей (экономическая структура, поселенческая структура, демографическая структура, этническая структура и т. д.). Регионы, по мнению автора монографии, анализируются с точки зрения проявления более общих процессов, будь то экономическая динамика или нациестроительство, понимаемых лишь экстерриториально, либо как арена действия чисто местных явлений, которые важны сами по себе, но значимость которых ограничена сугубо локальными рамками. При этом от исследователей ускользает именно тот жизненный мир, который в первую очередь влияет на жителей региона, благодаря которому регионы образуют неповторимые целостности, тесно переплетающиеся и с макромиром, и с локальными явлениями. Работа М. П. Крылова и призвана восполнить неполноту восприятия да и просто слабую изученность этой реальности. Сам автор резонно замечает в начале своего исследования: «Нужна совсем другая оптика восприятия реальности – важны не только специфика и не только «различия от места к месту», но и наличие внутреннего видения территории как особого космоса, сочетание взгляда изнутри со взглядом извне» (с. 12).

Монография М. П. Крылова построена как разворачивание перед читателем эмпирически ориентированной теории среднего ранга. Три первые главы входят в первую часть исследования, носящую название «Методология и методика изучения региональной идентичности», последующие четыре главы составили вторую часть книги «Региональная идентичность в современном российском социуме». Части книги органически между собой связаны, но я в дальнейшем сосредоточусь на теоретических аспектах исследования, что обусловлено моим выбором, а не особенностями текста рецензируемой книги.

Начну с опорных для исследования понятий «регион» и «региональная идентичность». Каждое из них автор определяет гипертекстуально, превращая страницы своей книги в место диалога и взаимодействия различных научных школ. Регион связывается с понятием «место», которое вслед за Тимом Крессвеллом (Cresswell) признается центральным понятием географии. Попутно замечу, что оно разделяет судьбу большинства подобных понятий, оставаясь семантически пустым. Далее автор отталкивается от понимания региона, предложенного А. Е. Левинтовым, согласно которому «это самодостаточный и уникальный по содержанию элемент социума *западного типа*, определяющий структуру (не только пространственную) этого социума» (с. 16). Неопределенность и двусмысленность данного определения исправляется постепенно. В одном месте М. П. Крылов отмечает связь региона с поселенческой структурой: «Регион – это «семейство» населенных пунктов, где каждый населенный пункт сохраняет свою индивидуальность, а во многом – и самостоятельность» (с. 22). В другом месте он пишет: «Необходимо противопоставить понятия «регион» и «цивилизация», считая регион структурной частью цивилизации» (с. 41). Уже, исходя из этого, автор вводит интересное деление на регионы-ячейки и регионы-страны. В качестве примеров первых приводятся графства Англии,

исторические области Чехии и Словакии, а примерами вторых служат Север и Юг Франции, Урал в России. Согласно М. П. Крылову у этих типов регионов разное предназначение – ячейки обеспечивают устойчивость, а страны – различные варианты развития цивилизации. «Ячеистость, мозаичность активизируют местное самосознание, способствуют наиболее полному «переходу» локального самосознания в региональное. <...> Регионы – страны могут служить базисом для взаимодополняющих, взаимозаменяемых или же альтернативных вариантов развития, в пределе – разных, иногда – несовместимых векторов развития целой цивилизации (например, большая часть Юга Франции до XVII в. была альтернативой Северу Франции, представляя собой уникальный феномен южно-европейского кальвинизма). Наличие таких вариантов полезно, но автоматически оно не повышает надежности цивилизационной системы, поскольку каждый вариант, связанный с каким-либо регионом-страной, занимает свою собственную специфическую «экологическую нишу» (с. 42).

Для различения административных образований и естественно возникших пространственных форм автор использует понятие неформального региона. Появление и своеобразную эволюцию последних он рассматривает в контексте «исторических провинций» (с. 84 – 102). Последнее понятие тоже не отличается определенностью, но контекстуально может быть понято, например, как месторазвитие субэтнических общностей, характеризующееся большой исторической длительностью. Можно сказать, что территория любого этноса/суперэтноса всё время его существования связана с подобными местами. Регионы выступают одним из способов их оформления. М. П. Крылов пишет: «В целом представляется, что с *историко-географической точки зрения в Европейской России все же существуют реальные, устойчивые ячейки геокультурного пространства – которые могут считаться «историческими провинциями»* и быть предпосылкой для неформальных регионов» (с. 102).

Регион автором книги рассматривается в неразрывной связи с региональной идентичностью. Последнее понятие автор тоже постоянно уточняет. Вначале он отражает нынешний общий теоретический контекст: «Понятие «идентичность» в настоящее время считается наиболее общим и универсальным в круге понятий, которые описывают совокупность качественных и количественных характеристик, сопряженных со *специфичностью* какого-либо данного *географического индивида*» (по Л. С. Бергу) (с. 12 – 13). Специфику своего видения М. П. Крылов выражает следующим образом: «...**региональная идентичность** – это системная совокупность культурных отношений, связанных с понятием «**малая родина**» (с. 13).

С точки зрения автора, важнейший аспект региональной идентичности – это «воля к жизни и развитию на данной территории, способность к социокультурной, гражданской и экономической активности» (с. 20). В этом контексте особенно важна фраза автора, раскрывающая замысел работы в контексте российской истории: «...В культуре и психологии людей не все поддается государственному вмешательству, а многое, к счастью, соответствует формуле: «сила действия равно силе противодействия». За пределами государственного регулирования оставались многие важные структуры и многие процессы в обществе «шли своим путем»...» (с. 8).

Приведу далее несколько цитат, уточняющих понятие региональной идентичности (РИ). «Региональная идентичность рассматривается автором как выраженный в географическом пространстве социокультурный феномен, одновременно характеризующийся как *массовыми* (по характеру носителей этого феномена), так и *элитарно-уникальными* чертами (элитарными для носителей феномена и уникальными для территории и для наблюдаемых черт окружающей действительности)» (с. 20). «...**РИ охватывает широкий спектр отношений, связанных с местным проявлением культуры укоренности, включая различные маргинальные формы, обусловленные её вырождением, а также с взаимодействием культуры укоренности с культурой мобильности**» (с. 28).

Очень интересными являются размышления М. П. Крылова о связи РИ с отношениями ядер и границ регионов. Он пишет: «Формирование РИ связано с

существованием своих собственных (связанных с идентичностью) *ядер* и *границ*, а также с существованием культурно-исторических *границ* вообще. При этом для РИ ядра всегда объективны, а границы могут быть объективными (в качестве самостоятельного фактора самоидентификации или как внешнее ограничение) либо иметь субъективно-психологический характер» (с. 103). Это позволяет автору выйти на проблему региональных систем, понимаемых им как структурированная континуальность (с. 105). Само это понятие вводится М. П. Крыловым.

Общую теоретическую рамку рассмотрения региональной идентичности в Европейской России задает давний спор о наличии в её пределах местного своеобразия. Автор в самом начале исследования говорит о двух главных традициях: «Традиции А. Д. Градовского – М. П. Погодина – С. М. Соловьева и Н. И. Костомарова – А. П. Щапова давали противоположные ответы на вопрос о региональной идентичности в России». (с. 14). Первые три автора обосновали вывод, согласно которому социокультурная специфика России состоит в слабости местного своеобразия. Сейчас он вновь приобрел популярность, но уже под брендом англишизма «аспатиальность», введенного в русскоязычный дискурс Леонидом Смирнягиным. Второй подход предполагает, что историю России без регионально-областного подхода написать вообще невозможно.

М. П. Крылов показывает, что оба подхода имеют основания в реальной действительности. Становление Московского государства и Российской империи действительно предполагало угнетение местного своеобразия. Например, «...подъем общественный (и этнический) XVIII – начала XIX в. в России сопровождался упадком регионального сознания» (с. 80). Признавая также недостаточную развитость «ячеистости» российского пространства, автор все же больше склоняется к позиции Н. И. Костомарова – А. П. Щапова. В связи с этим он анализирует развитие городских областей и заключает: «Русская культура, как и всякая другая культура, ориентирует человека на любовь к малой родине. Однако для русской культуры (в отличие от российских цивилизационных и государственных структур) характерна нежесткость и относительная независимость от внешних факторов, определяющая свободный выбор индивидов в самоидентификации» (с. 209).

Автором проделана огромная работа по эмпирическому изучению региональных идентичностей в Европейской России. Итогом стало представление о РИ как о сложном образовании, включающем в настоящий момент транстрадиционную, традиционалистскую и надтрадиционную идентичности. Первая из названных РИ выходит за рамки традиции, но не порывает с ней, последняя связана с выходом за пределы традиции. Для агрегирования результатов массовых опросов М. П. Крылов предложил интегральный индекс РИ (с. 127). Сам автор считает, что этот инструмент мог бы позволить российским обществоведам использовать аргументы, связанные с РИ, в современных дискуссиях о традициях и модернизации, о самобытности и о подобию Западу, о «русской идее» и «национальной идее», о российской и русской нации, и во многих других. В то же время для классических этнографов и этносоциологов должны быть интересны социопсихологические портреты жителей Центральной России (с. 155 – 163; с. 171 – 181). Автор детально обсуждает разные стороны феномена «местных» (с. 150 – 155), обращая при этом особое внимание «на местных по убеждению», учет существования которых позволяет по-иному взглянуть на последствия происходивших в течение 20 века в России миграций населения, которые, как считают многие авторы, привели к массовой неукорененности и в конечном счете – к маргинализации весьма значительной части населения. В монографии показано, что это утверждение не обязательно верно: его опровергает, в частности, именно существование «местных по убеждению» (см. с. 150 – 151 и др.).

Эмпирические обобщения М. П. Крылова представляют ценность и для развития теории региональных отношений. Так, изучая случаи Костромской области, Мичуринска и Твери он предложил понятие «стресс соседства». Используя введенные индикаторы, автор зафиксировал связь местного патриотизма и вестернизированности

местных сообществ: «...Интересно и важно, что наиболее высокий уровень местного патриотизма по сути оказывается тождественным повышению вестернизированности» (с. 216). Автор показывает, что именно из первого вытекает второе, а обратное не всегда верно. М. П. Крылов особое значение придает обсуждению с использованием большого фактического материала вопроса о связи региональной идентичности и развития экологических («зеленых») движений (с.186 – 199). Достаточно интересен феномен «экологической депрессии», зафиксированный автором (с.193 – 195).

Работа М. П. Крылова вызывает желание спорить с автором. Например, мне представляется неприемлемым использовать понятие «регион» для всех эпох. Автор же спокойно говорит о «региональном устройстве» Древнерусского государства. Справедливости ради, нужно отметить, что при этом он ссылается на работы историков, которые пытаются показать специфику самосознания жителей древних русских земель (см.: с.90, с.96). Несоразмерно регионы атрибутированы исключительно цивилизациям. Для случая России в определенной теоретической перспективе (школа В. Л. Цымбурского) это может быть терпимо, но на универсальность претендовать не может. Некоторые понятия фактически приписаны тем, кто их лишь употребляет. Так, например, понятие «большое общество» приписывается А. Г. Ахизеру, хотя оно восходит к классической работе А. Смита «*Исследование о природе и причинах богатства народов*».

Меня не удовлетворяет и слишком большое полагание исследователя на метафоры, вместо строго логических определений понятий. Например, он предлагает измерять «силу» РИ, говоря: «*Поддающаяся измерению «сила» РИ чаще относится к местному патриотизму*» (с. 69). Местный патриотизм, для автора, – это внутренний ресурс РИ. Он объединяет мобильность и укорененность. Но далее патриотизм противопоставляется укорененности: «*Укорененность указывает на вписанность в местный контекст, включая пассивные формы, патриотизм – на активный и позитивный выбор в широком контексте*» (с. 70). Такое движение мысли обусловлено перенесением в исследуемую область концептов из разных других наук или искусств («сила» из физики, «контекст» – из литературоведения, «вписанность» – из живописи). Они объединяются в творческой лаборатории автора, благодаря именно его индивидуальному географическому воображению. Из-за этого возникает мнение как индивидуальное предположение о природе действительности.

Впрочем, я далек от того, чтобы считать это абсолютным недостатком работы. Метафоры в работе М. П. Крылова непосредственно связаны с эмпирическим материалом и его анализом. Такая ситуация возникает всегда на переднем крае всех наук. Метафоры выполняют позитивную роль, давая возможность научной мысли осваивать новые проблемы.

Важнее другое. М. П. Крылов создал очень плотный, культурно насыщенный текст, который создает богатые понятийные возможности для существенного продвижения исследований региональных систем в странах современного мира. Отрадно, что он постоянно обращается к работам классиков украинской науки – Н. И. Костомарова и М.С. Грушевского, к опыту жизненного мира российско-украинского пограничья. Все это дополнительно делает рецензируемую книгу чрезвычайно ценной как для российского, так и для украинского научного сообщества.

Кононов И. Ф.
д. соц. н., профессор

МІЧЕНІ ЛЮДИ АБО ВБИВЧА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Рецензія на кн.: Гюго Гамільтон. Люди з веснянками: роман / Гамільтон Гюго / З англ. переклала Євгенія Кононенко. – Львів : ЛА «Піраміда», 2012. – 204 с. Hugo Hamilton. The Speckled People

Інколи твори красного письменства дають соціологу більше матеріалу для роздумів, ніж купа статистичних таблиць. Сказане повною мірою стосується роману сучасного ірландського англomовного письменника Гюго Гамільтона (народився в 1953 р. у Дубліні). Його твір «The Speckled People» з'явився мовою оригіналу 2003 р. Відтоді його перекладали багатьма європейськими мовами. Вийшовши українською у Львові в перекладі Євгенії Кононенко, він став подією літературного життя в нашій країні.

Мені здається, що книга є цікавою також для соціологічного осмислення. Це не означає, що вона корисна якоюсь схематизацією проблем суспільного життя. Автор здійснює саме художнє дослідження таких проблем. Тут варто говорити лише про перетинання перспектив художньої і соціологічної уяви.

Текст написано як розповідь від першої особи, головний герой якої небезпечно зливається з автором. Але справжнім головним героєм роману є мовна ідентичність. Ідентичність, свідомо обрана батьком, яка для нього перетворилася на фатум, а для дітей стала стигмою. Дія твору відбувається в Ірландії кінця 50-х – 60-х років ХХ ст. Мешканці країни і після отримання незалежності у своїй більшості залишилися англomовними. Лише невелика частина «національно свідомих» намагалися подолати цю реальність і затвердити у всіх сферах життя гельську мову. Одним з таких діячів і був батько головного героя роману. Він забороняв своїм дітям користуватися англійською мовою в суцільно англomовному середовищі. Вже одне це забезпечувало їм проблемну соціалізацію. Додатковим фактором стигматизації дітей стало те, що їхня мати була німкенню.

З перших сторінок роману задається дещо аутична тональність: «Але ти не хочеш бути особливим. Тут, в Ірландії, ти хочеш бути таким, як усі, не ірландомовним, не німцем, не «краутом», не фашистом. Коли ми йдемо вниз до крамниць, нас називають братами-нацистами. Кажуть, ми винні, і я йду додому й кажу мамі, що нічого такого не зробив. Але вона хитає головою і каже, що я не можу так говорити. Не можу не погоджуватись, не можу битися у відповідь і казати, що я невинний. Вона каже, що перемагати не обов'язково. Натомість вчить нас поступатися. Просто пройти і проігнорувати їх» (с. 12). Хлопчик з моменту усвідомлення себе опиняється в гетто: «Я знаю, вони не хочуть, щоб ми були тут. З вікна спальні батьків я бачу, як вони собі ходять від футбольного поля до нашої вулиці й знову вниз до крамниць. Вони ходять з палицями, курять цигарки, кидають недокурки і плюють на землю. Я чую, як вони сміються, і настане день, коли ми будемо змушені вийти на вулицю, а вони тільки того й чекають. Вони з'ясують, хто ми. Вони скажуть нам вертатися туди, звідки ми приїхали» (с. 14).

Гетто в рідній країні, створене батьком, тримається не тільки на любові, але підпирається насильством. В романі декілька подібних епізодів: «Франц зробив стіну з цегли, ходить по ній і співає: *Walk on the wall, walk on the wall...* Батько припинив копати й наказав йому припинити. Він знову зробив обличчя для О'Нілів. Але Франц не переставав повторювати: *Walk on the wall, walk on the wall...*, бо то була його пісенька і він не міг її забути. Потім батько встромив лопату в гору і залишив її стояти там доти, поки дійшов до Франца і вдарив його. Він вдарив його по потилиці, так що Франц упав зі стінки обличчям на цеглу. Коли підвівся – ніс і рот його були в крові, як у застреленої лисиці. Він відкрив рота і довго нічого не говорив, наче забув, як користуватися своїм голосом, і я вже подумав, що він збирається помирати. Нарешті він заплакав, і тато швидко взяв його за руку і завів досередини» (с. 30). «Я відчував каяття, і це набагато гірше. Але мій батько сильніший в питаннях покарань, і одного дня, коли він почув, що я приніс додому англійські слова, то дуже розгнівався. Я не міг

зупинитися, говорячи *don't forget the fruit gums, chum*, машинально б'ючи Франца і Марію, бо слова прикипіли до мого рота, і я бив людей поруч, сам того не бажаючи. Мій батько знав, що робити. Він приніс з теплиці лозину і сказав, що ми маємо принести жертву. Ми піднялися сходами нагору, і мама зачинила всі двері будинку, щоб ніхто нічого не почув. Коли ми знайшли тихе місце, батько сказав, що маємо стати на коліна і помолитись, що робимо те, що потрібно для Ірландії» (с. 113).

Батько регулярно повторює, що діти – це його зброя в битві за майбутнє Ірландії. Але ідентичність, яку він сповідує, розриває історію на шматки. З певних осколків, визнаних гідними того, зшивається історія країни, яку і пропонують дітям. Але за межами цієї історії залишається багато реальних подій. За межі пам'яті витискаються значущі епізоди життя країни. Наприклад, це стосується Першої світової війни. На пошану загиблих солдат Великої Британії її мешканці носять особливий знак: «По вулиці ходила жінка, яка продавала червоні беджі з чорною плямою всередині і він (*сусід – І.К.*) купив нам по такому беджу і приколов їх нам до джемперів. Багато людей на нашій вулиці носили їх – міс Тарлтон, містер Робінсон, міс Госфорд та обидві міс Ланьез. Ми не знали, що це неправильні значки. Ми не знали, що носити неправильні значки – все одно, що співати неправильні пісні в кінотеатрі. Тож коли батько побачив нас, як повернулися додому з маками, то так грюкнув дверима, аж затремтіли всі годинники і чашки, і те, що в чашках. Франц також затремтів. Батько зірвав маки так швидко, що порізав пальця голкою від значка, аж мені здалося, що то бедж стікав кров'ю. Він побіг до кухні, відчинив дверцята бойлера й кинув беджі у вогонь» (с. 41).

Розрив зі значимими пластами історії стосується не лише суспільства в цілому, але і родини. Хлопчик знаходить в шафі батька портрет моряка з лагідними очима. Виявилось, що то його дід, який служив у британському флоті. «Деяких речей в Ірландії краще не знати. Я не мав уявлення, що в мене був ірландський дідусь, який навіть не говорив ірландською. Його звали Джон Гамільтон, і він служив на флоті, британському флоті, Королівському флоті» (с. 18). Саме за це він і викреслювався з пам'яті родини.

Конструювання національної ідентичності в постколоніальному контексті сповнене серйозних загроз. Мати головного героя приїхала в Ірландію з Німеччини, втікаючи від пам'яті минулих літ. Вона походила з родини, що протівилася нацизму і зазнала переслідувань. В Ірландію вона приїхала прочанкою. Одного разу її застала ніч в дорозі, і вона змушена була шукати притулку в сільському домі. Її прийняли і посадили за стіл: «Чоловік дому підняв склянку, і всі діти подивилися вгору.

- Гайль Гітлер, – сказав він.

Він щиро усміхався, казала мама, і вона не знала, що сказати. Звичайно ж, він намагався бути прихильним. То був один з виявів ірландської гостинності.

- Німці грали чесну гру, – сказав він.

Він сказав, що німці, загалом, чудові люди. Він усе повторював, що дуже жаль, що вони програли, бо були могутньою нацією. Він підморгнув їй з захватом, а потім надовго замовк, чекаючи, як вона відреагує.

- Німці грали чесну гру, і вони добре дали жару британцям. Спасибі Гітлеру принаймні за це» (с. 24 – 25).

Постколоніальне мислення, таким чином, далеко не однозначно є дороговказом в майбутнє. Дуже часто воно може стати дороговказом до пекла. Батько головного героя співробітничав з газетою «Ашайрі» (ірландською – *Відродження*). В розмові його друг проговорився про давню антисемітську статтю: «Він тримає кулак у повітрі і каже, що мій батько може переконати будь-кого, що день – це ніч. Він обертається до мами й підморгує їй, бо вона є глядачем, і вона каже, це добре, що людей в Ірландії не можна приборкати. <...> Гаройд стукає кулаком по краю крісла, що одного разу батько написав прекрасну статтю про євреїв в Ірландії. Він сказав, що вони хотіли завадити надрукувати цю статтю і погрожували закрити офіс на Гаркур Стріт. Прийшла поліція і забрала документацію, але вони не злякалися потрапити до в'язниці, тож пішли на

сповідь і надрукували статтю на першій шпальті, тому що *Ашайрі* – то газета для ірландців, які не сидять без діла.

- Ви ніколи не читали її? – спитав він. – Її було дуже добре написано. Дуже зрівноважено, дуже неупереджено. Можливо, навіть, занадто.

Після цього мама була дуже засмучена, вона навіть не пішла прати. Весь час використовувала мовчазний негатив» (с. 171).

Ірландські націоналісти, зациклені на проблемах мови та на символічній репрезентації соціальної реальності, не дають молоді прикладів успіху. Так, батько головного героя, будучи інженером-електриком, увесь час намагається займатися бізнесом. Але каменем спотикання стає його прізвище, яке він забороняє писати на англійський манер. Ось його дружина намагається залагодити справи: «Менеджерові Шангри-Ла не треба було говорити, що ці речі зроблені в Німеччині, бо все, що зроблено насправді добре, є німецьким, сказав він. Він зрозумів, що і вона німкеня, здогадався по акценту, але потім спитав її ім'я, і знову почалися усі негарзди.

- О'Гурмолтай, – сказала вона. – Ірмгард О'Гурмолтай.
- Мій Боже, я ніколи не запам'ятаю цього, – сказав він» (с. 82).

Коли хлопчик стає підлітком, його стосунки з батьком набувають гострої конфліктності. Він навіть втікає з дому, живе з безпритульним юнаком на березі моря під рибальським човном. А потім, говорить головний герой, «...я пішов додому і сказав своєму батькові, що вб'ю його. Сказав, що більше не буду розмовляти мовою, яка вмирає, лише мовою-вбивцею, і тоді спитав його, в який спосіб він хотів би бути вбитим своїм рідним сином» (с. 190).

Сум'яття охоплює душі членів сім'ї. «Мій батько програв мовну війну, і всі це знали. Мама каже, що люди, які програли, стають потворами і безпорадними у своєму гніві. Ніхто не хоче бути в програші. Ніхто не хоче лишитися на залізничній станції з валізою, повною безпорадного гніву» (с. 190 – 191). Але і син відчуває, що у нього сформувалася негативна ідентичність. Він виміщає увесь негатив на бездомного собаку, якого штовхає в море, щоб втопити. «Нікого поряд не було, хто б міг побачити, що робив. Я кидав в нього камінці, бо був Ейхманом. Я усміхався, коли бачив, як він намагається порятуватися. Сміявся, як нацисти у фільмах, і не дозволяв йому вилізти. Я знав, що караю невинного, замість винуватців» (с. 191).

Зрозуміло, що я тільки вихопив деякі епізоди з тканини роману. За межами уваги залишилися інші важливі сюжетні лінії. Але і сказаного досить, щоб показати загрози постколоніального конструювання національної ідентичності. Націоналісти можуть створювати образ країни, який перетворюється для її мешканців в прокрустове ложе. Тоді в масах населення виникає спротив проти такого національного відродження, який зміцнює ту ідентичність, яка склалася історично. Зайве говорити про значення цієї проблематики для України.

Кононов І. Ф.
д. соц. н., професор

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЯК ПОЛЕ ВЗАЄМОДІЇ СОЦІОЛОГІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Рецензія на кн.: Дементьєв В. В. Институты, поведение, власть: монография / В. В. Дементьєв. – Донецк : ГВУЗ «Донецкий национальный технический университет». – 2012. – 310 с.

Інституціональний аналіз економічної підсистеми суспільного життя актуальний не лише для економічної науки, але для всього суспільствознавства. Особливо важливою в цьому є взаємодія соціології і економічної науки. З точки зору інституціоналізму, для того, щоб зрозуміти, як функціонує економічна система, потрібно врахувати дуже складну систему взаємозв'язків між суспільством і

економікою, які визначаються набором інституційних обмежень. Саме вони обумовлюють спосіб функціонування економічної системи. Отже, вивчення інститути є ключем до розуміння взаємин між суспільством і економікою та впливу цих взаємин на економічну ситуацію і на суспільство загалом. В кінцевому підсумку інститути є фундаментальними факторами функціонування економічних систем у довгостроковій перспективі.

В умовах капіталістичного способу господарювання провідними для його визначення є такі поняття як економіка, власність, інновації, влада тощо. Соціологія, як провідна наука про суспільство, та економіка, яка вивчає економічні підсистеми суспільного життя, мусять в першу чергу зосереджуватись на них.

На необхідності інституціональних аспектів вивчення різних підсистем суспільства наголошує В. В. Демент'єв, автор монографії, що рецензується. Він підкреслює, що «в останні роки інституціональна економічна теорія стає все більш популярною в економічному науковому співтоваристві. Це пов'язано з відомими перевагами, якщо порівняти з традиційною ортодоксальною теорією, зокрема, більш реалістичними передумовами та інструментарієм аналізу» [с. 36].

Робота має чітку структуру, кожний окремий блок інформації виокремлений у розділ, а в сукупності всі 10 розділів дають цілісний, логічно виважений текст. Список використаних джерел містить фундаментальні праці дослідників даної тематики. Сильною стороною є використання при написанні монографії текстів зарубіжних авторів, яких у списку літератури досить багато. Це дозволяє читачеві самостійно ознайомитися та поглибити свої знання з питання, що аналізуються. Текст монографії відрізняється глибиною й водночас простотою викладення матеріалу, що дає підстави рекомендувати її для не лише для науковців, але й для студентів в рамках курсів «Економічна соціологія», «Економічна теорія», «Соціологія підприємництва» тощо.

В. В. Демент'єв значну увагу приділяє проблемі визначення влади в різних суспільних науках. Автори представлені від М. Вебера до Р. Арона, Ж. Лома та ін. Інваріантним в різних підходах до визначення влади, який окреслює межі цього поняття, автор вважає підкорення та витрати. Він наголошує, що «будь-яка взаємодія між людьми передбачає наявність влади» [с. 7]. Далі автор вже більш конкретно визначає владу в економічній системі, показує її особливості в перехідній економіці, наголошуючи, що при переході від планової до ринкової економіки не було створено адекватних структур влади для ефективної економічної діяльності. В той же час зазначає, що для створення ефективної економічної влади необхідна дієва політична влада та ефективний розподіл соціальної влади в суспільстві. Під економічною владою він розуміє «будь-яку владу, що здійснює вплив на величину витрат на одиницю доходів економічних агентів: суб'єкта та об'єкта влади» [с. 27].

Сильною стороною монографії є розділ про інститути як об'єкти дослідження. Тут автор говорить про чисельність визначень, які дають сучасні автори поняттю «інститут», й вбачають у цьому проблему, говорячи що усі вони є неповними та недостатньо конкретними. Сам В. В. Демент'єв виокремлює такі ознаки інститутів: «Вихідним пунктом для аналізу інститутів є соціальна взаємодія між людьми...інститути є необхідною опосередкованою ланкою в системі соціальної взаємодії, без якої неможливо існування стійкої соціальної структури» [с. 62]. Без даної риси всі інші ознаки втрачають сенс. Як зазначає автор: «Інститути виникають у ході соціальних взаємодій, інститути є взаємодією, інститути мають своїм результатом взаємодію» [с. 62].

У роботі проаналізовано особливості функціонування підприємства як системи влади, розкрито специфіку поведінки агентів підприємства в системі економічної влади. Автор підкреслює, що влада на підприємстві має велике значення, від неї залежить ефективне функціонування бізнес-структури.

Особливу увагу В. В. Демент'єв приділяє інноваціям, які є необхідним елементом підприємницької діяльності. Під інновацією він пропонує розуміти нововведення в царині техніки, технології, організації праці чи управління, що

засноване на використанні досягнень науки та передового досвіду [с. 109]. Автор аналізує інституціональні проблеми інноваційного розвитку України і ставить слушне запитання «Чому наша економіка нечутлива до інновацій?» Його власна відповідь полягає в тому, що в Україні немає попиту на інновації з боку підприємств. Також потребує зміни система стимулів і мотивацій, для чого необхідно змінювати систему інститутів, що обмежують і спрямовують економічну поведінку [с. 244]. Далі автор монографії переходить до розгляду інституціональних проблем ефективної держави. Проблемою, перш за все, є те, що інтереси громадян та інтереси держави не збігаються. Він зазначає необхідність створення «видимої руки влади суспільства над державою» [с. 251].

Завершує В. В. Дементьєв монографію розглядом особливостей і перспектив інституціональної теорії в Україні. Він пише, що інституціоналізм перебуває в стадії становлення в Україні, хоча, вказує, що рідко можна побачити дисертацію, в якій би не торкалися поняття «інститут». З цим можна погодитися. І хоча автор пише про економічну теорію, але така ж ситуація і в соціології.

Для того, щоб досягти прориву в інституціональному аналізі нашого суспільства, конче необхідним є поєднання зусиль соціологів і економістів. У цілому монографія В. В. Дементьєва створює теоретичну базу для такої взаємодії. Монографія містить не лише теоретичну складову, а й аналіз прикладних проблем впливу інститутів і структури влади на економічну поведінку. Вона може бути корисною не лише для викладачів соціологічних та економічних дисциплін, а й для спеціалістів, сфера діяльності яких пов'язана з наукою.

Уколова А. А.,
к. соц. н., старший
викладач

ЗНАНИЕ, ИНДИВИД И ОБЩЕСТВО

Рецензия на кн.: Рашад М. Знания, индивид и общество через призму социологии знания / Рашад Миран. – Эрбиль.: Арас, 2012. – 122 с.

د. رهشاد میران معریفه، تآك و كۆمهل له روانگه‌ی سۆسیۆلۆگیا‌ی معریفه، هه‌ولیر: ده‌زگای چاپ و بلاوكرده‌ی ئاراس 2012 - ل. 122

Автор книги курдский ученый. Курды в своей истории были народом, который угнетали столетиями. Однако, курды – крупнейшее национальное "меньшинство" в Западной Азии и самая многочисленная нация в мире, не получившая права на национальное самоопределение. В период колониализма Курдистан был сателлитом метрополий (Ирака, Сирии, Турции и Ирана), которые сами были не развиты в социально-экономическом плане. Режим Баас в Ираке в свою очередь не ставил перед собой цель содействовать развитию науки в Иракском Курдистане.

В 1991 году в результате восстания Иракский Курдистан получил независимость, но только с 2000 года в обществе появляется тенденция развития науки, культуры и образования. Интеграция современного общества Иракского Курдистана в мировые экономические и общественно-политические процессы, кардинальные изменения социокультурных характеристик общества повлекли за собой изменения требований, предъявляемых современным обществом Курдистана к образованию в целом, и к социологическому образованию в частности.

Тем не менее, и сегодня курдская социологическая наука сталкивается с целым рядом проблем. Основная из них состоит в том, что значительная часть нового поколения курдов не знает иных языков, кроме курдского, а научная литература, которая есть в Иракском Курдистане, в большинстве своем издана на арабском, английском и других языках. Относительно социологии следует отметить, что ни в

одном университете Иракского Курдистана нет учебника по социологии знания. Тем значительнее представляется нам факт выхода в свет книги Д. Рашада Мирана «Знание, индивид и общество через призму социологии знания», значимость и актуальность которой не подлежит сомнению.

Д. Рашад Миран – этнограф, заведует кафедрой философии в университете Салахаддина, ведет учебный курс «Социология знания».

Автор книги во введении обосновывает необходимость глубокого и всестороннего изучения понятия «знания», его природы, его статус и роль в социальной жизни. Он ставит перед собой задачу: познать и понять социальную систему курдского общества Ирака. Знание, по мнению автора, это сложный и глубокий предмет, сущность которого невозможно раскрыть в одной книге, но присутствие даже одной научной книги об этом предмете на курдском языке необходимо.

В книге, которую мы рецензируем, представлено систематизированное и доступное изложение основ социологии знания; дана общая характеристика истории изучения взаимодействия знания, общества и социальной реальности в работах Ибн Халдуна, Огюста Конта и Эмиля Дюркгейма; дано краткое изложение истории становления социологии знания как науки, где автор опирается на работы Карла Манхейма (с. 26–32).

Д. Рашад Миран полагает, что знания всегда присутствовали в обществах и в древнейших, и в современных. Знание – это социальное явление и содержит в себе все характеристики социального явления. Определяя эти характеристики, автор использует исследования русского ученого Л. Ионина и немецкого ученого Х. Шпиннера. «Знание имеет все характеристики социального явления:

1. Символический характер знания.
2. Непредметный характер знания.
3. Способность быть истинным.
4. Общественное благо.
5. Неотчуждаемость.
6. Использование его вознаграждается.
7. Индифферентность знания по отношению к его «носителю».
8. Равнодушно к сознанию.
9. Постоянная способность к возрастанию (с. 10–11).

«Знание – процесс», так определил сущность следующего раздела Рашад Миран. Он пишет: «В социологии знания существуют основные отличия между «знанием» как социальным явлением (Knowledge) и «знанием» как процессом (Knowing). «Знание» как процесс – это узнавание чего-либо. Узнавание происходит индивидуально. В этом процессе присутствуют два элемента: человек и окружающая среда (по теории отражения Richenda Power). Знание является результатом отражения природной и социальной среды человеческого мозгом. (с. 33).

«Источники знания» – так определил автор название следующего структурного элемента, в котором он вывел формулу общества, как сложного комплексного образования, в котором все элементы взаимосвязаны. Важным элементом в этом образовании является знание. В связи с этим им выведена формула: общение – знание – организация = общество (с.35).

Обращает на себя внимание приведенная автором типология знания, которую он выводит как логическое следствие анализа типологий знания Огюста Конта, Эмиля Дюркгейма, Макса Шиллера, Джорджа Горвича и Мухин Халиль Умара. Типология знания в изложении Рашада Мирана выглядит следующим образом:

- общие знания;
- религиозные знания;
- философские знания;
- научные знания (с. 38).

Данная типология вызывает желание спорить с автором относительно того, что до религиозных знаний присутствовали мифические знания, которые являются

значительной составной частью религиозного знания, т. е. религия не существует без мифических знаний.

Интересными являются размышления автора относительно знания и культуры. Он пишет, что знания присутствуют во всех сферах социальной жизни. Знания управляют социальной жизнью. Знания присутствуют и в культуре по той причине, что культура определяет образ жизни индивидов. Мы живем благодаря культуре. Культура, по мнению автора, это «все материальные и нематериальные элементы, произведенные на протяжении всей истории общества и используемые для регулирования повседневной жизни» (с. 65).

Далее автор продолжает: «Эта реальность, в которой мы живем, организована культурой. Сам процесс организации возможен только посредством знания. Все материальные и нематериальные элементы культуры содержат в себе элементы знания и дают знания. Язык, религия, традиции, обычаи, искусство, литература и наука они и есть знания. Каждый из них образует разный тип знания. Жизнь и социальная организация основаны на этих элементах материальной и нематериальной культуры» (с. 66).

Анализ взаимосвязи культуры и знания, которые имеют место в работах таких авторов как А. Гидсен, Руй С. Хажман, Али Абдур Разак Чаляби, Е. С. Маркарян, Э. Гидденс, позволяет автору от формальных определений перейти к проблемам культурных изменений и условий их определяющих (с. 68–70).

Общую теоретическую рамку книги образуют и такие ее структурные элементы как динамика культуры (Питерим Сорокин), стереотип, идеология, знания и политика, знание сегодняшнего дня.

Книга Д. Рашада Мирана сбалансирована в композиционном плане, в списке использованной литературы представлены публикации на арабском, курдском, английском и русском языках, что, безусловно, является одним из достоинств книги.

К несомненным достоинствам данной книги следует отнести и тот факт, что она может использоваться и служить учебным пособием как для работы в группах студентов на семинарских занятиях, так и для самостоятельной подготовки магистрантов, аспирантов и научных работников.

Но вместе с тем, кажется уместным дополнить текст книги некоторыми аспектами истории социологии знания, типологии знания, культурных изменений и их условия, что, по нашему мнению, могло бы значительно повысить обучающую ценность книги. Значительно обогатят книгу данные о преобладающих типах знания в Курдском обществе Ирака. Особый интерес научной общественности может вызвать анализ роли научного знания в управлении Курдским обществом Ирака.

Но важно другое. Д. Рашад Миран создал чрезвычайно важную книгу для высшего образования Иракского Курдистана, текст которой формирует значительные понятийные возможности для существенного продвижения социологии знания в Курдистане. Отрадно, что автор постоянно обращается к классикам и к современным социологам Запада и Востока. Все это делает рецензируемую книгу весьма ценной для курдского научного сообщества и для курдских студентов-социологов.

Зирак Абдулла Карим,
аспирант кафедры философии и
социологии Луганского
национального университета
имени Тараса Шевченко

**СОЦИОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ КАК НОВАЯ
НАУЧНАЯ ДИСЦИПЛИНА**

Рецензия на кн.: Бурега В. В. «Социология государственного управления» / Бурега В. В. – Донецк : ООО «Східний видавничий дім», 2012. – 167 с.

Монография Валерия Васильевича Бурегы «Социология государственного управления» посвящена разработке новой специальной социологической теории – социологии государственного управления. Автор предлагает цельное изложение сущности, содержания и структуры новой научной дисциплины. Книга предназначена для ученых, работающих в области теории государственного управления, социологов, работающих в рамках специальностей «теория и история социологии» и «специальные и отраслевые социологии», практиков, занятых разработкой различных аспектов государственного управления. Бурега В. В. – доктор социологических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины. Он является автором концепции социально-адекватного менеджмента, исследований феномена виртуальности в социальном управлении, ментальной составляющей в управленческой деятельности. Создал и возглавил научную школу социологии государственного управления.

В первом разделе «Социальное управление: насколько оно социально?» автор акцентирует внимание на том, что украинское общество и его важнейшие социальные институты, которые призваны обеспечивать социальное управление, находятся в состоянии «болезни». Именно наука, по мнению автора, должна сделать попытку изменить ситуацию, которая сложилась в обществе. И именно социология общественного управления, как частный случай социологии управления, способна стать той самой теорией, которая обеспечит потребности практики социального управления.

Во втором разделе «Социология государственного управления как новая научная дисциплина» автор обращает внимание на то, что теоретическая составляющая социологии государственного управления до настоящего времени так и не создана, несмотря на отдельные, единичные попытки исследователей что-то сделать в этом направлении. При этом, прикладной аспект социологии государственного управления имеет право на полную самостоятельность (с. 32). Социология государственного управления (СГУ) может рассматриваться также как концепция государственного управления. Проблема заключается в том, что СГУ и теория государственного управления должны использовать близкий, но не тождественный понятийный аппарат. Вторая глава второго раздела монографии посвящена категориальному анализу новой дисциплины. Автор выделяет и рассматривает основные понятия социологии государственного управления: общество (социум), управление, подход, деятельность, социальное управление, социальная система, государство, политическая система общества, политика, государственная политика. Следует отметить, что эти ключевые, базовые понятия анализируются В. В. Бурегой с разных сторон и с разных точек зрения, что придает этим понятиям необходимую объемность и глубину. В третьей главе второго раздела автор дает определение социологии государственного управления, обозначает ее миссию и задачи, определяет объект и предмет, методологические принципы и методы, показывает место СГУ в системе социологических наук. СГУ – это самостоятельная специальная социологическая дисциплина, научная теория, исследующая закономерности, принципы, формы и методы целенаправленного влияния государства на процессы, протекающие в обществе, с целью их упорядочения и обеспечения социально-адекватного функционирования его основных институтов, в интересах успешного развития (с. 62).

Третий раздел «Социологическая теория местного самоуправления» так же, как и предыдущий, состоит из трех частей. В первой автор на основе большого фактического материала рассматривает опыт местного самоуправления Украины. Он справедливо отмечает, что многие отечественные исследователи уже пытались анализировать исторический контекст проблематики местного самоуправления, но

чаще местное самоуправление рассматривалось как часть или уровень системы государственного управления. Он же считает, что местное самоуправление – это самодостаточная и равноправная с государственным управлением форма народной власти, со своей спецификой.

Во второй части В. В. Бурега предлагает свое видение научно-теоретических основ социологии местного самоуправления, которая определяется им как специальная научная социологическая теория, исследующая закономерности, принципы, формы и методы создания социальных связей и отношений, возникающих в процессе реализации прав территориальных громад при решении вопросов, жизненно важных для населения данной территории. В качестве ее объекта выступают процессы реализации в практике социального управления возможностей территориальных громад самостоятельно или под руководством органов и должностных лиц местного самоуправления решать вопросы местного значения. Предмет – закономерности формирования социальных связей и отношений по реализации властных полномочий территориальными громадами и совершенствование процессов самоуправления на местах (с. 86). Несмотря на то, что проблематике местного самоуправления посвящено большое количество публикаций, остаются неисследованными вопросы, связанные с реальным участием людей в решении проблем громады, форм использования социального потенциала конкретных территорий.

Третья часть раздела посвящена общественным слушаниям. Они рассматриваются как важный социальный ресурс. Во время слушаний согласуются интересы групп местных жителей, увеличивается степень взаимного доверия, реализуется одна из форм общественного контроля деятельности органов местного самоуправления. Автор достаточно подробно описывает сущность, процедуру общественных слушаний, возможные предметы обсуждения, формы проведения, принципы, возможных инициаторов.

Раздел четвертый «Социология государственной службы» посвящен социологическому анализу функционирования органов государственной и местной власти. Автор анализирует систему взаимоотношений между государством, его аппаратом и гражданином. Деятельность госслужащих отождествляется с деятельностью государственного аппарата. Госслужба, подчеркивается автором, призвана поддерживать социальный порядок, а одной из ведущих задач социологии государственной службы должна стать аналитическая работа по выявлению структуры и специфики общественных отношений, складывающихся в ходе социального взаимодействия граждан и органов государственной власти, олицетворяемой государственной службой, а также ее оценка (с. 117). Социологический аспект рассмотрения государственной службы предполагает ее понимание как социальной категории, охватывающей процесс профессиональной деятельности на пользу общества по поручению государства, лицами, которые на постоянной основе занимают должности в органах государственного управления и местного самоуправления, путем реализации властных полномочий, предоставленных государством и территориальной общиной (с. 28). Социологическая концепция государственной службы позволяет в условиях ее практического применения обеспечивать социальную адекватность государственного управления.

В заключительном пятом разделе «Менталитет как фактор госуправления» менталитет рассматривается как одна из наиболее значимых характеристик социума, влияющих на процессы государственного управления и местного самоуправления. Автор настаивает, что в процессе формирования государственной политики необходим постоянный учет основных характеристик украинской ментальности (основные черты украинской ментальности представлены в разделе) (с. 38). Только в этом случае управленческая модель может признаваться высокоэффективной и социально адекватной. Но для Украины характерно отсутствие единства национальной ментальности, что обуславливает разновекторность устремлений регионов страны. В таком случае необходимо сформулировать национальную идею, которая бы отвечала

современным требованиям, была бы рациональной и доступной в реализации через механизмы государственного управления (с. 151–52). Другой важной проблемой в этой части книги является политическая культура украинского общества. Подчеркивается ее фрагментарность, идеологический, а не рациональный характер борьбы, разрыв между проблемами, которые решаются на уровне личности и стратегическими задачами, которые относятся к компетенции властных структур. В таких условиях управленческие решения принимаются ради самих решений, политическое сознание украинцев остается невостребованным, что ведет к дальнейшей фрагментарности (с. 55–56).

Рецензируемая книга представляет собой серьезную и новаторскую научную работу. Следует подчеркнуть, что в ней представлены результаты социологических исследований как национального масштаба, так и осуществленных под руководством автора на территории Донецкой области. Монография В. В. Буреги «Социология государственного управления» выполнена на высоком научном уровне и содержит выводы, представляющие практический интерес.

Харчук Ю. В.,
аспирант кафедры философии и
социологии Луганского
национального университета
имени Тараса Шевченко

ОГЛЯД НІМЕЦЬКОЇ ПРЕСИ ПЕТРА НЕСТЕРОВА

ЗОНА, СВОБОДНАЯ ОТ ВОСТОЧНЫХ НЕМЦЕВ – OSSIFREIE ZONE

Преамбула

В этом сообщении я хочу соединить информацию из двух статей: 1. Steffen Mau *Ossifreie Zone*, in: *Die Zeit*, 12. 04. 2012 (№16/2012), S. 13 (Стеффен Мау «Зона, свободная от восточных немцев») и 2. Wilhelm Heitmeyer *Ein Land, zwei Gesellschaften*, in: *Die Zeit*, №50/2008, S.13 (Вильгельм Хайтмайер «Одна страна, два общества»).

Стеффен Мау преподает политическую социологию в университете Бремена. Он выпустил книгу „*Lebenschancen. Wohin driftet die Mittelschicht?*“ Suhrkamp Verlag, Berlin 2012 („Жизненные шансы. Куда дрейфует средний класс?“). „*Ossi(s) / Wessi(s)*“ – это «погонялова» для восточных и западных немцев в разговорном языке.

Вильгельм Хайтмайер социолог из университета Билефельд (Bielefeld), руководящий с 2002 года долговременным исследованием под общим названием „*Deutsche Zustände*“ («Немецкие состояния»). Уже выпустили 10 томов этой серии, например, *Deutsche Zustände. Folge 10. Suhrkamp Verlag 2011*.

Зона, свободная от восточных немцев

В ходе объединения Германии состоялся массивный трансфер элиты с запада страны на восток. В начале 90-х годов на территорию бывшего ГДР пришло множество *Wessis*: государственных секретарей, министров и даже премьер-министров. Они владели секретами юридического производства, принесли опыт нового управления. Бюрократическая иерархия изначально создавалась по правилу: чем выше позиция, тем вероятнее, что она будет занята представителем западной элиты. Дальше последует скучный часток из цифр, но эта «бухгалтерия» лучше всего демонстрирует механизмы управления в современной Германии. Без всякой идеологии и пропаганды она приоткрывает самую суть функционирования («кухню») немецкой элиты:

- канцлер Ангела Доротея Меркель (Angela Dorothea Merkel) и федеральный президент Йохим Гаук (Joachim Gauck) – это два *Ossis*–исключения на общенемецком политическом Олимпе;
- опустимся на ступень ниже и посмотрим на кабинет Ангелы Меркель: из 15 министров мы найдем там лишь одного из восточной Германии¹. Это – Йоханна Ванка (Johanna Wanka): когда в апреле 2010 года она стала министром по науке и культуре в Нижней Саксонии (Niedersachsen), то была первой восточной немкой, которая поднялась на вершину западногерманских земельных министров. 14 февраля 2013 Ванка была назначена федеральным министром образования и науки вместо Аннетте Шаван (Annette Schawan), ушедшей с поста из-за обвинения в плагиате². В Федеральном Конституционном суде Германии (das Bundesverfassungsgericht) нет ни одного судьи с восточногерманскими корнями. То же самое и среди председателей всех видов Федеральных судов (das Bundesgericht);
- лишь 2 из 140 послов с Востока и представляют Германию в Африке (Ботсвана и Габон);
- из 37 генералов и адмиралов, стоящих во главе бундесвера (*Bundeswehr-вооруженные силы ФРГ*), нет ни одного восточного немца. В тоже время оттуда половина солдат, находящихся в Косово и Афганистане;

---

¹ Кстати, сразу после объединения в кабинете Гельмута Коля (Helmut Kohl) были три министра с восточно-немецким происхождением и социализацией. Одна из них – министр окружающей среды Ангела Меркель.

² В информацию о кабинете министров я внес соответствующие изменения, так как прошлогодняя статья Стеффена Мау несколько устарела.

- не только высокая политика свободна от восточных немцев, но и сфера управления экономикой. Из более чем 180 ДАХ – председателей¹, чье происхождение известно, только 2 имеют восточногерманские корни. Это Торстен Йеворрек (Torsten Jeworrek) – председатель Munich RE (Münchener Rück)² и Рене Умлафт (Rene Umlauf), возглавляющий MAN Дизель и Турбо (MAN Turbo & Diesel)³. На этом фоне интересно, что ¼ ДАХ – председателей выходцы из-за границы, главным образом, из США;
- ни одна из 500 самых состоятельных семей Германии не пришла с Востока. Среди 17 000 миллионеров по доходам едва ли найдется кто-то из восточной части страны. Ведь в результате проводимой в 90-е годы приватизации вся общественная собственность восточной Германии попала в руки западных немцев или же иностранцев;
- положение в науке не отличается от общей тенденции: менее, чем 3% директоров «Общества научных исследований имени Макса Планка» (Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften (MPG)⁴ и «Научного сообщества имени Лейбница» (Leibniz-Gemeinschaft (LG)⁵ являются восточными немцами;
- в структурах радио и телевидения (Rundfunk) «немецкая вертикаль» сохраняется: за исключением Карола Вилле (Karola Wille), – восточной немки, ставшей в ноябре 2011 года интендантом MDR⁶. Межрегиональные ежедневные и еженедельные газеты также возглавляются выходцами из западных земель;
- в сферах, связанных с музыкой, кино, театром и спортом, неконвенциональные биографии играют меньшую роль. Поэтому присутствие здесь восточных немцев заметнее.

На этом, собственно говоря, и заканчивается самая интересная часть статьи Стеффена Мау. Далее следуют легко вычисляемые клише здравого смысла.

Выводы

Непредставленность восточных немцев в верхних слоях управления страной – это не коллективная судьба этнического меньшинства. Ведь они не баски или жители Уэльса. Мау объясняет это тем, что «элиты сами по себе замкнуты и лучше всего существуют внутри себе подобных»⁷. Он ссылается при этом на Михаила Гартманна

---

¹ ДАХ (от нем. Deutscher Aktienindex) – важнейший фондовый индекс Германии. Deutsche Börse AG представляет список компаний, охваченных индексом ДАХ (DAX Unternehmen).

² Münchener Rück (Münchener Rückversicherungs-Gesellschaft Aktiengesellschaft in München) – один из лидеров глобального страхового рынка, а также мирового рынка перестрахования.

³ MAN Дизель и Турбо возник в марте 2010 года в результате слияния двух прежних MAN предприятий: MAN Diesel SE и MAN Turbo AG. Это ведущий мировой производитель дизельных двигателей и турбоагрегатов. Входит в число 30 корпораций, которые составляют индекс немецкой фондовой биржи DAX.

⁴ MPG основано в 1948 году состоит ныне из 82 институтов имени Макса Планка (Max-Planck-Instituten).

⁵ LG возникло в 1991 году и объединяет сейчас 86 исследовательских институтов и центров разного профиля.

⁶ MDR (Mitteldeutsche Rundfunk) включает радио и телевидение земель Саксония, Саксония-Анхальт и Тюрингия.

⁷ Здесь можно провести параллель с советской традицией герантократии. Или же с нынешней российской: характеризуя еще не сформированное правительство

(Michael Hartmann)¹, который также указывает на «непроницаемость» элиты современной Германии. Соответствующий внешний облик, полезные связи, общее происхождение – важнейшие «входные билеты» на вершины этой страны. И, конечно же, финансовые возможности: восточные немцы могут получить сходное образование, но если речь заходит об имущественном положении, благосостоянии, то здесь зияет глубокая пропасть. Денежные накопления восточных немцев, согласно Мау, едва ли достигают половины таковых у немцев западных².

Прогнозы

В будущем восточные немцы, по-видимому, смогут *догнать* западных лишь только *в сферах политического управления и в науке*. В других же социальных областях, считает Мау, их *отставание даже усилится*.

Теперь обратимся к статье социолога Вильгельма Хайтмайера, в которой он подчеркивает *«напряженный характер восточно-западных отношений»*. Например, ³/₄ опрошенных в восточной Германии (2008) считали, что западные немцы не стараются понять их положение и недостаточно обращают внимание на их достижения. И, наоборот, у половины западных респондентов было чувство того, что их работа адекватно не признана³, а западные немцы прилагают мало усилий для улучшения своей ситуации.

Эта перепалка негативными упреками – свидетельство того, что *отчужденность* между восточным и западным полюсами страны *сохраняется*. Ощущение дезинтеграции и ущемленности в правах отчетливее выражено в восточной части страны. Многие из Osis рассматривают себя *«как граждан второго класса»*.

Окончательный вывод Вильгельма Хайтмайера: 20 лет после падения Берлинской стены Германия представляет себя миру в качестве единого государства, однако реально *«мы живем, как и прежде, в двух обществах»*.

Интуиция мне подсказывает, что первобытное разделение на «мы» и «они» не в прошлом. Как говорят, «это наше всё»: оно перманентно процветает, лежит в основе механизмов идентификации, национализма и шовинизма. Бессознательная установка на «мы» регулирует даже работу наших зеркальных нейронов, блокируя автоматическое сопереживание другому, если он чужой. Это, говоря словами Остапа Бендера, «медицинский факт», установленный молодой еще социальной нейронаукой (*die soziale Neurowissenschaft*)⁴.

По такому же принципу рекрутируются и элиты, независимо от их социальной географии: от того, происходит ли это в Центре (США, Англия, Германия...) или же на периферии (Украина, Пакистан usw). «Мы» становится сейчас своего рода костяком, несущей конструкцией и для формирования элиты как «глобального

Д. Медведева (2012), М. Жванецкий точно обозначил элитный принцип построения: «Там будут другие, но люди те же».

¹ Михаил Нартманн – известный исследователь немецкой и европейской элиты. В многочисленных публикациях он не перестает критиковать ускоренно нарастающее неравенство в современной Германии. Включается он также и в дискуссию о транснационализации элиты («транснациональном (глобальном) классе»).

² Недавно появились факты еще более удручающего неравенства. По данным Немецкого федерального банка (*die Deutsche Bundesbank*), средние слои на Западе в 3–4 раза богаче таковых на Востоке. См.: Rudzio, K. Arme Zahlmeister, in: *Die Zeit*, 27.03.2013, S. 25 («Бедный казначей»).

³ Хотя объем финансовой помощи по восстановлению новых земель не афишируется, но я сталкивался с цифрой около 2 трлн. евро. Сейчас, в связи с кризисом, старые земли требуют обратной поддержки.

⁴ См., например, интервью с работающей в Лейпциге (Leipzig) Таней Зингер: Singer, Tania „Wir müssen mehr fühlen“. Interview, in: *Die Zeit*, 29.05.2013, S.30 («Мы должны больше (=сильнее) чувствовать»).

(наднаціонального) класу». «Ми», несомненно, цементує, гарантує тимчасову стабільність і розвиток соціальних організмів (або ж їх Великої Системи). Однак в перспективі, воно веде до глибоких і тривалих протиріччям, бо все збудується на початковому розриві і негнучкості (догматизмі).

ДОВІРА В СЕГОДНІШНЬОЇ НІМЧИНІ

Westdeutsche Zeitung (WZ) (18.07.2013) опублікувала результати Online-опитування: «*Доверяете ли Вы своим согражданам?*»:

- 54% – ні, тому що в нашому суспільстві дуже великий егоїзм;
- 20% – ні, так як, на жаль, потрібно бути ще сильніше;
- 20% – так, у мене великий позитивний досвід;
- 6% – так, бо все відбувається тільки завдяки громаді (S. 2; кількість респондентів не вказано).

74 % респондентів не доверяють «другому» – така сьогоднішня тональність «сумрачного німецького гонимого». Хоча потрібно зауважити, що вони не агресивні, а окультурені егоїсти. І при необхідності б'ються підняти старушку, вкажуть дорогу, скажуть „Hallo!“ в лісі. Але близько до себе підпускають дуже рідко.

НОВИЙ КОЛООНІАЛІЗМ

(Neuer Kolonialismus, in: der Spiegel 8/2013, S. 80)¹

Деякі країни третього світу більшу частину своєї пахотної землі і плантацій продали або здали в оренду іноземцям. Лідером тут є Лівія, культивована посівна площа якої знаходиться повністю в чужих руках. Цей процес називають «присвоєнням (захопом) землі» („land grabbing“), коли інвестори заволодівають сільськогосподарськими територіями в Африці, Південній Америці, Азії або східній Європі. На Філіппінах уже половина пахотних земель в руках іноземців, в Україні, перш за все американські компанії, залишили за собою 1/3 польових угідь. Зростання населення в таких країнах, як Індія або Бразилія, збільшує попит на зернові, тому інвестиції в пахотну землю обіцяють хороші доходи. Люди часто страждають від цієї нової форми колоніалізму і монокультури виснажують землю.

Відсоток проданої пахотної землі в порівнянні з посівною територією

Державні та приватні інвестори; стан на 2012 рік

* Частина від усіх проданих територій

Джерело: PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America)

Лівія – 100% (*найбільші покупці: Малайзія – 34%; Сінгапур – 34%)
Габон – 86% (Сінгапур – 74%)
Філіппіни – 49% (Саудівська Аравія – 17%)
Сьєрра-Леоне – 41% (Велика Британія 31%)
Україна – 36% (США – 66%)
Папуа-Нова Гвінея – 33% (Малайзія – 90%)
Мозамбік – 28% (Південна Африка – 69%)
Танзанія – 18% (Швеція – 45%)
Уругвай – 18% (Аргентина – 51%)
Мадагаскар – 10% (Велика Британія – 54%)

---

¹ Електронний ресурс: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-91056762.html>

ПАРЛАМЕНТСКИЕ ВЫБОРЫ

Участвовало 73% из 62 млн. немцев, имеющих право голоса (в 2009 – 70,8%). За последние почти 60 лет растет число избирателей, голосующих по почте: в 50-е годы было где-то около 5%, в 2009 – уже 21,5%! Пресса сомневается в объективном распределении этих «конвертов».

Победители

CDU / CSU (ХДС/ХСС) – два «кулака в замшевых перчатках». В прошлое воскресенье CSU получил абсолютное большинство в Баварии (49%). Сейчас они вместе чуть не дотянули до абсолютного большинства в Берлине (41,5%; по сравнению с 2009 годом + 7,7 %). Победили, в первую очередь, за счет личной популярности Меркель (более 60% стабильно). Две недели назад вышел «der Spiegel», на обложке которого Меркель в виде королевы Германии. Этакая дородная Екатерина II эпохи компьютерных технологий. Журнал критиковал ее за то, что она не хочет обсуждать важнейшие проблемы, стоящие перед страной. Мол, ее программа состоит из одного слова – «Меркель»¹. Она молчит о необходимости реформ в ЕС, в системе обслуживания пожилых людей (Германия стремительно стареет: 26% населения старше 60 лет), в медицинском страховании, в обеспечении садиками детей, начиная с трех лет. И, тем не менее, зовут ее „Mutti“, явно любят. Немцы перестали задумываться о будущем, перспективно планировать? И нет и да. Они устали от ударов глобализации, они не могут переварить последствия радикальной реформы Шредера, плодами которой сейчас воспользовалась Меркель. *Общество на привале, оно отдыхает и не желает никаких радикальных перемен и экспериментов.* Тот же Der Spiegel полагает, что страна будто бы погружена в «летаргию». Не замечая, что спит на вулкане ЕС. «Как дела? Нормально», – сказал он, летя с 17-го этажа! Меркель обещает стабильность² такого полета. Ее имя ассоциируется с «жирными временами» для большинства и нынешние выборы – это торжество не разума, а такого ситуативного коллективного эгоизма.

SPD (социал-демократы) внешне победители, ведь на 2-м месте с 25,7% (+ 2,7% к 2009). Однако, на самом деле, проигравшие. Это второй плохой результат в их 150-летней истории. Интересно, почему? Программа вроде неплохая, с упором на социальную справедливость, которая выносятся из страны ветрами глобализации. В ней много нужного и для ЕС: европейское правительство, общеевропейские долговые обязательства (евробонды), вместо «экономии до гроба» политика экономического развития и создания новых рабочих мест.

По-видимому, они не почувствовали усталости общества, переоценили немецкую рациональность. Наверное, на вторых ролях сблизилась с Франсуа Олланде. Да и кандидат был явно слабее Меркель: популярность П. Штайнбрюка (Peer

---

¹ Добавим к этому безмолвный, но хорошо сработавший «знак Меркель»: пальцы обеих рук, изображающие сердце или объемную пирамиду. В Берлине, на главном вокзале было огромное панно из одних только рук, уже без хозяйки. Спорят о смысле знака: самозащита, сила – в спокойствии.

² Сейчас здесь вовсю рекламируют роман von Markus Feldenkirchen *Keine Experimente*. Автор – один из редакторов der Spiegel, работает в Берлине, повсюду сопровождает депутатов. Зная политическую кухню изнутри, он показывает, как разрушаются идеалы молодого депутата, пришедшего с желанием нечто свершить. Как он – еще «кот в мешке» – проходит тесты канцлерши на лояльность, на то, сможет ли отказаться от своих убеждений... Работать в команде, подчиняться и не экспериментировать – жесткое кредо политики.

Steinbrück) колебалась между 30 и 40%. Канцлерша¹ была, на взгляд респондентов, более компетентной и явно симпатичнее. Реер плохо стартовал, неважно пробежал и лишь неплохо финишировал. Чувствуя, что не догонит, за две недели до времени «Ч» решил использовать последнее средство: юмор ниже пояса. В „Süddeutsche Zeitung“ появилась его фотография с символом «среднего пальца», только не простого, а как бы комбинирующего русский (левым предплечьем) с древнегреческо-английским «катапюгон» – «фак».. Официально такой „Stinkefinger“ объяснили, как проверку на юмор. Но только 43% респондентов согласились с этим (33% – юмор, 10% – по мужски). Остальные посчитали недостойным кандидата в канцлеры. Естественно, противники этим воспользовались и началась борьба символов: сексуального от SPD и защищающего, наделяющего спокойной силой от Меркель. В общем, проиграл, но получил удовольствие.

Die LINKE (немецкие левые) неожиданно стали третьей партией в парламенте Германии (8,6%; к 2009 минус 3,3%). Главным образом, из-за катастрофы, случившейся с либералами, которые не преодолели 5%-й барьер, и существенного падения популярности зеленых. Их лозунг «100% социальной защиты»² был явно мифом, но упорство, настойчивость понравились. Правда, на востоке в это верят чаще (21% – в новых землях и только 5% в старых). Нельзя исключать и влияния красивой и красноречивой 44-летней Сары Вагенкнехт (Sara Wagenknecht), которую называют второй Розой Люксембург. Желая закрепить победу, левые сходу требуют «красно-красно-зеленого» союза и тогда Меркель уходит в оппозицию. Теоретически такое возможно, но практически с левыми никто не хочет иметь дело, ибо они «с душком коммунизма» из ГДР. Прогнозируют, что их время не сзади, а на следующих выборах в 2017 году.

AfD («Альтернатива для Германии»³ или в прессе зовут «Партия анти-евро», евроскептики) была образована лишь в феврале этого года и смогла добраться до дверей Бундестага (4,7%). Как начинающим – огромный плюс и повод для Меркель задуматься над своей явно односторонней (германофильной) европейской политикой. Ведь это не чуждые канцлерше люди, а отколовшаяся часть ее партии. И они верно считают, что евро – это главная причина всех бед, свалившихся на европейский континент. Ибо ЕС не имеет финансовых, экономических и политических структур, которые необходимы для нормального функционирования единой валюты. Евроскептики полны оптимизма и хотят использовать полученный опыт в борьбе за европарламент в мае 2014 года.

Проигравшие

FDP (Свободная демократическая партия Германии) потерпела первое в ее истории (с 1948) сокрушительное поражение, не пройдя в Бундестаг (4,8%; потеря к 2009 – 9,8%). Эта угроза, словно дамоклов меч, давно висела над ней. И нужно было прислушаться к страху среднего класса, который хочет не только свободной конкурентной борьбы, но и защиты от бесконтрольных рынков. Правда, в земле Гессен (Hessen) партия втащила себя за волосы в парламент (5,0%). Все «Политбюро» уже подало в отставку, а ликвидация инфраструктуры (бюро) по стране заберет 600 рабочих мест. Речь идет вообще о выживании либерального политического направления, которое, как утверждают, все же необходимо.

---

¹ «Канцлерша» на русском звучит как нечто отрицательное, потому что у нас еще не произошла феминизация языка. В ФРГ, кстати, Kanzlerin, Ärztin, Profssorin etc. появились где-то в 70-е, как следствие революции шестидесятников.

² „100 Prozent sozial“

³ «Alternative für Deutschland». В руководство, кстати, избрана Ирина Смирнова – относительно молодой (41) политолог, профессор из России (СПбУ), живущая сейчас в Бонне.

Grüne («зеленые») ушли на 4-е место (8,4%; – 2,3% к 2009), рассматривая это как поражение. Интересный народ эти немцы: на следующий день после катастрофы на АЭС «Фукусима – 1» зеленые выстроили в Баден-Вюртемберге живую цепь в 50 км! Народ требовал как можно быстрее закрыть все АЭС. Сейчас оказалось, что за такую радикальную (позаимствованную Меркель у «зеленых») реформу нужно платить. Только в этом году цены на электричество выросли в среднем на 12% (а за этим...). Это плохо для всех, особенно для конкурентоспособности фирм. Немцы народ прижимистый, а потому к «зеленым» поостыли.

К тому же, противники выбросили на них компромат. Известно, что они первыми стали включать в повестку дня Бундестага проблемы гомосексуальности. Они добились разрешения использовать слова «гей» и «лесбиянка» (нем. Schwul) в официальных документах и прессе. *Но защиту педофилии им не простили.* В последние месяцы было много доказательств того, что в 80-е годы руководство «зеленых» лоббировало отмену законов, запрещающих секс с несовершеннолетними.

Нестеров П. Н.,
канд филос. н., доцент

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Бабін Борис Володимирович** – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії (м. Одеса).
2. **Бабосов Євген Михайлович** – доктор філософських наук, професор, академік Національної академії наук Білорусі.
3. **Віхров Максим Миколайович** – журналіст, політичний оглядач.
4. **Воропаєва Тетяна Сергіївна** – старший науковий співробітник Центру українознавства «Етнологія» філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
5. **Галкіна Людмила Ігорівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
6. **Гераськов Сергій Вадимович** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціології і політології Донецького національного технічного університету (м. Донецьк).
7. **Гриценко Антон Олексійович** – кандидат географічних наук, науковий співробітник лабораторії геополітичних досліджень Інституту географії РАН (м. Москва, Російська Федерація).
8. **Жаде Зурієт Анзаурівна** – доктор політичних наук, професор Адигейського державного університету (Республіка Адигея, Російська Федерація).
9. **Живілова Маргарита Сергіївна** – аспірантка кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
10. **Зірак Абдулла Карім** – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
11. **Єнін Максим Наїмович** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
12. **Іванова Тетяна Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії, політології та інноваційних соціальних технологій Сумського державного університету (м. Суми).
13. **Кінашевський Денис Олегович** – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
14. **Крилов Михайло Петрович** – доктор географічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії геополітичних досліджень Інституту географії РАН.
15. **Кононов Ілля Федорович** – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

16. **Лебідь Лілія Іванівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
17. **Масліхін Олександр Віталійович** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології Марійського державного університету (м. Йошкар-Ола, Російська Федерація).
18. **Мачуліна Ірина Іванівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету (м. Дніпродзержинськ).
19. **Нестеров Петро Миколайович** – кандидат філософських наук, доцент, співробітник Історичного центру м. Вупперталь (музеї Ф. Енгельса і ранньої індустріалізації) (ФРН).
20. **Пашковський Петро Ігорович** – кандидат політичних наук, викладач кафедри нової та новітньої історії Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (м. Сімферополь).
21. **Петренко Ольга Сергіївна** – аспірантка кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
22. **Романенко Світлана Володимирівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (м. Одеса).
23. **Толстокорова Аліса Валеріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, науковий експерт Міжнародної організації «Школа рівних можливостей» (м. Київ).
24. **Тягнібедіна Ольга Стефанівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
25. **Уколова Аліна Анатоліївна** – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
26. **Харчук Юлія Володимирівна** – аспірантка кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
27. **Хобта Світлана Вікторівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
28. **Чугунов Євген Васильович** – старший викладач кафедри філософії Луганського національного аграрного університету.

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(соціологічні науки)

№ 23 (282) грудень 2013

Частина III

Відповідальний за випуск:
д. соц. н., проф. **І. Ф. Кононов**

Технічне редагування та коректура:
Н. П. Ступницька

Редагування анотацій англійською мовою:
І. В. Рознатовський

Здано до склад. 29.10.2013 р. Підп. до друку 29.11.2013 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 34,41. Наклад 200 прим. Зам. № 210.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.